

Ir. K.M. Dekker

GENERATIEWISSELING IN DE LANDBOUW

Een onderzoek naar de bedrijfsvergang,
oudedagsvoorziening en vererving
in de provincie Friesland

14A
Studies
No. 14

December 1964

INHOUDSOPGAVE

Blz.

WOORD VOORAF

HOOFDSTUK	I	PROBLEEMSTELLING EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	7
		§ 1. Probleemstelling	7
		§ 2. De opzet van het onderzoek	12
		§ 3. De indeling van de studie	15
HOOFDSTUK	II	ENIGE JURIDISCHE ASPECTEN VAN DE BEDRIJFSOVERGANG	19
		§ 1. Vroegere onderzoekingen	19
		§ 2. Generatiewisseling en erfrecht	21
		§ 3. De belangrijkste overdrachtsvormen	25
HOOFDSTUK	III	DE JONGE BEDRIJFSHOOFDEN EN DE OUDERLIJKE GEZINNEN	32
		§ 1. Enige algemene aspecten van de geënquêteerde groep	32
		§ 2. Rechthebbenden en gegadigden voor bedrijfsopvolging	35
		§ 3. Bedrijfsaanvaarding en huwelijk	39
HOOFDSTUK	IV	DE OVERDRACHT VAN HET OUDERLIJKE BEDRIJF	42
		§ 1. Inleiding	42
		§ 2. De gebruiksoverdracht van het ouderlijke bedrijf	44
		§ 3. De eigendomsoverdracht	52
		§ 4. Verwachte definitieve regelingen van nog niet voltooide bedrijfsoverdrachten	55
HOOFDSTUK	V	DE BEDRIJFSOVERNEMING	57
		§ 1. Bedrijfsoverneming van familie	57
		§ 2. Bedrijfsovernemingen van vreemden	63
		§ 3. Bedrijfswisselingen	67
HOOFDSTUK	VI	DE ONTWIKKELING VAN DE BEDRIJFSOPPERVLAKTE NA DE OVERNEMING	70
		§ 1. Veranderingen in de bedrijfsoppervlakte	70
		§ 2. Wijze van vergroting en verkleining	74
		§ 3. Bedrijfsvergrotingen in de toekomst	76
HOOFDSTUK	VII	FINANCIELE ASPECTEN VAN DE BEDRIJFSOVERNEMING	79
		§ 1. Beloning van meewerkende kinderen en schenkingen in geld	80
		§ 2. Financiële regelingen bij boedelverdeling en boedelscheiding	84
		§ 3. Financiering met vreemd vermogen	87
HOOFDSTUK	VIII	DE GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE	91
		§ 1. Gemeenschappelijke exploitatie door leden van verschillende generaties	92
		§ 2. Gemeenschappelijke exploitatie door leden van een zelfde generatie	95

	Blz.
HOOFDSTUK IX DE SOCIALE ASPECTEN VAN DE ABDICATIE	99
§ 1. De abdicatieleeftijd	99
§ 2. De oudedagsvoorziening	102
§ 3. Huisvesting	106
HOOFDSTUK X SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	112
§ 1. Samenvatting	112
§ 2. Slotbeschouwing	121
LITERATUUROVERZICHT	129
Bijlage I Vragenlijst	131

WOORD VOORAF

Jaarlijks wisselt een aantal landbouwbedrijven van bedrijfshoofd. In verreweg de meeste gevallen gebeurt dit in het kader van de generatiewisseling. Hierbij komen diverse, veelal onderling samenhangende, problemen naar voren, zoals het tijdstip en de wijze, waarop de gebruiksoverdracht, de eigendoms- en vermogensoverdracht tot stand komt, de oudedagsvoorziening en de huisvesting van de oude generatie en de financiering van de overneming door de jonge generatie. De omstandigheid, dat de landbouwbedrijven in Nederland veelal van vader op zoon worden overgedragen betekent, dat bedrijfsoverdracht en -overneming in nauw verband staan met dikwijls ingewikkelde en in financieel opzicht veelal moeilijke verervingskwesties.

De problematiek van de generatiewisseling is er onder invloed van de structurele veranderingen in de landbouw en op het platteland de laatste jaren niet eenvoudiger op geworden. Men denke slechts aan de door de mechanisatie gestegen vermogensbehoefte, aan de kinderen die de landbouw verlaten en aan het stijgend behoeftenniveau van de agrarische bevolking.

Deze ontwikkeling heeft tot gevolg, dat er zowel bij de landbouworganisaties, die zich in toenemende mate bezighouden met het geven van voorlichting, betreffende de bedrijfsoverneming als bij de overheid, mede in verband met het structuurbeleid, behoefte bestaat aan meer inzicht in de wijze waarop de generatiewisseling plaatsheeft en aan een overzicht van de moeilijkheden, die zich hierbij voordoen.

Het bestuur van het Landbouw-Economisch Instituut heeft daarom enkele jaren geleden opdracht gegeven tot het instellen van een onderzoek naar de generatiewisseling in de land- en tuinbouw, dat aanknopingspunten zou kunnen bieden voor voorlichting en beleid. Begonnen werd met een onderzoek in de provincies Limburg, Noordbrabant en Zeeland en in enkele delen van Zuidholland, waarvan de resultaten eind vorig jaar werden gepubliceerd (Generatiewisseling in de Landbouw. Het Zuiden des Lands. L.E.I.-studie No. 7).

In de onderhavige studie zijn de resultaten van een onderzoek in de provincie Friesland neergelegd. Dit onderzoek werd verricht mede op verzoek van en in samenwerking met het Provinciale Onderzoekcentrum voor de Landbouw in Friesland. De studie is besproken in de "Adviescommissie voor agrarisch-economisch en -sociaal onderzoek van het P.O.C."

Het onderzoek werd verricht op de afdeling Streekonderzoek door de gestationeerde in de provincie Friesland, ir. K.M. Dekker. Bij de rapportering werd medewerking verleend door drs. J.H. Post. De statistische verwerking stond onder leiding van A.J. Jacobs.

's-Gravenhage, december 1964

DE DIRECTEUR,

Prof. dr. A. Kraal

HOOFDSTUK I

PROBLEEMSTELLING EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

In dit hoofdstuk wordt in de eerste plaats ingegaan op de belangrijkste redenen welke aanleiding zijn geweest tot het onderzoek naar de generatiewisseling in de landbouw.

Vervolgens wordt zeer in het kort besproken op welke wijze het onderzoek heeft plaatsgehad. Tenslotte wordt aangegeven welke onderwerpen in dit rapport zullen worden behandeld.

§ 1. P r o b l e e m s t e l l i n g

Doel Het doel van deze studie is na te gaan op welke wijze de generatiewisseling in de landbouw zich voltrekt en welke moeilijkheden zich hierbij voordoen. Onder het proces van de generatiewisseling moet dan worden verstaan de wijze waarop het oude bedrijfshoofd zijn bedrijf overdraagt aan een jongere generatie en de wijze waarop de jongere generatie het bedrijf overneemt en voortzet. Het gaat hierbij dus met name om de bedrijfsovergang, deze bestaat uit bedrijfsoverdracht en bedrijfsovername. Zo kan de bedrijfsoverdracht tot stand komen door overdracht van de exploitatie. De exploitatieoverdracht wordt gerealiseerd door overdracht van het gebruiksrecht alleen of door overdracht van het eigendoms- en gebruiksrecht. Wanneer het eigendomsrecht pas enige jaren na de overdracht van het gebruiksrecht wordt overgedragen, dan wordt deze eigendomsoverdracht beschouwd deel uit te maken van het bedrijfsovergangsproces.

Bij de generatiewisseling zijn dus twee groepen direct betrokken, de boeren en tuinders welke hun bedrijf overdragen en dan meestal hun beroepsactiviteiten geheel of grotendeels staken en de groep personen, bijna uitsluitend bestaande uit boeren- en tuinderszonen, die het bedrijf overneemt en voor eigen risico gaat werken. De overnemer van het bedrijf behoort daarbij in vele gevallen tot het gezin van de bedrijfs-overdrager. Mede hierom is het noodzakelijk de gezinssituatie bij de bestudering van de generatiewisseling in ogenschouw te nemen.

De generatiewisseling verdient de aandacht om twee redenen, een van meer algemene en een van meer bijzondere aard. De meeste boeren en tuinders zijn in hun leven twee keer bij de generatiewisseling betrokken, de eerste keer bij de bedrijfsovername, de tweede keer bij de bedrijfsoverdracht. Het is nu een bekend feit, dat zowel in het verleden als in het heden zich bij de generatiewisseling vele moeilijkheden voorgedaan hebben en voordoen en met name daar waar kinderen de ouders opvolgen 1). Deze moeilijkheden ontstonden doordat de ouders zich vaak onvoldoende of niet tijdig realiseerden op welke wijze de generatiewisseling het beste tot stand kan komen of doordat zij nalieten de regeling van de opvolging tijdig met de kinderen te bespreken. Mede als

1) In sommige gevallen wordt bij de schoonouders opgevolgd, in het algemeen wordt in deze studie geen onderscheid gemaakt tussen opvolging bij ouders en opvolging bij schoonouders; met het oog op de leesbaarheid wordt alleen gesproken over opvolging bij ouders. In die gevallen waar het uitsluitend over ouders (exclusief schoonouders dus) gaat, blijkt dit duidelijk uit de tekst.

gevolg hiervan zijn en waren er dan moeilijkheden tussen de kinderen onderling, over de opvolging, over de verdeling van de erfenis etc.

Een meer bijzondere reden waarom de generatiewisseling de aandacht verdient wordt gevormd door de snelle veranderingen welke de landbouw heden ten dage kenmerken. Door deze veranderde en veranderende omstandigheden, welke bijvoorbeeld tot uiting komen in een gewijzigde beroepskeuze en een groeiende vermogensbehoefte, komt men bij de bedrijfs-overgang voor nieuwe vraagstukken te staan, welke om een oplossing vragen. Gezien de betekenis van een gezonde landbouw, behoort zowel de problematiek van de bedrijfsoverdragers als die van de bedrijfsvernamers de aandacht te hebben. Het is dan ook van belang na te gaan op welke wijze de bedrijfsovergang tot stand komt en welke moeilijkheden zich daarbij voordoen. Het is met name voor de agrarisch-sociale voorlichters van de landbouworganisaties, die zich onder meer bezighouden met het geven van voorlichting over opvolgingsproblemen, gewenst een overzicht te hebben van de wijzen waarop in de verschillende streken van ons land de generatiewisseling tot stand komt. Ook voor het structuurbeleid is inzicht in het proces van de generatiewisseling waardevol. Zo is het onder meer van betekenis een beeld te hebben van de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur. Bij de generatiewisseling spelen immers twee belangrijke determinanten van de bedrijfsgroottestructuur een rol: het afbraak- of overdrachtsproces en de opbouw van het bedrijf van de overnemer.

De bedrijfs- Hierboven is vastgesteld, dat twee groepen direct bij overdragers de generatiewisseling zijn betrokken; de bedrijfsoverdragers en de bedrijfsvernamers. Hoewel beide groepen niet te veel los van elkaar mogen worden gezien - zij behoren vaak tot hetzelfde gezin - volgen thans nog enige opmerkingen over de problematiek van de afzonderlijke groepen. De eerste opmerkingen betreffen dan de oudere boeren en tuinders. In het algemeen bestaan er voor de boer of tuinder die zijn bedrijf wil overdragen twee belangrijke probleemcomplexen, die onderling weer een nauwe samenhang vertonen. Tot het eerste behoren vragen als aan wie, wanneer en hoe draag ik het bedrijf over, tot het tweede moeten gerekend worden, vraagstukken de toekomst van de abdicerende boer of tuinder en zijn echtgenote betreffende, als zodanig kunnen genoemd worden punten als: hoe richt ik mijn leven in na de bedrijfsoverdracht, waar ga ik van leven en waar ga ik wonen.

Bij het eerstgenoemde probleemcomplex is een van de vraagpunten wie de bedrijfsopvolger zal zijn. Zoals hierboven reeds is opgemerkt wordt de landbouw hoofdzakelijk bedreven in gezinsbedrijven en gekenmerkt door een grote mate van beroeps- en bedrijfscontinuïteit. Daardoor worden de meeste bedrijven overgedragen aan kinderen. Reeds jaren voor de bedrijfsoverdracht zal dan moeten worden besproken, wie van de kinderen het bedrijf te zijner tijd zal (zullen) overnemen. In het kader van de beroepskeuze van alle kinderen is dit een belangrijk vraagstuk. Voor de gekozen opvolger(s) is het dan van betekenis, dat hij (zij) in de periode voorafgaande aan de bedrijfsoverneming zowel de mogelijkheden als de moeilijkheden van het bedrijf niet alleen in technisch, maar ook in economisch en sociaal opzicht leert (leren) kennen. Hieruit blijkt,

HOOFDSTUK I

PROBLEEMSTELLING EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

In dit hoofdstuk wordt in de eerste plaats ingegaan op de belangrijkste redenen welke aanleiding zijn geweest tot het onderzoek naar de generatiewisseling in de landbouw.

Vervolgens wordt zeer in het kort besproken op welke wijze het onderzoek heeft plaatsgehad. Tenslotte wordt aangegeven welke onderwerpen in dit rapport zullen worden behandeld.

§ 1. P r o b l e e m s t e l l i n g

Doel Het doel van deze studie is na te gaan op welke wijze de generatiewisseling in de landbouw zich voltrekt en welke moeilijkheden zich hierbij voordoen. Onder het proces van de generatiewisseling moet dan worden verstaan de wijze waarop het oude bedrijfshoofd zijn bedrijf overdraagt aan een jongere generatie en de wijze waarop de jongere generatie het bedrijf overneemt en voortzet. Het gaat hierbij dus met name om de bedrijfsovergang, deze bestaat uit bedrijfsoverdracht en bedrijfsoverneming. Zo kan de bedrijfsoverdracht tot stand komen door overdracht van de exploitatie. De exploitatieoverdracht wordt gerealiseerd door overdracht van het gebruiksrecht alleen of door overdracht van het eigendoms- en gebruiksrecht. Wanneer het eigendomsrecht pas enige jaren na de overdracht van het gebruiksrecht wordt overgedragen, dan wordt deze eigendomsoverdracht beschouwd deel uit te maken van het bedrijfsovergangsproces.

Bij de generatiewisseling zijn dus twee groepen direct betrokken, de boeren en tuinders welke hun bedrijf overdragen en dan meestal hun beroepsactiviteiten geheel of grotendeels staken en de groep personen, bijna uitsluitend bestaande uit boeren- en tuinderszonen, die het bedrijf overneemt en voor eigen risico gaat werken. De overnemer van het bedrijf behoort daarbij in vele gevallen tot het gezin van de bedrijfs-overdrager. Mede hierom is het noodzakelijk de gezinssituatie bij de bestudering van de generatiewisseling in ogenschouw te nemen.

De generatiewisseling verdient de aandacht om twee redenen, een van meer algemene en een van meer bijzondere aard. De meeste boeren en tuinders zijn in hun leven twee keer bij de generatiewisseling betrokken, de eerste keer bij de bedrijfsoverneming, de tweede keer bij de bedrijfsoverdracht. Het is nu een bekend feit, dat zowel in het verleden als in het heden zich bij de generatiewisseling vele moeilijkheden voorgedaan hebben en voordoen en met name daar waar kinderen de ouders opvolgen 1). Deze moeilijkheden ontstonden doordat de ouders zich vaak onvoldoende of niet tijdig realiseerden op welke wijze de generatiewisseling het beste tot stand kan komen of doordat zij nalieten de regeling van de opvolging tijdig met de kinderen te bespreken. Mede als

1) In sommige gevallen wordt bij de schoonouders opgevolgd, in het algemeen wordt in deze studie geen onderscheid gemaakt tussen opvolging bij ouders en opvolging bij schoonouders; met het oog op de leesbaarheid wordt alleen gesproken over opvolging bij ouders. In die gevallen waar het uitsluitend over ouders (exclusief schoonouders dus) gaat, blijkt dit duidelijk uit de tekst.

gevolg hiervan zijn en waren er dan moeilijkheden tussen de kinderen onderling, over de opvolging, over de verdeling van de erfenis etc.

Een meer bijzondere reden waarom de generatiewisseling de aandacht verdient wordt gevormd door de snelle veranderingen welke de landbouwenheden ten dage kenmerken. Door deze veranderde en veranderende omstandigheden, welke bijvoorbeeld tot uiting komen in een gewijzigde beroepskeuze en een groeiende vermogensbehoefte, komt men bij de bedrijfs- overgang voor nieuwe vraagstukken te staan, welke om een oplossing vragen. Gezien de betekenis van een gezonde landbouw, behoort zowel de problematiek van de bedrijfsoverdragers als die van de bedrijfsvernemers de aandacht te hebben. Het is dan ook van belang na te gaan op welke wijze de bedrijfs- overgang tot stand komt en welke moeilijkheden zich daarbij voordoen. Het is met name voor de agrarisch- sociale voorlichters van de landbouworganisaties, die zich onder meer bezighouden met het geven van voorlichting over opvolgingsproblemen, gewenst een overzicht te hebben van de wijzen waarop in de verschillende streken van ons land de generatiewisseling tot stand komt. Ook voor het structuurbeleid is inzicht in het proces van de generatiewisseling waardevol. Zo is het onder meer van betekenis een beeld te hebben van de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte- structuur. Bij de generatiewisseling spelen immers twee belangrijke determinanten van de bedrijfsgrootte- structuur een rol: het afbraak- of overdrachtsproces en de opbouw van het bedrijf van de overnemer.

De bedrijfs- Hierboven is vastgesteld, dat twee groepen direct bij overdragers de generatiewisseling zijn betrokken; de bedrijfs- overdragers en de bedrijfsvernemers. Hoewel beide groepen niet te veel los van elkaar mogen worden gezien - zij behoren vaak tot hetzelfde gezin - volgen thans nog enige opmerkingen over de problematiek van de afzonderlijke groepen. De eerste opmerkingen betreffen dan de oudere boeren en tuinders. In het algemeen bestaan er voor de boer of tuinder die zijn bedrijf wil overdragen twee belangrijke probleem- complexen, die onderling weer een nauwe samenhang vertonen. Tot het eerste behoren vragen als aan wie, wanneer en hoe draag ik het bedrijf over; tot het tweede moeten gerekend worden, vraagstukken de toekomst van de abdicerende boer of tuinder en zijn echtgenote betreffende; als zodanig kunnen genoemd worden punten als: hoe richt ik mijn leven in na de bedrijfs- overdracht, waar ga ik van leven en waar ga ik wonen.

Bij het eerstgenoemde probleem- complex is een van de vraagpunten wie de bedrijfs- opvolger zal zijn. Zoals hierboven reeds is opgemerkt wordt de landbouw hoofdzakelijk bedreven in gezins- bedrijven en geken- merkt door een grote mate van beroeps- en bedrijfs- continuïteit. Daardoor worden de meeste bedrijven overgedragen aan kinderen. Reeds jaren voor de bedrijfs- overdracht zal dan moeten worden besproken, wie van de kinderen het bedrijf te zijner tijd zal (zullen) overnemen. In het kader van de beroeps- keuze van alle kinderen is dit een belangrijk vraag- stuk. Voor de gekozen opvolger(s) is het dan van betekenis, dat hij (zij) in de periode voorafgaande aan de bedrijfs- overname zowel de mogelijk- heden als de moeilijkheden van het bedrijf niet alleen in technisch, maar ook in economisch en sociaal opzicht leert (leren) kennen. Hieruit blijkt, dat behalve het kindertal ook de beroeps- keuze en de beroeps- opleiding van

betekenis voor de bedrijfsopvolging zijn. Hierbij kan worden aangetekend, dat de jaren voor 1930 werden gekenmerkt door een vrij omvangrijk geboortenoverschot. De meeste bedrijfsovernemers in het tijdvak 1947-1959 zijn geboren in deze periode voor 1930. Het is dan ook waarschijnlijk dat zij afkomstig zijn uit vrij grote gezinnen. Daar in de crisis- en oorlogsjaren aan de beroepskeuze in de landbouwersgezinnen niet zoveel aandacht is besteed als thans het geval is, zal daarom de keuze van de opvolger en de regeling van de opvolging niet altijd gemakkelijk zijn geweest.

Als tweede punt kan genoemd worden het "wanneer" van de bedrijfs-overdracht. Wordt de bedrijfsoverdracht geregeld tijdens het leven van de overdrager of niet? Zo ja, op welke leeftijd van de bedrijfsoverdrager en de opvolger is dan bedrijfsovergang het meest gunstig, rekening houdend daarbij met gebeurtenissen als huwelijk van de overnemer etc. Door de toeneming van de levensduur en de verbetering van de gezondheidstoestand van volwassenen is deze vraag niet van betekenis ontbloot. Het belangrijkste is deze vraag echter, waar het leeftijdsverschil tussen de bedrijfsoverdrager en zijn opvolger betrekkelijk gering is. Welke oplossingen zijn dan mogelijk en in welke mate wordt hiervan door de praktijk gebruik gemaakt?

In de derde plaats komt het "hoe" van de bedrijfsoverdracht aan de orde. De bedrijfsoverdracht kan op talloze manieren worden geregeld. De wijze waarop het gebeurt kan in sterke mate afhankelijk zijn van het doel dat wordt nagestreefd. Zo zal de bedrijfsoverdrager in het ene geval de voorkeur geven aan verpachting en in het andere geval aan verkoop aan zijn opvolger. Uit dit onderscheid vloeit weer voort dat gebruiksoverdracht niet behoeft samen te vallen met eigendomsoverdracht.

Voorts is de situatie voor een bedrijfshoofd met veel kinderen die voor opvolging in aanmerking komen, wat in de periode 1947-1959 veelvuldig het geval geweest kan zijn, een geheel andere dan voor die bedrijfshoofden welke slechts één kind hebben dat het bedrijf over kan nemen. De overdracht kan dan een heel verschillend verloop hebben. In een gezin waar de belangstelling voor het agrarisch bedrijf groot is kan een zekere verdeling bij de overdracht optreden of kan men er naar streven het bedrijf bijeen te houden door gemeenschappelijke exploitatie. Ook kan de bedrijfsoverdrager besluiten de exploitatie in etappes over te dragen. Van een geleidelijke en verdeelde overdracht is bijvoorbeeld sprake, wanneer een deel van het bedrijf wordt overgedragen aan de oudste zoon en het resterende deel van het bedrijf enige jaren later aan de jongste zoon wordt toegewezen.

Een groot aantal gegadigden voor opvolging kan tot bedrijfssplitsing aanleiding geven en tot het ontstaan van kleine bedrijven leiden. Belangwekkend is in hoeverre de splitsing en verdeling van bedrijven in de periode 1947-1959 is voorgekomen. Splitsing van bedrijven welke aan derden werden overgedragen was tot voor kort niet altijd mogelijk. Deze overdrachten vielen onder de Wet Vervreemding Landbouwgronden, welke 1 januari 1963 is vervallen. De wet had ten doel de prijsbeheersing van landbouwgronden en het tegengaan van ondoelmatige bedrijfssplitsing. Deze wet werd noodzakelijk geacht, daar de vraag naar landbouwbedrijven ten gevolge van het grote aantal belanghebbenden bijzonder groot was.

Het vervallen van deze wet is onder meer gebaseerd op de gedachte dat het aantal belanghebbenden zodanig is gedaald, dat de prijsvorming als allocatieinstrument weer gehanteerd kan worden en ingrijpen van de overheid niet meer noodzakelijk is. Belangrijke vragen zijn dus enerzijds: wat gebeurt er met het gebruik van grond en gebouwen, heeft er b.v. verdeling en/of geleidelijke overdracht plaats en anderzijds: wat gebeurt er met de eigendom bij de generatiewisseling. Onder meer is van betekenis of de grond in handen komt van de niet-agrariërs onder de kinderen of dat de eigendom aan de opvolger(s) wordt overgedragen.

De generatiewisseling heeft voorts niet alleen overdracht van eigendom en gebruik tot gevolg, maar leidt ook tot grote veranderingen in de vermogensverhoudingen. Hierbij is onder meer van betekenis of de vader de zoon, die thuis zonder loon heeft meegewerkt, bij vermogensoverdracht zal bevoordelen boven de andere kinderen. Evenzo is het van betekenis of bij de vermogensoverdracht rekening wordt gehouden met de studiekosten van die kinderen welke opgeleid zijn tot een beroep, dat in het algemeen hoger beloond wordt dan het beroep van de opvolger. Een algemene vraag voor de bedrijfsoverdragers zal zijn of de door hen voorgestane regeling van de bedrijfsoverdracht voor de bedrijfsovernemers ook financieel haalbaar is.

Een van de vraagpunten van het tweede probleemcomplex waarmee de boer of tuinder, die zijn bedrijf overdraagt, wordt geconfronteerd is: hoe hij zijn leven zal inrichten nadat hij afstand van zijn bedrijf heeft gedaan. Wanneer hij zich sterk aan het bedrijf gebonden voelt, zal het hem moeilijk vallen zich niet met de bedrijfsvoering in te laten. In bepaalde gevallen kan de binding aan de landbouw zo groot zijn, dat hij zijn beroepsactiviteiten nog zo lang mogelijk voortzet, wellicht tot zijn overlijden. Wanneer de banden met het bedrijf en beroep worden verbroken, komen hier dan voldoende andere bezigheden voor in de plaats? Nauw hiermee samen hangt de huisvesting na de bedrijfsoverdracht, wonen en werken zijn in de landbouw sterk aan elkaar verbonden. Waar gaat de boer die zijn bedrijf heeft overgedragen wonen: gaat hij elders bijvoorbeeld in een dorp wonen of blijft hij ter plaatse wonen? Kortom welke veranderingen treden er op in zijn huisvestingssituatie en welke gevolgen brengt dit teweeg in zijn levensmilieu?

Hebben de beide bovengenoemde aspecten vooral betrekking op het welzijn van de bedrijfsoverdragers na de abdicatie, daarnaast en daarmee verband houdend is er de vraag op welke wijze zij in hun levensonderhoud kunnen voorzien. Wanneer het bedrijf de voornaamste inkomensbron is, dan zijn de wijze en het tijdstip waarop het bedrijf wordt overgedragen belangrijk voor de wijze waarop de bedrijfsoverdragers na de abdicatie in hun levensonderhoud kunnen voorzien. De financiële regeling van de overdracht is dan ook niet alleen voor de overnemer maar ook voor de overdrager van grote betekenis. Onder meer kan hier voorts gedacht worden aan voorzieningen ten behoeve van de langstlevende.

De bedrijfs- In het bovenstaande is reeds bij verschillende onder-
overnemers werpen de problematiek van de bedrijfsovernemer, zij
 het slechts terloops, aangeroerd. Voor de boeren- en
tuinderszoons is onder meer van belang of zij een bedrijf kunnen over-
nemen en zo ja, wanneer dit het geval zal zijn. Voorts, wat voor een

bedrijf overgenomen kan worden en op welke wijze de overneming tot stand zal komen.

Reeds eerder is gewezen op het belang van het feit, dat reeds bij de beroepskouze van de kinderen bekend is, wie waarschijnlijk de opvolger zal worden. Daarnaast is het van betekenis wanneer de opvolging zal plaatshebben bijvoorbeeld in verband met huwelijksplannen. Bovendien hangt dit samen met de vraag of de opvolger vóór de bedrijfsoverneming voldoende eigen vermogen heeft kunnen vormen om de overneming te kunnen financieren. Zo is het voor hem, wanneer hij thuis meewerkt op het ouderlijke bedrijf, van betekenis of hij een arbeidsloon toegekend krijgt.

Hiermee houdt ook verband de vraag naar de grootte van het over te nemen bedrijf. Moet het ouderlijke bedrijf met broers en/of zusters gedeeld of gemeenschappelijk geëxploiteerd worden? Voorts is het van belang welke inkomensmogelijkheden het over te nemen bedrijf thans biedt en hoe in de toekomst de inkomenskansen zullen liggen. Mede door de ontsluiting van het platteland voltrekt zich ook hier een verschuiving naar een meer consumptief gedragspatroon. Het is nu de vraag of het bedrijf voldoende inkomen zal opleveren om aan de toenemende consumptieve behoeften tegemoet te komen, zonder dat daardoor de noodzakelijk vermogensvorming in gevaar wordt gebracht. In de landbouw heeft een sterke mechanisering en rationalisatie plaats en het is noodzakelijk deze ontwikkeling te volgen wanneer men de inkomenscapaciteit van zijn bedrijf niet in gevaar wil brengen. Het voor investering benodigde vermogen zal tenminste voor een deel uit eigen vermogen moeten bestaan. De mechanisering heeft bovendien een stijging van de optimale bewerkingsoppervlakte per man en per bedrijf tot gevolg. Ook hierdoor is voor vele bedrijfsovernemers de vraag relevant of en zo ja in hoeverre, zij hun bedrijf na de overneming nog kunnen vergroten door oppervlakte-uitbreiding. Zowel bij vergroting van de bedrijfsoppervlakte als bij intensivering van het grondgebruik zal de vermogensbehoefte toenemen.

Voor de bedrijfsovernemers is ook de wijze waarop het bedrijf kan worden overgenomen van betekenis. Zo is bijvoorbeeld het benodigde vermogen bij het pachten van een bedrijf aanzienlijk geringer dan indien het bedrijf moet worden gekocht. Daarnaast speelt ook de zekerheid van gebruik een belangrijke rol.

Uit het voorgaande blijkt, dat bedrijfsoverneming gepaard kan gaan met een vrij grote vermogensbehoefte. Het vermogen gevormd uit arbeidsloon zal dan ook bijna altijd onvoldoende zijn om de bedrijfsoverneming te financieren. Uit welke bronnen kan het ontbrekende deel worden aangevuld? In de eerste plaats kan worden gedacht aan bijvoorbeeld schenkingen van de zijde van de ouders en bij het overlijden van de ouders aan erfenissen. Wordt de bedrijfsovernemer bij de verdeling van het ouderlijke vermogen bevoordeeld of krijgen alle kinderen gelijke porties? Van groot belang hierbij is weer hoeveel kinderen er zijn. Eisen de kinderen die niet opvolgen van de overnemer contante betaling van hun aandeel of zijn zij bereid het bedrijf nog tijdelijk met hun erfdeel te financieren? Naarmate de afvloeiing uit de landbouw toeneemt en de familiebanden door het individualiseringsproces lossen worden kan deze bereidheid van de niet opvolgende kinderen verminderen. In de tweede plaats kan dan worden gedacht aan de financiering met vreemd vermogen. Welke vreemde financieringsbronnen zijn er aanwezig en op welke wijze kan daar gebruik van worden gemaakt?

In het vorenstaande zijn enige vragen genoemd waarmee de bedrijfs-overnemer bij de opvolging wordt geconfronteerd. Daarnaast kunnen nog enkele andere onderwerpen worden genoemd welke van belang zijn. Zo kan bijvoorbeeld worden gedacht aan de huisvesting van de overnemer. Trouwt men in bij de ouders of gaat men zelfstandig wonen? Voorts kan men zich afvragen of bedrijfsovernemers reeds nu voorzieningen voor hun toekomstige oudedag getroffen hebben. Tenslotte kan ook worden gedacht aan wonsen, die de bedrijfsovernemers hebben ten aanzien van hun huisvesting voor de periode waarin zij zelf tot de rustende boeren zullen behoren.

In het vorenstaande is een kort overzicht gegeven van de onderwerpen welke bij de generatiewisseling een rol spelen. Op de meeste van deze onderwerpen zal in deze studie nader worden ingegaan. Samengevat kan het doel van het onderzoek als volgt worden geformuleerd:

1. het verkrijgen van inzicht in de wijze waarop landbouwbedrijven worden overgedragen aan nieuwe bedrijfshoofden, waarbij dan niet alleen wordt gedacht aan de wijze van overdracht tijdens het leven van het oude bedrijfshoofd, maar ook aan de gevolgde procedures bij vererving en de gevolgen hiervan voor de bedrijfs-groottestructuur;
2. het verkrijgen van inzicht in de financieringsmethoden welke gehanteerd worden bij de overneming of overdracht van landbouwbedrijven;
3. het verkrijgen van inzicht in de ten behoeve van de vorige bedrijfshoofden voor de periode na de abdicatie getroffen regelingen en de thans geldende meningen over de oudedagsvoorziening en huisvesting na abdicatie.

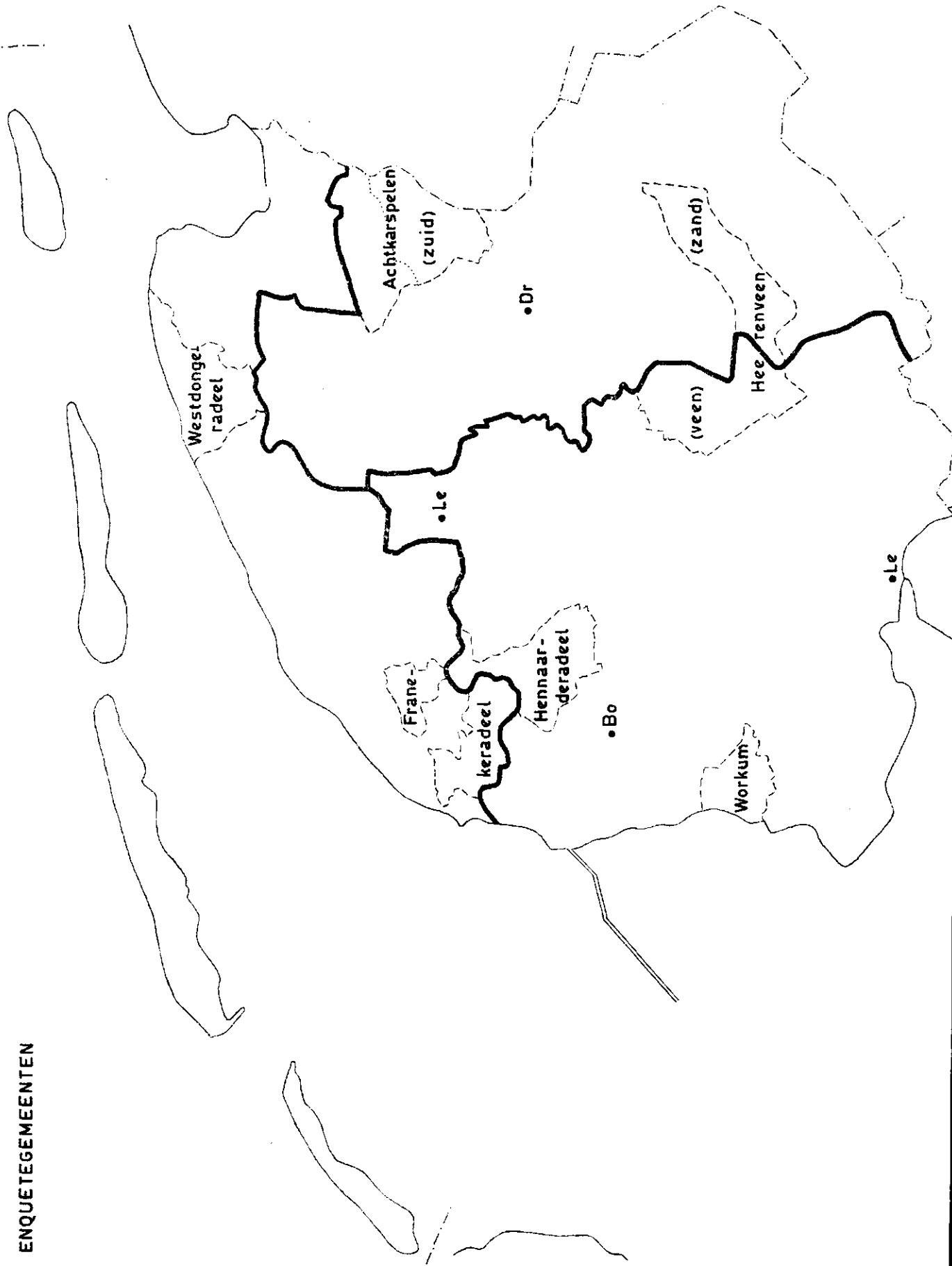
§ 2. De opzet van het onderzoek

Algemeen Het onderzoek van de generatiewisseling in de landbouw heeft zich tot dusverre uitgestrekt over een aantal gemeenten in het zuiden des lands en in de provincies Drenthe, Friesland en Groningen. Over de resultaten van het onderzoek in het zuiden des lands is in oktober 1963 een studie verschenen ¹⁾. Ongeveer tegelijkertijd met de verschijning van deze studie over de provincie Friesland zal een studie over de provincie Drenthe het licht zien. Wanneer in het vervolg vergelijkingen worden getroffen met uitkomsten van het onderzoek in het zuiden des lands en Drenthe, dan worden daarmee de genoemde studies bedoeld. Omdat de indeling van de studies grotendeels dezelfde is, is ervan afgezien, waar van de andere studies sprake is, de nummers van de bladzijden te noemen.

Enquête De resultaten van dit onderzoek berusten op gegevens welke door middel van een mondelinge enquête zijn verkregen. Deze enquête is gehouden onder de bedrijfsovernemers. Gegevens over de bedrijfsoverdragers en de bedrijfsoverdracht zijn dus eveneens afkomstig van de bedrijfsovernemers. Dit zijn al degenen, die in de periode 1947 tot en met 1959 een land- of tuinbouwbedrijf hebben overgenomen. Hiertoe worden gerekend bedrijfshoofden, die voor het eerst zelfstandig zijn

1) "Generatiewisseling in de landbouw. (Een onderzoek naar de bedrijfs-overgang, oudedagsvoorziening en vererving). Het zuiden des lands". Studie No. 7. Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage, oktober 1963.

ENQUETE GEMEENTEN

geworden, bedrijfshoofden die het bedrijf van de in de periode van onderzoek overleden echtgenoot voortzetten, bedrijfshoofden die een gemeenschappelijke exploitatie zijn begonnen dan wel een bedrijf uit een opgeheven gemeenschappelijke exploitatie voortzetten, bedrijfshoofden die van bedrijf zijn gewisseld en tenslotte de bedrijfshoofden op in de periode van onderzoek nieuw gestichte bedrijven. De bij de enquête gebruikte vragenlijst is als bijlage in deze studie opgenomen.

Bij het houden van de enquête is volstaan met een steekproef uit de Friese gemeenten. Bij de keuze van de steekproefgemeenten is ten eerste geteld op een aantal kengetallen als bedrijfsgrootte, bedrijfstype, godsdienst, leeftijdsopbouw, samenstelling van de mannelijke beroepsbevolking etc. Vervolgens is daarbij getracht een zo goed mogelijke geografische spreiding te verkrijgen, terwijl bovendien zoveel mogelijk de gemeenten zijn aangehouden waar het boerenzoonsonderzoek 1) heeft plaatsgemaakt. De aldus gekozen gemeenten zijn in tabel 1 opgenomen.

Tabel 1

DE GEËNQUÊTEERDEN NAAR GEBIEDEN EN GEMEENTEN VAN ONDERZOEK

Gebied	Gemeente	Aantal geënuquêteerden
Kleibouwstreek	Westdongeradeel	65
	Frankeradeel	54
	Hennaarderadeel	54
Weidegebied	Workum	30
	Heerenveen (veen)	57
De Wouden	Achtkarspelen (zuid)	44
	Heerenveen (zand)	80

De indeling in gebieden wijkt enigszins af van de gebruikelijke indeling in landbouwgebieden en sluit aan op de ten behoeve van het boerenzoonsonderzoek gebruikte. Zo is onder meer het noordwestelijke deel van de gemeente Heerenveen, dat volgens de indeling in landbouwgebieden tot de Wouden behoort, gerekend tot de Veenweidestreek. Veenweidestreek en Kleiweidestreek (Hennaarderadeel, Workum) zijn hier samengevoegd tot Weidegebied. Ten aanzien van de gemeenten Westdongeradeel en Frankeradeel is de naamgeving van vóór 1957 aangehouden; het landbouwgebied Eilanden is niet in de enquête opgenomen. Tenslotte dient in dit verband nog te worden vermeld, dat de enquête in de gemeente Achtkarspelen is beperkt tot het gebied ten zuiden van het Kolonelsdiep.

Bij de plaatselijke bureauhouders van de provinciale voedselcommissaris zijn de adressen verzameld van alle in de keuzegemeenten woonachtige nieuwe grondgebruikers in de periode 1947-1959 met een hoofdberoep in de land- en tuinbouw. Landbouwers met minder dan één hectare cultuurgrond zijn daarbij buiten beschouwing gelaten.

Om verschillende redenen is de periode van onderzoek zo lang gekozen. Ten eerste om zo mogelijk een inzicht te verkrijgen in veranderingen die ten aanzien van de wijze waarop de generatiewisseling tot stand komt

1) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in de land- en tuinbouw", Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage, 1959.

optreden. Ten tweede omdat het proces van de bedrijfsovergang soms jaren duurt al eer het voltooid is. Met het oog op het constateren van veranderingen in de wijze waarop de generatiewisseling tot stand komt is de periode van onderzoek hier en daar in tweeën gesplitst, nl. de perioden 1947-1953 en 1954-1959.

Niet alle in aanmerking komende bedrijven in de gekozen gemeenten zijn in het onderzoek opgenomen, in de Kleibouwstréek en het Weidegebied is het aantal beperkt tot de helft, in de Wouden tot een derde. Op 79 van de aangeschreven adressen heeft de enquête geen doorgang kunnen vinden om de volgende redenen:

weigering	22	vertrek	3
niet thuis	20	mond- en klauwzeer	1
ziek of overleden	10	onbekend	23

Waar mogelijk zijn deze vervangen door reserve-adressen.

De onderzochte groep In tabel 2 worden enkele kengetallen van de onderzochte groep bedrijfshoofden en hun bedrijven vergeleken met alle bedrijfshoofden en bedrijven in de desbetreffende gemeenten. Door de keuze van de groep nieuwe bedrijfshoofden is de steekproef zeer select. De gemiddelde bedrijfsgrootte ligt - behalve in Workum - in de steekproef hoger dan in het totaal. Veel grotere afwijking van het totaal vertonen echter de leeftijden van de bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden.

Tabel 2

ENKELE KENGETALLEN, TER VERGELIJKING VAN TOTAAL EN STEEKPROEF 1)

Gemeente	Gemiddelde bedrijfsgrootte in ha		Gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden	
	totaal 2)	steekproef	totaal 3)	steekproef
Westdongeradeel	13,94	14,69	50,5	40,7
Franekeradeel	17,22	17,84	50,9	44,2
Honnaardaradeel	18,69	19,20	48,7	40,8
Workum	17,64	16,87	48,4	42,3
Heerenveen	12,59	13,68	50,4	43,0
Achtkarspelen	9,02	9,04	50,9	38,6

- 1) De C.B.S.-gegevens betreffen uitsluitend bedrijfshoofden met als hoofdberoep landbouwer en tuinder op bedrijven van 6 l ha.
- 2) Bron C.B.S. 1959.
- 3) Bron C.B.S. 1952.

Dat de gemiddelde bedrijfsgrootte meestal hoger ligt kan het gevolg zijn van verschillende oorzaken. Ten eerste zijn, zoals gezegd, de "gemiste" bedrijven over het algemeen beduidend kleiner dan de bedrijven waarvan de gegevens verwerkt zijn. Ten tweede is het mogelijk dat de animo kleinere bedrijven over te nemen onder de jongeren geringer is. Ten derde is de beroepsgroepenindeling (hoofdberoep landbouwer - ander hoofdberoep) van het L.E.I. niet altijd precies in overeenstemming met die van het C.B.S.

Bedrijfstype Verreweg de meeste, 77%, van de bij het onderzoek betrokken bedrijven zijn zuivere weidebedrijven. Voorts is 18% van de bedrijven gemengd; deze komen bijna alle in de Kleibouwstreek voor, waar ze meer dan de helft van alle bedrijven uitmaken. Akkerbouw- en tuinbouwbedrijven komen in zeer geringe mate voor: telkens 1%. De overige 3% zijn hoofdzakelijk gardeniersbedrijven in de Kleibouwstreek.

§ 3. De indeling van de studie

Inleiding Degenen die aan de verzameling van het materiaal hebben deelgenomen, hebben telkens weer ondervonden hoe moeilijk het is de bedrijfsovergang in de landbouw in verschillende fasen in te delen en het tijdstip te bepalen waarop een bepaalde fase begint of eindigt. Bovendien is het vaak bijzonder moeilijk om schematisch weer te geven wat er nu precies is gebeurd. De generatiewisseling, het komen en gaan van de geslachten, is in de landbouw zeer nauw met het bedrijf en de wijze van exploitatie verbonden. Het is soms nog eenvoudiger bepaalde keerpunten in het leven van de betrokken personen (geboorte, huwelijk, geboorte van de kinderen, ziekte, overlijden) aan te geven dan in de overgang en opbouw van de door hen geëxploiteerde bedrijven. Wat bijvoorbeeld te zeggen van het geval waarin een boerenzoon een bedrijfsgebouw met woning en een klein lapje grond pacht, enig vee koopt en ook van de vader overneemt en gezamenlijk met het vee van de vlak bij wonende vader dit vee laat weiden zowel op grond die de vader pacht als op de grond die hij zelf in gebruik heeft, terwijl de melk afzonderlijk naar de fabriek gaat? Of van het geval waarin de vader met het klimmen van de jaren telkens meer werk aan zijn zoon overlaat en regelmatig een deel van de grond en het vee aan deze zoon overdraagt, zonder dat daarbij een pachtovereenkomst of andere formele regeling in het geding komt? De praktische regeling van de bedrijfsovergang is veelal kinderlijk eenvoudig, maar omdat er haast geen twee bedrijfsovergangen precies op dezelfde wijze verlopen is het geen eenvoudige taak om zoveel verschillende manieren van handelen zo overzichtelijk mogelijk samen te vatten. Een afzonderlijke beschrijving van elk geval zou deze moeilijkheid uit de weg kunnen gaan. De overzichtelijkheid is dan groten-deels zoek. Ter wille van deze overzichtelijkheid is getracht zonder de werkelijkheid al te veel geweld aan te doen een indeling te ontwerpen waarin de aspecten van de bedrijfsovergang in verschillende groepen zijn samengevat.

Indeling Daar bij het proces van de bedrijfsovergang verschillende partijen betrokken zijn, is het wenselijk enig inzicht te hebben in de wettelijke bepalingen, welke de verhoudingen tussen de partijen regelen. Zo kan het van betekenis zijn vast te stellen of van bepaalde wettelijke regelingen wordt afgeweken. Wanneer dit voorkomt, dan is het weer van belang een antwoord te vinden op de vraag welke redenen daartoe aanleiding hebben gegeven. Daarnaast is het van betekenis de consequenties van bepaalde wettelijke regelingen na te gaan. Om deze redenen worden vóór de rapportering van de eigenlijke resultaten van

het onderzoek in hoofdstuk II enige juridische aspecten van de bedrijfs-
overgang en de generatiewisseling belicht. Voor een deel betreft dit
regelingen uit het verbintenissenrecht, voor een ander deel regelingen
uit het erfrecht. Het is noodzakelijk aan het erfrecht een korte be-
spreking te wijden, daar de landbouw in hoofdzaak in gezinsbedrijven
wordt uitgeoefend en gekenmerkt wordt door een grote mate van bedrijfs-
continuïteit.

Daarnaast kent de landbouw ook een vrij grote beroepscontinuïteit
en kiest vaak meer dan één kind het beroep van de vader, mede hierom
is het gewenst meer uitvoerig aandacht te schenken aan de ouderlijke
gezinnen. Kindertal en beroepskeuze zijn in sterke mate bepalend voor
de problematiek van de bedrijfsovergang. Zo is onder meer de beroeps-
keuze van de kinderen van invloed op de keuze van de opvolger(s) en
heeft het kindertal consequenties voor de financiering van de bedrijfs-
overneming. De gezinssituatie, welke in hoofdstuk III wordt besproken,
vormt daarom een belangrijk uitgangspunt bij het onderzoek naar de wij-
ze waarop de generatiewisseling tot stand komt. Enige hiermede verband
houdende onderwerpen, zoals onder meer de leeftijd van het jonge be-
drijfshoofd bij de overneming van het bedrijf, worden in datzelfde
hoofdstuk aan de orde gesteld.

Vele bedrijven worden geheel dan wel gedeeltelijk aan kinderen over-
gedragen. In hoofdstuk IV wordt getracht antwoord te geven op de vraag
op welke wijze de overdracht van deze bedrijven tot stand gekomen is.
Zijn deze bedrijven verdeeld of onverdeeld overgedragen? Dit hangt weer
af van het kindertal, de beroepskeuze etc. zoals deze besproken zijn in
het hieraan voorafgaande hoofdstuk. Onderscheid moet tevens worden ge-
maakt in de overdracht van het gebruiksrecht en de overdracht van het
eigendomsrecht. Hebben de ouders zowel het gebruiksrecht als ook het
eigendomsrecht in handen, dan is het niet noodzakelijk dat beide rech-
ten tegelijkertijd worden overgedragen, terwijl het ook mogelijk is
dat deze rechten aan verschillende personen worden overgedragen. Zowel
de eigendom als het gebruik kunnen verdeeld zijn. Ook is het mogelijk
dat het gebruik van de grond en gebouwen niet ineens worden overgedragen,
maar dat de overdracht geleidelijk tot stand komt. Dit is bijvoorbeeld
het geval wanneer de ouders aan een zoon die wil huwen een deel van het
bedrijf overdragen en op het overblijvende deel nog tijdelijk doorboeren.
Een andere vraag is woer of de ouders het bedrijf tijdens het leven over-
dragen, dan wel of de bedrijfsoverdracht eerst na het overlijden van de
ouders tot stand komt.

Nadat aan de bedrijfsoverdracht en aan de problematiek van de ouder-
lijke bedrijfsoverdragers in hoofdstuk IV uitvoerig aandacht wordt be-
steed, komen in de hoofdstukken V, VI en VII de bedrijfsoverneming en
de problematiek van de bedrijfsovernemers aan de orde. In het eerste
deel van hoofdstuk V wordt ingegaan op de eigenlijke bedrijfsoverneming
in het jaar waarin de bedrijfsovernehmer zelfstandig wordt. Het name
worden vragen behandeld als: van wie is het bedrijf overgenomen, van
ouders of bijvoorbeeld van derden, als ook op welke wijze is het be-
drijf in gebruik genomen; is dit door pacht of door eigendomsverwerving.
Het zal duidelijk zijn dat dit hoofdstuk over de bedrijfsoverneming voor
een deel het spiegelbeeld is van het hoofdstuk over de overdracht van
het ouderlijke bedrijf. Een belangrijke categorie bedrijfsovernemers is

die, welke het bedrijf van derden (geen familierelatie) heeft overgenomen. Aan deze bedrijfsovernemingen van derden wordt een afzonderlijke beschouwing gewijd. Hierin wordt onder meer aandacht geschonken aan de redenen waarom deze bedrijven door en van derden resp. overgedragen en overgenomen zijn. Het gaat hier dus met name om die bedrijven waar het bedrijfshoofd geen opvolger heeft en waar het bedrijf overgedragen wordt aan iemand die meestal op het ouderlijke bedrijf "overtollig" was. Een groep bedrijfsovernemers, welke voor het merendeel het bedrijf van derden heeft overgenomen, vormen de z.g. "bedrijfswisselaars". Het zijn de bedrijfshoofden welke vóór de in deze studie behandelde bedrijfsovernemingen al reeds zelfstandig een ander bedrijf exploiteerden. Zij zijn dus van het ene bedrijf op het andere overgegaan. In het laatste deel van hoofdstuk V wordt deze groep nog even afzonderlijk genomen.

In het tweede van deze trits hoofdstukken (VI) wordt de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte in beschouwing genomen. In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de omvang van de overgenomen bedrijven gevolgd vanaf het jaar van overneming, tot aan het jaar waarin de enquête is gehouden. Allereerst wordt nagegaan op welke bedrijven zich veranderingen in de bedrijfsgrootte hebben voorgedaan en op welke wijze deze veranderingen tot stand zijn gekomen. Hierbij kan de vraag gesteld worden in welke mate de bedrijfsvergroting door grondoverneming uit het ouderlijke bedrijf hier een rol gespeeld heeft, doordat bijvoorbeeld de ouders het bedrijf geleidelijk hebben overgedragen. Voorts wordt een vergelijking gemaakt tussen de omvang van het ouderlijke bedrijf en het bedrijf van de geënquêteerde. Tenslotte wordt ingegaan op de vraag of de bedrijfs-overnemers mogelijkheden tot bedrijfsvergroting in de toekomst zien.

Een belangrijk aspect van de generatiewisseling is de financiering van de bedrijfsoverneming. In het derde hoofdstuk van deze drie (VII) wordt ingegaan op de financiële aspecten van de overneming. Hierbij worden drie momenten onderscheiden en afzonderlijk behandeld: ten eerste de vorming van eigen vermogen door de opvolger voor het tijdstip van de overneming, b.v. mogelijk geworden door een arbeidsbeloning voor het thuis meewerken, ten tweede de verkrijging van eigen vermogen bij bedrijfsovergang of daarna en ten derde de financiering van de bedrijfs-overneming met vreemd vermogen.

In nauwe relatie tot de generatiewisseling staat in vele gevallen de gemeenschappelijke exploitatie, welke in hoofdstuk VIII wordt behandeld. De gemeenschappelijke exploitaties worden onderscheiden in twee groepen: die, welke voorafgaan aan de generatiewisseling en die, welke direct volgen op de generatiewisseling. Bij de gemeenschappelijke exploitatie die aan de generatiewisseling voorafgaat betreft het meestal een samenwerking tussen vader en zoon. Reden voor een dergelijke exploitatie kan bijvoorbeeld zijn een gering leeftijdsverschil tussen de vader en de zoon. Bij de gemeenschappelijke exploitatie direct volgend op de generatiewisseling gaat het veelal om een samenwerking tussen broer(s) en/of zuster(s).

In hoofdstuk IV is besproken hoe de "afbraak" van het bedrijf van de ouders tot stand komt. In hoofdstuk IX komt aan de orde op welke leeftijd de overdragers het bedrijf hebben overgedragen. Daar bedrijfs-overdracht tevens overdracht van de belangrijkste inkomensbron zal

betekenen wordt tevens nagegaan op welke wijze deze na de abdicatie in hun levensonderhoud voorzien. Daar overdracht veelal een verandering van woonsituatie veroorzaakt, wordt voorts ingegaan op de wijze van huisvesting na de abdicatie. Zowel ten aanzien van de wijze van levensonderhoud als ten aanzien van de wijze van huisvesting na bedrijfsoverdracht wordt aan de hand van wensen van de geënquêtcerden een indruk gegeven van de ontwikkelingen welke zich in de toekomst kunnen voordoen.

Hoofdstuk X tenslotte bevat een korte samenvatting van de onderzoekresultaten, terwijl tevens op grond van deze resultaten een slotbeschouwing wordt gegeven.

HOOFDSTUK II

ENIGE JURIDISCHE ASPECTEN VAN DE BEDRIJFSOVERGANG

De sociaal-economische problematiek van de bedrijfsovergang speelt in dit onderzoek, zoals reeds is gebleken uit het vorige hoofdstuk, een dominerende rol.

De bedrijfsovergang voltrekt zich echter tegen een juridische achtergrond. Treft men voorzieningen ten einde de bedrijfsovergang een vlot verloop te doen hebben, dan maakt men altijd gebruik van regelingen welke een juridisch karakter hebben. Wanneer geen voorzieningen worden getroffen, dan bepaalt het recht de uiteindelijke verhouding tussen de partijen. Ten behoeve van een juiste beeldverming is het daarom noodzakelijk de juridische aspecten van de bedrijfsovergang mede in ogenschouw te nemen.

§ 1. Vroegere onderzoekingen

Vooraf juristen hebben in het verleden belangstelling getoond voor de bedrijfsovergang. Welhaast vanzelfsprekend stond het rechtskader waarin zich de bedrijfsoverdracht voltrok in hun studies en onderzoekingen centraal. Kennisneming van deze onderzoekingen geeft een eerste inzicht in de betekenis van de juridische achtergrond van de bedrijfs-overgang.

Problematiek Het zijn in hoofdzaak twee onderwerpen, welke de aandacht hebben getrokken. In de eerste plaats hield men zich bezig met de vraag in hoeverre bedrijfsovergang samenhang met bedrijfssplitsing. Meer dan eens is betoogd dat het in Nederland geldende erfrecht met zijn gelijke rechten van de kinderen, tot splitsing van bedrijven bij vererving aanleiding zou geven 1). Sommige schrijvers, die deze mening zijn toegedaan, pleiten daarom ook voor een versnelde invoering van het nieuwe erfrecht in het Ontwerp Burgerlijke Wetboek (B.W.), waardoor splitsing van bedrijven aanzienlijk zou worden beperkt 2).

Anderen werden geboeid door het vooral in Oost-Overijssel en Oost-Gelderland voorkomende verschijnsel van de ongedeelde bedrijfsoverdracht als gevolg van het in deze streken toegepaste Anerbenrecht of Saksisch erfrecht 3). Ten einde het familiebedrijf als eenheid te kunnen handhaven gaat deze ongedeelde bedrijfsoverdracht, gemeten naar de maatstaven van het wettelijk erfrecht, meestal samen met een overbedeling van de opvolger.

1) B.v.: C.H.F. Polak: "Landbouw en erfrecht", Landbouwkundig Tijdschrift, 1952.

2) B.v.: N.H. Zijp: "Landbouwwetgeving en bedrijfsgrootte" Sociaal-economische Wetgeving, jan./febr. 1962.

3) B.v.: Mej. E.V. Sanders: "De Verdeeling der Nalatenschappen etc.", diss. Amsterdam 1905;
of M.A. Cohen: "Het Blijvensrecht", diss. Amsterdam 1958.

Merkwaardig is enerzijds dat dit gewoonterecht zich in vorengenoemde streken heeft kunnen handhaven en anderzijds dat dit ongeschreven recht meer borg schijnt te staan voor ongesplitste bedrijfsvergang dan het wettelijk erfrecht. Niet alleen verhindert het Anerbenrecht de versplintering van bedrijven, het lost ook ten dele het financieringsvraagstuk op, door bevoordeling van de opvolger. Gehandeld naar het wettelijk erfrecht zal door de gelijke rechten van de erfgenamen de ongedeelde bedrijfsvergang in veel gevallen moeilijker verlopen en vaak niet tot stand komen zonder een bezwaring van de eigendom met hypotheek of het op andere wijze aantrekken van relatief veel vreemd vermogen.

Onderzoek 1887 Reeds in de vorige eeuw hield men zich bezig met de gevolgen van het erfrecht. Zo stelde de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw in 1887 door middel van een enquête onder notarissen de volgende vraag:

"Welk is de invloed van ons geldende erfrecht op het grondbezit der eigengeërfde boeren hier te lande?" 1). Deze enquête, welke door schaarste aan binnengekomen rapporten weinig resultaten opleverde, had ten doel na te gaan: "of, in hoeverre en op welke wijze het wenselijk moet worden geacht aan het gewestelijk voor het versterkerrechten afwijkende rechtsbesef onzer plattelandsbevolking een wettelijke uitweg te verleen".

In datzelfde jaar hield prof. mr. J.P. Moltzer voor de Vereeniging voor Statistiek in Nederland een inleiding waarvoor hij de bovengenoemde problemen tot onderwerp koos 2). Ook in latere jaren bleef, zij het met soms lange tussenpozen, de discussie over deze onderwerpen gaande 3).

Onderzoek 1949 Meer recent is het onderzoek van mr. J. Baert, die in 1949 eveneens door middel van een enquête onder plattelandsnotarissen een antwoord zocht op de vraag: "of deling van de grond onder de kinderen van een landbouwer-eigenaar een der oorzaken kon zijn van het ontstaan van de vele kleine boerenbedrijven hier te lande" 4).

In voorzichtige bewoordingen concludeert Baert dat de provincies Zeeland, Noordbrabant, Limburg en Drenthe in hun geheel als delingsgebieden moeten worden aangemerkt, terwijl bovendien in alle overige provincies, met uitzondering van Utrecht, streken zijn aan te wijzen waar deling regelmatig voorkomt. Enige diepte brengt Baert in zijn onderzoek door te wijzen op de mogelijkheid dat in sommige gebieden waar deling gebruikelijk was, deze niet meer voorkomt als gevolg van de afgenomen bedrijfsgrootte en hij noemt enkele streken (o.a. Zwollerker-spel, het gebied ten zuidoosten van de stad Utrecht, Delf- en Schieland, het Westland, het gebied om Hulst) waar dit inderdaad het geval schijnt te zijn geweest.

- 1) Sanders: "De Verdeeling der Nalatenschappen etc.", blz. 104.
- 2) J.P. Moltzer: "Erfrecht en Landbouwbedrijf", Sociaal Weekblad 1887, No. 530-33.
- 3) Bijv. D. van Blom: "Boerenerfrecht (met name in Gelderland en Utrecht)", de Economist 1915 blz. 847-896.
- 4) J. Baert: "Deling van grond bij boerennalatenschappen", De Pacht, 1949, blz. 134 o.v.

Onderzoek 1960 Inzicht in de huidige ontwikkeling verschaft het verslag van de resultaten van een in 1960 door de Werkgroep Agrarisch Erfrecht 1) uitgevoerde enquête wederom onder notarissen. Het verslag meldt dat boedelscheiding herhaaldelijk tot landbouwkundig ongewenste splitsing van boerenbedrijven leidt in Drenthe en in de aangrenzende zandgebieden van Groningen en Friesland, voorts in een deel van Gelderland en Noordbrabant en tenslotte ook in Midden- en Zuid-Limburg. Hieraan wordt de conclusie verbonden, dat de gevonden splitsingsgebieden "vrij nauwkeurig" samenvallen met de delingsgebieden uit het ruim tien jaar eerder verrichte onderzoek van Baert. Overigens constateert ook de werkgroep een afnemende delingsgewoonte in enige streken. Een bezwaar van deze enquête onder notarissen is, dat de mate, waarin splitsing voorkomt niet gekwantificeerd kan worden en derhalve geen indruk kan worden verkregen van de mate waarin het aantal splitsingen afneemt. Voorts is het niet uitgesloten dat sommige notarissen in hun antwoorden te veel aandacht aan het verleden hebben geschonken. In deze studie zijn de perioden van handeling daarentegen nauwkeurig omlidnd.

Een ongeveer gelijktijdig verricht onderzoek, dat echter aan de juridische achtergrond van de bedrijfsovergang voorbijgaat, is dat naar de bedrijfsopvolging en wisseling in het grondgebruik in de periode 1956-1959 2). Ook uit dit kwantitatief gerichte onderzoek blijkt, dat splitsing van bedrijven in deze periode een vrij veel voorkomend verschijnsel was.

§ 2. G e n e r a t i e w i s s e l i n g e n e r f r e c h t

Gezinsbedrijf en bedrijfs- en beroepscontinuïteit kenmerken de landbouw. Het landbouwbedrijf is dan ook ten tijde van de generatiewisseling veelal betrokken bij de verdeling van een opengevalle nalatenschap. Het is om deze reden dat thans enige belangrijke bepalingen uit het erfrecht aan de orde worden gesteld.

Het erfrecht houdt zich bezig met de vermogensrechtelijke gevolgen van overlijden. Onderscheid kan daarbij worden gemaakt in het testamentair erfrecht en versterkerfrecht. Indien de erflater is overleden zonder uiterste wil (testament), dan heeft vererving plaats volgens wettelijke regels.

Bron en Het burgerlijk recht (privaatrecht) en daarmee het erf-
beginsel recht is ontleend aan de Code Civil en dus geboren uit het
 Romeinse recht. Prof. mr. J.M. Polak wijst erop, dat men
in dit erfrecht, in Nederland ingevoerd in het begin der vorige eeuw,
zowel het aspect van de vrijheid als dat van de gelijkheid terugvindt
3) 4). De vrijheid komt tot uitdrukking in de bevoegdheid van de erflater

- 1) Werkgroep Agrarisch Erfrecht van het Landbouwschap: "Beredeneerd verslag van de enquête agrarisch erfrecht", 's-Gravenhage 1961.
- 2) Landbouw-Economisch Instituut: "Bedrijfsopvolging en wisseling in het gebruik van de grond 1956-1959", 's-Gravenhage 1962.
- 3) J.M. Polak: "Landbouw en erfrecht", W.P.N.R. No. 4547, 2 augustus 1958.
- 4) Dit wil overigens niet zeggen, dat aan het oudhollands recht b.v. het gelijkheidsbeginsel volkomen vreemd zou zijn. Zo schrijft De Groot in zijn inleiding III, dl. 28: "en 't geen niet deelbaar is behoort dien te volgen, die 't meeste deel heeft of de delen gelijkzijnde, die de meeste reden van zucht heeft tot de zaak, mits doende vergoeding aan de anderen".

een deel van zijn vermogen, afhankelijk van het aantal kinderen, na te laten aan wie hij wil. De gelijkheid bestaat hierin dat alle kinderen als wettige erfgenamen rechten kunnen doen gelden op de z.g. legitieme portie. Ieder der erfgenamen heeft voorts de vrijheid scheiding en deling der nalatenschap te vorderen, deze kan ook tot stand komen zonder tussenkomst van de rechter of overheid.

Legitieme portie Wat moet nu worden verstaan onder de legitieme portie of het wettelijk erfdeel? De legitieme portie is "een gedeelte der goederen, hetwelk aan de bij de wet gereopenen erfgenamen in de rechte linie wordt toegerekend en waarover de overledene noch bij gifte onder de levenden, noch bij uitersten wil heeft mogen beschikken" (art. 960 B.W.). Essentieel hierbij is, dat de legitimarissen een onaantastbaar recht hebben op hun erfdeel in natura.

Is er geen testament er zijn er geen giften gedaan die de legitieme portie hebben aangetast, dan krijgen de erfgenamen (w.o. de langstlevende echtgeno(o)t(e))gelijke delen uit de nalatenschap.

Hoeveel bedraagt de legitieme portie? Wanneer een der ouders overlijdt, dan komt ingeval van een algemene gemeenschap van goederen, de helft van het gemeenschappelijk vermogen toe aan de achterblijvende echtgeno(o)t(e). Is er één kind, dan bedraagt volgens de algemene regels diens legitieme portie de helft van dat vermogen, dat hem nagelaten zou zijn, wanneer er geen testament was of geen giften waren gedaan. Zijn er twee kinderen, dan bedragen hun gezamenlijke porties twee derde van het hun nagelaten vermogen, zijn er drie of meer kinderen dan bedragen hun totale aanspraken niet meer dan 75% van dit vermogen.

De overledene is vrij het overblijvende deel na te laten aan de achterblijvende partner, aan een kind, bijvoorbeeld de bedrijfsopvolger, of aan een willekeurige andere persoon. Dit wordt de testeeervrijheid genoemd. Overschreden wordt deze testeeervrijheid, wanneer bijvoorbeeld de overbedeling van de bedrijfsvoornemer zover gaat dat de legitieme portie van de andere erfgenamen wordt aangetast. Dit kan een bron van moeilijkheden tussen de erfgenamen tot gevolg hebben. De benadeelde legitimarissen kunnen eisen in hun legitieme te worden gesteld, zij kunnen er zich ook bij neerleggen.

Grootte der porties Om de grootte der erfenis te kunnen bepalen zal de grootte van de nalatenschap bekend moeten zijn. Deze bestaat globaal uit het saldo van bezittingen en schulden. Schenkingen, welke door de erflater in het verleden zijn gedaan, moeten bij dit saldo worden opgeteld. Hebben deze schenkingen de legitieme aangetast, dan kan teruggave, voor zover nodig, worden gevorderd. Een belangrijke oorzaak van het ontstaan van z.g. "ruzieboodjes" kan reeds worden voorkomen, indien op gemakkelijke en onbetwistbare wijze de grootte van de nalatenschap kan worden vastgesteld. Zo kan het bijvoorbeeld van belang zijn indien van een vóór het overlijden verkochte boerderij een taxatierapport van een deskundige aanwezig is. Een goede administratie en het tijdig op de hoogte brengen van de wettige erfgenamen omtrent de financiële positie speelt hierbij een belangrijke rol. Ten aanzien van de waardebepaling van de nagelaten goederen kan zowel van de verkeerswaarde als van een andere (lagere) waarde, b.v. de

bedrijfswaarde (opbrengstwaarde) worden uitgegaan. Wat het te hantieren waardebegrip alsmede de waardebepaling aangaat hierover kunnen de erfgenamen van mening verschillen. Wanneer men genoodzaakt wordt de hulp van de rechter in te roepen, dan zal deze bij de waardebepaling wel van de verkeerswaarde uitgaan.

Bedrijfsplitsing en boedelscheiding In het algemeen kan ieder van de erfgenamen zijn deel in de goederen van de nalatenschap opeisen. Is een boerenbedrijf reeds vóór het overlijden van een of beide ouders definitief overgedragen, zonder dat de koopsom volledig voldaan is, dan hebben de andere erfgenamen een vordering op de opvolger. Behoort het bedrijf echter nog tot de nalatenschap, dan is ten gevolge van de gelijkberechtiging, splitsing niet uitgesloten. Uiteraard kan het bedrijf ook worden gesplitst wanneer er voorzieningen tijdens het leven zijn getroffen of indien er een testament aanwezig is, maar de kans op splitsing is het grootst indien dit niet het geval is 1). Zijn geen voorzieningen tijdens het leven getroffen, dan is het niet mogelijk splitsing te voorkomen indien de erfgenamen het daarover eens zijn.

Financiering De mate, waarin splitsing van bedrijven voor zal komen is sterk afhankelijk van de beroepsmogelijkheden buiten de landbouw 2). Een periode van continue economische groei, van ontsluiting van het platteland en van een achterblijven van het inkomen van de landbouwers ten opzichte van personen in andere bedrijfstakken zal tot gevolg kunnen hebben dat het aantal splitsingen na verloop van tijd geleidelijk vermindert. De betekenis van het erfrecht ondergaat dan een accentverandering.

Moet in een dergelijke periode een landbouwbedrijf worden overgedragen, dan zal er in veel gevallen slechts één bedrijfsovernemer zijn. De bedrijfsopvolger komt dan voor een niet gering financieringsprobleem te staan (zowel bij het testamentair als bij het versterferfrecht), daar de niet-opvolgende kinderen een direct opeisbare vordering op de bedrijfsovernemer hebben ter grootte van hun aandeel in de boerderij. Ook wanneer zoals hierboven reeds is opgemerkt, het bedrijf geen deel uitmaakt van de nalatenschap staat de bedrijfsovernemer veelal voor niet geringe financieringsproblemen. In vele gevallen is immers het bedrijf voor een aanzienlijk deel gefinancierd met vermogen dat tot de nalatenschap behoort.

Lukt het de bedrijfsopvolger niet om in deze vermogensbehoefte te voorzien, dan zal hij zijn bedrijf niet onverkort kunnen exploiteren.

- 1) In dit verband kan gewezen worden op het hier te lande gedurende de bezettingsjaren (september 1942) van kracht geweest zijnde "Vervreemdingsbesluit Landbouwgronden". Het doel van dit besluit was het splitsingsgevaar af te wenden door de grondkamer te bevelen toezicht uit te oefenen op de uitvoering van testamentaire beschikkingen en op de scheiding en deling van boedels, waarbij voorop stond ondoelmatige en ongewenste splitsing tegen te gaan. Zie blz. 87.
- 2) Daarnaast heeft ook de Wet Vervreemding van Landbouwgronden het aantal bedrijfsplitsingen beperkt.

Toekomst De voorstellen tot wijziging van het B.W. houden zich zowel bezig met het splitsingsgevaar alsook met het financieringsvraagstuk.

Twee belangrijke wijzigingen in het erfrecht zijn van betekenis voor de beperking van het splitsingsgevaar. De testeeervrijheid wordt uitgebreid, doordat de erflater uitdrukkelijk de bevoegdheid krijgt het bedrijf ongedeeld aan een van zijn kinderen (of een vriende) na te laten (testamenteair erfrecht). De tweede wijziging is deze, dat wanneer de ouders de opvolging niet hebben geregeld (b.v. bij testament) en de kinderen het over de opvolging niet eens kunnen worden, de boedelrechter de bevoegdheid heeft zelfstandig een bepaalde verdeling aan de kinderen op te leggen (versterkererfrecht). De ouders behouden echter ook in het nieuwe erfrecht de bevoegdheid te splitsen, terwijl eveneens de kinderen, wanneer de ouders geen regelingen omtrent de verdeling van de nalatenschap hebben getroffen, eensgezind tot bedrijfssplitsing kunnen besluiten.

In de voorstellen tot wijziging van het B.W. zijn de geldelijke aanspraken van de niet-opvolgende erfgenamen evenals in het huidige erfrecht, in principe direct opeisbaar. Het nieuwe B.W. kent echter zowel in het testamentair erfrecht (art. 4.3.3.10) als in het abintestaat erfrecht (art. 3.7.1.14) uitzonderingsgevallen. Wanneer kan worden aangetoond dat de bedrijfsvoortzetting tot financiële moeilijkheden leidt, zal de opvolger zijn schulden aan de mede-erfgenamen in termijnen mogen voldoen. Hier staat tegenover dat de "overige" erfgenamen voldoende zekerheid van de bedrijfsvoering kunnen eisen. Financiering door middel van het niet-uitgekeerde erfdeel verkrijgt door deze wijzigingen een wettelijke basis.

Buitenland De wijzigingen zoals voorgesteld in het Ontwerp-B.W. vertonen een sterke verwantschap met het toewijzingsstelsel of "Zuweisungsverfahren", dat in Zwitserland sinds 1907 van kracht is. Ook andere Europese landen, zoals Frankrijk en Duitsland hebben dit stelsel, zij het enigszins gewijzigd, ingevoerd en trachten op deze wijze bedrijfssplitsing te voorkomen. Het toewijzingsstelsel wordt toegepast in geval van versterkererfrecht, wanneer dus de erflaters geen regelingen hebben getroffen. In wezen neemt dit stelsel een positie in tussen ons huidige erfrecht en het reeds eerder genoemde z.g. "Anerbenrecht". Zoals in dit laatstgenoemde recht is er dus slechts één opvolger.

Wanneer niet wordt gesplitst, hoe regelt de opvolger dan de financiering van zijn bedrijf? Van veel belang is daarbij welke waarde men aanhoudt bij de vaststelling van de uitkeringen die aan de niet-opvolgende erfgenamen betaald moeten worden door de erfgenaam die het bedrijf krijgt toegewezen. Deze waardebepaling is niet in alle landen dezelfde. In Frankrijk worden deze uitkeringen op basis van de verkeerswaarde berekend, terwijl in Zwitserland en Duitsland de "Ertragswert" of opbrengstwaarde hiervoor als grondslag wordt genomen. In Oostenrijk is de situatie in zoverre weer anders dat daar een zodanige waarde wordt aangenomen, dat de "Anerbe wohl bestehen kann". In Noorwegen, waar de rechter tot een billijke schatting moet komen vertoont de waardebepaling een sterke gelijkenis met het Oostenrijkse stelsel. In Nederland zal volgens het Ontwerp-B.W. het bedrag dat de overnemer moet uitkeren worden berekend

op basis van de verkeers- of marktwaarde. Een zelfde situatie dus als bij het overnemen van bedrijven van vreemden, waar ook de verkeerswaarde moet worden betaald 1).

Het aanhouden van de verkeerswaarde bij de vaststelling van de uitkeringen aan de mede-erfgenamen kan tot financieringsmoeilijkheden voor de overnemer leiden. Vandaar dat de wettelijke regeling voorziet in de mogelijkheid van uitbetaling in termijnen. Ook Frankrijk en Zwitserland kennen de betaling in termijnen. Overigens schijnt de hiermede opgedane ervaring in deze landen niet gunstig te zijn 2).

Frankrijk en Zwitserland kennen nog een andere wettelijke regeling welke de financiering door de bedrijfsovernemer vergemakkelijkt. In beide landen heeft de bedrijfsovernemer evenals de andere legitimarissen recht op het z.g. "Salaire différé" of uitgesteld loon. Dit houdt in dat kinderen, die na een zekere leeftijd arbeid op het ouderlijke bedrijf hebben verricht zonder daarvoor een redelijke tegenprestatie te hebben ontvangen bij de verdeling der nalatenschap aanspraak kunnen maken op een vergoeding ter grootte van een bepaald bedrag per jaar. Noch in het huidig erfrecht, noch in het nieuwe erfrecht kent Nederland een regeling waarin met dit z.g. uitgestelde loon rekening wordt gehouden.

§ 3. De belangrijkste overdrachtsvormen 2)

Tussen bedrijfsovergang en vererving bestaat weliswaar een nauw verband, maar dit wil niet zeggen dat het bedrijf altijd tot de nalatenschap behoort. Er zijn immers vele juridische mogelijkheden de exploitatie tijdens het leven der ouders over te dragen. De diverse overdrachtsvormen kunnen worden onderscheiden in erfrechtelijke en niet-erfrechtelijke regelingen. Bij de laatste categorie, de regelingen onder de levenden, kan de bedrijfsoverdracht tot stand komen zowel tijdens het leven van de ouders als bij overlijden der ouders. Erfrechtelijke regelingen kunnen worden onderscheiden in gevallen waarin er een testament aanwezig is en de bedrijfsoverdracht bij overlijden plaatsheeft en in vele gevallen waarin er geen testament aanwezig is en de bedrijfs-overdracht eerst na het overlijden van de ouders of een der ouders kan worden geregeld.

De keuze van de overdrachtsvorm is afhankelijk van het doel dat men nastreeft. Besluiten de ouders nog tijdens het leven de exploitatie over te dragen, dan zal een redelijke tegenprestatie van de overnemer worden verlangd. Overdracht betekent immers meestal overdracht van de belangrijkste inkomensbron en de ouders zullen dus in staat moeten worden gesteld op passende wijze in hun levensonderhoud te voorzien.

- 1) Gedurende de gehele periode van onderzoek was de Wet Vervreemding Landbouwgronden van kracht, welke 1 januari 1963 is komen te vervallen. De nettopachtwaarde (opbrengstwaarde) vormde in deze wet de grondslag voor de vaststelling van de maximumprijs.
- 2) J.M. Polak, blz. 19.
- 3) Zie voor een volledige sterk juridisch getinte verhandeling: W.B. Helmich e.a.: "Bedrijfsopvolging in de landbouw", december 1961.

Voorts zullen de ouders hun bedrijf willen overdragen aan de huns inziens meest geschikt opvolger. Bovendien zullen zij onenigheid met en tussen de kinderen over overdrachts- en nalatenschapsregelingen willen voorkomen.

De aspirant-opvolger wenst een zo groot mogelijke zekerheid dat hij het bedrijf kan overnemen. Hij zal willen weten of hij het bedrijf in zijn geheel kan overnemen dan wel of hij een gedeelte zal moeten afstaan aan andere gegadigden. Voordat de opvolger tot overnemen komt zal hij op de hoogte willen zijn van de mogelijkheden welke het bedrijf hem biedt. Hij zal willen weten welke verplichtingen hij door overneming op zich neemt, of hij boven zijn broers en zusters zal worden bevoordeeld, in welke mate dit het geval zal zijn en ook of hij een vergoeding zal ontvangen voor de door hem op het ouderlijke bedrijf verrichte arbeid. Voor de opvolger is het daarom van grote betekenis te weten hoe de financiële regeling zal worden.

Uiteraard zijn ook de broers en zusters geïnteresseerd bij bedrijf en nalatenschap. Met het oog op hun beroepskeuze zullen zij tijdig moeten weten dat niet alle kinderen voor bedrijfsopvolging in aanmerking komen. Vervolgens zullen deze niet-opvolgende kinderen te zijner tijd hun gehele wettelijk erfdeel uit de nalatenschap willen ontvangen. Mede in verband met hun eigen toekomstmogelijkheden kan een inzicht in de grootte van de te verwachten erfenis van belang zijn. Kennis van het tijdstip waarop uitkeringen mogen worden verwacht, is in sommige gevallen eveneens van belang.

Ook de overheid is geïnteresseerd in zowel het economische als sociale aspect van de bedrijfsovergang. Als fiscus is zij bovendien participant. Fiscale motieven zijn daarom medebepalend bij de keuze van de overdrachtsvorm.

Verkoop Verkoop van het bedrijf hoeft niet altijd bedrijfsoverdracht tijdens het leven in te houden. Verkoop onder opschortende voorwaarde van vooroverlijden en verkoop met uitgestelde levering kunnen als voorbeelden worden genoemd, waarbij bedrijfsopvolging na overlijden tot stand komt. Dit is uiteraard ook het geval wanneer gebruik wordt gemaakt van een verkregen recht van koop na overlijden. Financieel wordt de verkoop niet altijd als gunstig gezien, hoofdzakelijk omdat registratiericht en overdrachtskosten moeten worden betaald.

Wat heeft in het algemeen plaats bij verkoop? De verkoper beëindigt het bedrijf, de goederen behorende tot het bedrijf (debetzijde balans) worden overgedragen, maar het vermogen van de verkoper (creditzijde balans) blijft intact 1). Voor de overnemer ontstaat een schuld, waarvan de betaling op vele wijzen kan worden geregeld. Zo kan de koopsom ineens of in termijnen worden betaald, of voorlopig geheel schuldig worden gebleven.

1) Ook bestaat de mogelijkheid, die vooral in Friesland nogal eens voorkomt, dat het bedrijf wordt verkocht, b.v. aan een verzekeringsmaatschappij, waarbij de oude eigenaar of oude pachter echter de exploitatie behoudt, ook is het mogelijk dat de koper het bedrijf aan een andere gebruiker verpacht.

Ook is het mogelijk dat verkoop plaatsheeft onder voorbehoud van vruchtgebruik, lijfrente of periodieke uitkering in natura (z.g. kostcontract).

Betaalt de overnemer ineens, dan zal hij met eigen vermogen en/of met vreemd vermogen (b.v. hypotheek) in zijn vermogensbehoefte moeten voorzien.

Financiert de opvolger zijn bedrijf geheel of gedeeltelijk met vreemd vermogen of met vermogen van zijn ouders, dan zal het bedrijf voldoende inkomen moeten opleveren voor het noodzakelijke levensonderhoud en om dat deel van de aflossing dat niet door afschrijvingen kan worden gedekt, te kunnen voldoen. Het risico van prijsverandering van het gekochte komt vanaf het moment dat de transactie tot stand komt voor rekening van de koper, onafhankelijk van het feit of levering op hetzelfde ogenblik of eerst later tot stand komt.

In het algemeen verandert het vermogen van de overdrager niet in omvang. Bij de overdracht van het bedrijf ontvangt de bedrijfsopvolger contant geld of een vordering 1). Het vermogen en veelal ook nog aanwezige goederen zullen dus verdeeld moeten worden wanneer er meer erfgenamen zijn na het overlijden van een of beide ouders. Voor de verdeling van het vermogen onder de erfgenamen behoudt daarom het testament zijn betekenis.

Het voordeel van deze methode is, dat de betrokkenen op een relatief vroeg tijdstip weten waar zij aan toe zijn. De opvolger is bekend, evenals de rechten en plichten van koper en verkoper. Moeilijkheden met de andere rechthebbenden over de bedrijfsopvolging worden vermeden wat echter niet zeggen wil dat tussen de erfgenamen geen onenigheid kan bestaan wanneer tot vermogensverdeling moet worden overgegaan.

Schenking Schenking is een overeenkomst waarbij de schenker tijdens leven een goed afstaat zonder dit later terug te kunnen vorderen en zonder een tegenprestatie te eisen van de begiftigde die het goed aanneemt (zie art. 1703 B.W.). Anders dan bij verkoop wordt bij schenking dus geen tegenprestatie verlangd, zodat bij schenking niet alleen overdracht van goederen (kapitaal) plaatsheeft, maar ook overdracht van vermogen.

Als vorm van bedrijfsopdracht is schenking niet aantrekkelijk, omdat een vrij hoog schenkingsrecht moet worden betaald en de legitieme van de andere erfgenamen kan worden aangetast, waardoor de overnemer niet de waarborg heeft van het ongestoorde genot van hetgeen overgenomen is. De erfgenamen die benadeeld zijn door deze schenking kunnen immers inkorting vorderen.

Hoewel dus de schenking als vorm van bedrijfsopdracht minder geschikt is, heeft zij toch wel aantrekkelijke zijden. Zo kan de schenking met het doel tot geleidelijke vermogensoverdracht te komen fiscale voordelen hebben. Als voorbeeld kan worden genoemd het jaarlijks kwijtschelden van een gedeelte van een schuldig gebleven koopsom aan de bedrijfsopvolger. Blijft deze schenking beneden een bepaald bedrag per jaar, dan is geen schenkingsrecht verschuldigd. Voorwaarde is echter ook hier, dat de legitieme portie van de andere erfgenamen niet mag worden aangetast.

1) In het geval de koopsom niet contant wordt ontvangen kan echter door de waardedaling van de gulden de reële vermogenspositie van de overdrager ongunstig worden beïnvloed.

Verpachting van eigendomsbedrijven Interessant als vorm van exploitatieoverdracht is de verpachting. Hierbij moet men niet nagaan, maar denken aan bedrijven welke geëxploiteerd worden door de ouders-eigenaars en die nu overgedragen worden door verpachting aan een of meer kinderen. Hierboven werd bij de verkoop als overdrachtsvorm vastgesteld dat het vermogen van de verkoper, globaal genomen, in stand bleef en dat alleen de tot het bedrijf behorende goederen worden overgedragen. Bij verpachting wordt evenals bij verkoop het bedrijf door de overdrager beëindigd, maar in tegenstelling tot de verkoop wordt alleen het gebruik overgedragen en niet de eigendom, Zowel het vermogen als het goederenpakket ondergaan bij de verpachter door het feit van verpachten geen verandering 1). Wel kunnen verkoop en verpachting naast elkaar voorkomen, bijvoorbeeld door verkoop van de dode en levende inventaris en door verpachting van grond en gebouwen. Daarbij is het dan weer mogelijk dat op de verpachting van grond en gebouwen tenslotte weer verkoop volgt.

De verpachting heeft voor de bedrijfsovernehmer als voordeel dat zijn vermogensbehoefte sterk wordt beperkt, zodat hij kan beginnen met relatief weinig eigen vermogen. Bovendien vormt de pacht een vast inkomen voor de oudedagsvoorziening van de bedrijfsoverdrager. Wanneer de overnehmer het bedrijf zou kopen en het daarvoor benodigde vermogen zou lenen, dan is in het algemeen de verschuldigde rente hoger dan het pachtbedrag. Wanneer echter te zijner tijd de eigendom door de opvolger toch moet worden overgenomen, dan heeft in een tijd van prijsstijging de koop belangrijke prijsvoordelen voor de opvolger in vergelijking tot de pacht. De bedrijfsoverdrager daarentegen heeft in een dergelijke periode meer belang bij verpachting.

Een nadeel van verpachting is, dat bij de toekomstige boedelscheiding moeilijkheden met de (andere) erfgenamen kunnen ontstaan, omdat zij (mede) aanspraken kunnen doen gelden op de boerderij, welke immers tot de goederen van de verpachter behoort.

Wel dient hierbij rekening te worden gehouden met de bescherming die de Pachtwet de pachter biedt 2). Wanneer het nieuwe B.W. van kracht wordt, kan in dergelijke gevallen de boedelrechter de boerderij toewijzen aan de pachter (-legitimar), voor wie het goed een bijzondere waarde heeft. De door de pachter gewenste zekerheid, in het ongestoorde genot van het bedrijf te blijven, kan worden vergroot door in het pachtcontract een recht van koop na overlijden of een koopoptie bij beëindiging van de pachtovereenkomst op te nemen.

Pachtoverdracht Naast de eigendomsbedrijven zijn er bedrijven welke geheel of gedeeltelijk door de ouders gepacht zijn. In hoeverre is nu de situatie bij de overdracht van gepachte bedrijven anders dan bij de overdracht van bedrijven die eigendom zijn van de gebruikers? De pachtoverdracht is geregeld in de Pachtwet. Onderscheiden

- 1) Afgezien dan van het feit dat een verpachte boerderij bij verkoop in de regel minder zal opbrengen dan wanneer deze vrij van pacht is te aanvaarden.
- 2) Art. 12 van de Pachtwet maakt het in bepaalde gevallen mogelijk bij verpachting van ouders aan kinderen kortere dan de wettelijke termijnen te contracteren. In het algemeen is echter de verpachting van korte duur economisch en sociaal niet gunstig.

kunnen worden de in-de-plaats-stelling tijdens leven (art. 49) en de voortzetting van de pachtovereenkomst na overlijden (art. 54). In bepaalde gevallen (het bereiken van de 65-jarige leeftijd, of in geval van ziekte of invaliditeit) kan de pachter zich tot de pachtkamer wenden met de vordering bijvoorbeeld zijn zoon in zijn plaats als pachter te stellen. In geval van overlijden kunnen de bloed- of aanverwanten in de rechte lijn zich tot de pachtkamer wenden met de vordering in de plaats van de overledene de pachtovereenkomst te mogen voortzetten. Daar er zonder toestemming van de verpachter niet gesplitst mag worden, is er in het algemeen slechts één opvolger. De vermogensbehoefte van de bedrijfsopvolger is ook in dit geval geringer dan bij koop. Bij de pacht van ouders is deze geringere vermogensbehoefte meestal slechts van tijdelijke aard, daar later in het algemeen de eigendom zal worden overgenomen, terwijl bij de pachtoverneming deze geringere vermogensbehoefte, doordat gepacht wordt van vreemden, in de meeste gevallen van permanente aard is. Doordat grond en gebouwen niet tot het vermogen van de ouders behoren, hebben de ouders geen vordering op de overnemer; de wet kent nl. geen vordering toe op grond van overdracht van het pachtrecht. De oudedagsvoorziening van de ouders kan hierdoor gevaar lopen met name indien zijn afhankelijk zijn van de opbrengst bij verkoop van de roerende goederen. In het tekort aan middelen voor de oude dag tracht men soms te voorzien door onderpacht of door een koop-kostcontract (koop van roerende goederen). Een andere mogelijkheid om de inkomsten nog zo lang mogelijk op peil te houden is het vormen van een maatschap.

Maatschap Een maatschap is een overeenkomst tussen twee of meer personen welke ten doel heeft de arbeid en bepaalde economische goederen van de contractanten in gemeenschap te brengen en het daaruit ontstane voordeel gezamenlijk te delen. Het gaat in dit verband met name om een maatschap tussen een vader en een of meer kinderen. De maatschap neemt de boerderij over of pacht deze van de vader of van een vreemde. De vordering van een maatschap betekent dus niet dat de jonge ma(a)t(en) goederen of vermogen krijgen overgedragen, maar dat goederen en arbeid en/of vermogen worden ingebracht in de maatschap. Voor de jonge exploitant(en) is het niet noodzakelijk dat vermogen of goederen worden ingebracht; hij (zij) zou(den) kunnen volstaan met de inbreng van zijn (hun) arbeid. Gesproken zou in dit verband kunnen worden van een getrapte overdracht van de exploitatie. Door de vorming van de maatschap komen leiding en risico op de gezamenlijke exploitanten te rusten. Meestal zal het oude bedrijfshoofd na kortere of langere tijd het bedrijf volledig over willen dragen aan de persoon met wie hij de maatschap heeft gevormd. In dit licht dient ook de opnemings- en overnemingsbeding in het maatschapscontract te worden bezien, welke de jonge maat de opvolging verzekert. De rol van de niet-opvolgende erfgenamen bij de bedrijfs-overgang wordt door deze bedingen aanzienlijk gereduceerd.

Het is ook denkbaar dat de maatschap eindigt in een verpachting van het bedrijf aan de jonge maat. Op de verpachting kan dan weer verkoop volgen.

De hierbedoelde samenwerkingsvorm (exploitanten van 2 generaties), welke als een eerste fase in de bedrijfsoverdracht moet worden beschouwd dient niet te worden verward met die maatschappen welke in vele gevallen een meer perkament karakter hebben (exploitanten van 1 generatie). Zoals het overgedragen bedrijf dat de erfgenamen voor gezamenlijke rekening exploiteren.

Erfstelling en legaat Hoewel bij erfstelling en legatering de bedrijfsverdracht eerst tot stand komt na overlijden der ouders hebben deze reeds tijdens het leven door testament voorzieningen voor de opvolging getroffen. Onder erfstelling moet worden verstaan een uiterste wilsbeschikking, waarbij de erflater aan een of meer personen de goederen of een evenredig deel na te laten goederen toekent. Het gaat bij erfstelling om opvolging onder algemene titel. Bij legaat is er sprake van opvolging onder bijzondere titel. Legaat is een making waarbij de erflater bepaalde goederen of alle goederen van een bepaalde soort vermaakt aan de legataris.

Van opvolging door erfstelling kan dan worden gesproken indien bijvoorbeeld een van de zoons tot enig erfgenaam wordt benoemd, onder last van uitkering aan de andere erfgenamen. Wordt het bedrijf als legaat aan de opvolger nagelaten, dan noemt men dit opvolging door legaat. Uiteraard mag ook hier de legitieme niet worden geschonden. Het risico van opvolgingsmoeilijkheden kan worden beperkt door de making van het legaat tegen inbreng van de waarde, zodat prijsveranderingen niet de aantasting van de legitieme tot gevolg kunnen hebben. Aangezien testamenten te allen tijde kunnen worden veranderd (herroepen), heeft de aspirant-overnemer nooit volledige zekerheid te kunnen opvolgen.

Opvolging door erfstelling of legaat houdt in ten eerste overneming van het bedrijf, vervolgens overneming van de goederen welke tot het bedrijf behoren, tenslotte overneming van een deel van het vermogen waarmee het bedrijf is gefinancierd. Daar het bedrijf meestal het voornaamste vermogensbestanddeel vormt betekent bedrijfsoverneming veelal het ontstaan van een financieringsvraagstuk. In sommige gevallen zullen de erfden van de andere legitimarissen tijdelijk beschikbaar blijven om als "vreemd" vermogen in de nieuw ontstane vermogensbehoefte van de opvolger te voorzien.

Bij de verkoop is opgemerkt dat deze en andere overdrachtsvormen tijdens het leven het testament niet overbodig maken. Op deze plaats zij erop gewezen dat testament en boedelscheiding maatschapsvorming of verpachting bepaald niet uitsluiten.

De ouderlijke boedelverdeling De ouderlijke boedelverdeling is een testamentaire methode bij welke de ouders een verdeling en scheiding van hun goederen maken. De zin van de boedelverdeling is dus tweeledig: enerzijds is zij een uiterste wilsbeschikking, anderzijds is zij ten aanzien van de erfgenamen een boedelscheiding alsof de kinderen deze zelf tot stand hadden gebracht. De bedoeling van de boedelverdeling is onenigheid tussen de erfgenamen zoveel mogelijk te voorkomen. Door deze testamentaire methode kunnen de ouders b.v. de boerderij toebedelen aan de langstlevende of aan een van de kinderen onder inbreng van de waarde. De boedelverdeling kan worden betwist indien hierdoor het wettelijk erfdeel van een der erfgenamen wordt verkort (art. 1170 B.W.).

Van de ouderlijke boedelverdeling wordt in het algemeen vrij weinig gebruik gemaakt, o.m. omdat door vermogensverandering spoedig de toestand kan intreden dat de ontworpen boedelverdeling of onvolledig is geworden of niet meer kan worden uitgevoerd en omdat de ouders meestal in gemeenschap van goederen zijn gehuwd en zelden terzelfder tijd overlijden.

Bij de boedelverdeling staat de bedrijfsovernemer voor een omvangrijke vermogensbehoefte die het sterkst wordt gevoeld indien hij de inbreng in de boedel in contant geld moet voldoen. Ook heeft de aspirant-opvolger met onzekerheden te kampen. Wanneer hij zal opvolgen is onbekend, terwijl bovendien het testament altijd kan worden gewijzigd. Tenslotte kan de door de ouders gewenste verdeling worden vernietigd, indien de samenstelling of de waarde van de nalatenschap zodanig verandert, dat daardoor een aantasting van de legitieme ontstaat.

Boedelscheiding Wanneer de ouders geen voorzieningen hebben getroffen ten aanzien van de bedrijfsopvolging, dan behoort bij overlijden van een of beide ouders het bedrijf in het algemeen tot de onverdeelde boedel en moet de opvolging bij de boedelscheiding worden geregeld.

Bij boedelscheiding is het de taak van de erfgenamen een zodanige verdeling van goederen en vermogen tot stand te brengen, dat deze voor alle betrokkenen aanvaardbaar is. Moeilijkheden hetzij over de opvolging, hetzij over de vermogensverdeling (b.v. tijdstip en omvang van de uitkeringen door de opvolger) kunnen hierbij gemakkelijk ontstaan. Slaagt de notaris niet in zijn bemiddelspogingen dan moet de hulp van de rechter worden ingeroepen (proceskosten).

Meestal overlijden de ouders niet gelijktijdig. Wanneer de ouders gehuwd waren in algehele gemeenschap van goederen, dan bezit de overblijvende ouder de helft van deze gemeenschap, terwijl deze als erfgenaam bovendien voor een kindsdeel in de nalatenschap gerechtigd is. Op verschillende wijze kan de onverdeeldheid worden opgeheven. Overlijdt b.v. de moeder en zijn de kinderen of de vader nog jong, dan kan het gehele bedrijf aan de vader worden toegescheiden. Mogelijk is ook de blote eigendom aan een of meer van de kinderen toe te scheiden onder voorwaarde van vruchtgebruik voor de achterblijvende ouder.

HOOFDSTUK III

DE JONGE BEDRIJFSHOOFDEN EN DE OUDERLIJKE GEZINNEN

De gegevens voor dit onderzoek zijn ontleend aan een enquête onder bedrijfshoofden in de landbouw die voor het merendeel in de periode 1947 tot en met 1959 voor het eerst zelfstandig zijn geworden. Een aantal meer algemene aspecten met betrekking tot deze bedrijfshoofden komt in de eerste paragraaf ter sprake.

De meeste bedrijfsovergangen in de landbouw hebben plaats tussen familieleden, voornamelijk tussen ouders en kinderen. In de tweede paragraaf zal daarom aandacht worden besteed aan het kindertal in de ouderlijke en schoonouderlijke gezinnen van de geënquêteerde bedrijfshoofden en aan het aantal rechtstreeks belanghebbenden bij de bedrijfs-overneming.

De leeftijd waarop de bedrijfshoofden in de onderzoeksperiode voor het eerst zelfstandig zijn geworden, komt ter sprake in de derde paragraaf. Een samenhang met de huwelijksleeftijd ligt voor de hand; deze wordt ook in de beschouwing betrokken.

§ 1. E n i g e a l g e m e n e a s p e c t e n v a n d e g e ë n - q u e t e e r d e g r o e p

Leeftijd en burgerlijke staat De gemiddelde leeftijd van alle bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden is op het moment van de enquête 41,9 jaar.

De lange periode van onderzoek en het feit dat het hierbij niet alleen gaat om degenen, die voor het eerst zelfstandig zijn geworden tot gevolg dat dit getal slechts kan worden beschouwd als een kenmerk van de groep. Het is geen maatstaf voor de leeftijd waarop landbouwers voor het eerst zelfstandig worden, noch voor de gemiddelde leeftijd van alle landbouwers. Per gebied is de gemiddelde leeftijd als volgt: Kleibouwstreek 42,2 jaar (75% tussen 30 en 50 jaar), Weidegebied 42,6 jaar (66% van 30 - 50 jaar) en de Wouden 40,6 jaar (62% van 30 - 50 jaar).

Van de geënquêteerde mannelijke bedrijfshoofden is 90% gehuwd; 9% is ongehuwd en 1% is weduwnaar. De groep vrouwelijke bedrijfshoofden is buiten beschouwing gelaten, hun aantal is zeer gering.

Geografische herkomst Met de grote bedrijfscontinuïteit in de landbouw (het overgaan van vader op zoon) hangt natuurlijk samen het hoge percentage autochtonen, de in de huidige woongemeente geboren. Het percentage autochtonen bedraagt over het geheel 62%, terwijl 21% in een aangrenzende gemeente is geboren, 12% in een andere gemeente in hetzelfde landbouwgebied en 4% daarbuiten. De resterende 1% is in het buitenland geboren. In de Kleibouwstreek is 68% van de geënquêteerden autochtoon, in het Weidegebied 55% en in de Wouden 65%.

Naar verhouding is een geringer deel van de echtgenotes van de bedrijfs-
hoofden autochtoon; gemiddeld 45% van hen is geboren in de huidige woon-
gemeente (Kleibouwstroek 37%, Weidegebied 43%, de Wouden 57%). De samen-
hang van de bedrijfscontinuïteit met autochtoniteit blijkt nog sterker
wanneer de bedrijfshoofden in twee groepen worden verdeeld: zij die het
bedrijf geheel of ten dele van familie hebben overgenomen en zij, die
uitsluitend vreemde voorgangers hebben. De eerste groep is voor 73%
autochtoon, de tweede voor 39%. In dit verband maakt het weinig uit of
de bedrijfsovernemingen in de eerste of tweede zes jaar van de onder-
zoekperiode hebben plaatsgehad, het percentage autochtone bedrijfshoof-
den bedraagt respectievelijk 64% en 61%. Van een lossen worden van de
band met de geboortestreek kan aan de hand van deze getallen nog nau-
welijks gesproken worden.

Sociale In 88% van de gevallen zijn de geënquêteerden zoons van
herkomst zelfstandigen in de landbouw, verder nog 2% van veehande-
 laren. Landarbeiders- en grondwerkerszoons maken 5% van de
geënquêteerden uit. Ook voor de meeste echtgenotes was het agrarische
milieu niet vreemd, 59% is dochter van een zelfstandige in de landbouw
9% komt uit een landarbeidersgezin.

Beroeps- De meeste bij het onderzoek betrokken agrarische be-
geschiedenis drijfshoofden hebben voordat ze zelfstandig werden
 op het ouderlijke bedrijf gewerkt. In ten minste 70%
van het aantal waarnemingen is dat het geval; 54% heeft zelfs nooit
iets anders gedaan en 16% heeft ook nog een ander beroep gehad. Een
categorie van 19% heeft meer dan twee beroepen uitgeoefend, waarschijn-
lijk is een deel van hen ook op het ouderlijke bedrijf werkzaam ge-
weest. Ongeveer een tiende heeft als landarbeider bij een vreemde werk-
gever gewerkt. Met name voor de praktische kennis van het landbouwbe-
drijf kan een periode van werken op een ander bedrijf dan dat van ou-
ders van grote waarde zijn. Anders dan bijvoorbeeld in Denemarken komt
dit in Nederland maar weinig voor. Een bevestiging daarvan leveren de
overeenkomstige gegevens van het zuiden des lands en Drenthe.

In de periode vóórdat hij zelfstandig wordt dient de jonge boer
althans een deel te verzamelen van het vermogen dat nodig is om de
bedrijfsoverneming mogelijk te maken. Omdat die periode dus meestal
wordt doorgebracht op het ouderlijke bedrijf is de beloning van de daar
verrichte arbeid van grote betekenis. Deze beloning komt nog ter sprake
in het zesde hoofdstuk, waarin de financiering van de bedrijfsoverneming
wordt behandeld.

Relatie tot In de periode 1947-1959 heeft 61% van de geënquêteerde
vorige be- bedrijfshoofden het bedrijf geheel van familie overge-
drijfshoofd nomen. Familie wil zeggen ouders, schoonouders, andere
 familie of een combinatie van deze drie. Van 8% van de
bedrijven is voorheen een deel bij de familie in gebruik geweest en een
deel bij niet-familieleden, ook wel "vreemden" genoemd. Tenslotte is 31%
van de bedrijven geheel bij vreemden in gebruik geweest. Een groot deel
van de bedrijven is dus uitsluitend van familie afkomstig, natuurlijk
voornamelijk van de ouders van geënquêteerden: 74%. Van schoonouders
slechts 8% en van andere familie 16%. De overige 2% is afkomstig van
alle drie genoemde groepen. In de andere delen van het land waar dit
onderzoek heeft plaatsgehad speelt de bedrijfsoverneming van familie een
nog belangrijker rol.

Bij een onderlinge vergelijking tussen de gebieden springen geen grote verschillen in het oog. Het meest opvallend is de rol van de andere familie in de Wouden (23% van alle van familie overgenomen bedrijven). De rol van de schoonouders is in het Weidegebied groter dan in de overige gebieden.

Er blijkt verband te bestaan tussen de bedrijfsgrootte en de relatie tot vorige gebruikers. Van de grotere bedrijven is een hoger percentage geheel van familie overgenomen dan van de kleinere bedrijven. Waarschijnlijk zal het vooruitzicht een betrekkelijk klein bedrijf van familie over te kunnen nemen, of een gedeelte van een bedrijf voor de overnemers een aansporing zijn geweest om te trachten er nog meer grond bij te verwerven.

De "vreemde" vorige bedrijfshoofden zijn voornamelijk pachters (62%) bijna een derde (30%) is eigenaar-gebruiker en bij 8% is er sprake van beiden.

Neven- Van de geënquêteerde bedrijfshoofden oefent ruim 9% een beroepen nevenberoep uit. De grootte van vier vijfde van de bedrijven van deze landbouwers ligt beneden 10 ha.

Het nevenberoep betekent voor hen een min of meer noodzakelijke aanvulling van de bedrijfsinkomsten. Soms scheidt het de mogelijkheid een trekker rendabel te maken, b.v. als melkrijder. De meeste nevenberoepen, twee derde van het totaal, worden in de landbouw uitgeoefend.

Bedrijfs- Naar verhouding is het percentage van vreemdenovergenomen wisseling bedrijven, bijvoorbeeld in vergelijking met het zuiden des lands en Drenthe hoog. Daar hangt waarschijnlijk mee samen het naar verhouding hoge aantal geënquêteerden dat reeds voor de hier behandelde bedrijfsovername zelfstandig een ander landbouwbedrijf heeft geëxploiteerd. In dit geval wordt van "bedrijfswisselingen" gesproken. Van de bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden zijn er 81 of 22% van het totaal van bedrijf veranderd (zuiden des lands 4%, Drenthe 20%). De bedrijfswisselingen worden in hoofdstuk V, § 3 nog aan een nadere beschouwing onderworpen.

Bedrijfsstichting en bedrijfssplitsing In een aantal gevallen is er geen sprake van een zuivere bedrijfsovername in die zin dat een volledig of bijna volledig landbouwbedrijf van een vorige gebruiker op een nieuwe gebruiker is overgegaan.

Tabel 3

HET ONTSTAAN VAN LAND- EN TUINBOUWBEDRIJVEN IN DE PERIODE 1947-1959

Gebied	Aantal bedrijven								
	aan- vaard	w.v. nieuw ont- staan	idem in %	ontstaan door			waarvan eerste grond afkomstig is van		
				split- sing	ont- gin- ning	samen- voe- ging 1)	fami- lie	fam. en vreem- den	vreem- den
Kleibouwstreek	117	8	7	2	-	6	3	1	4
Weidegebied	136	15	11	3	2	10	4	2	9
De Wouden	122	4	3	2	-	2	2	2	-
Friesland 6 gem.	375	27	7	7	2	18	9	5	13

1) Nieuw ontstaan, zonder dat van splitsing kan worden gesproken.

Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer een bedrijf in twee of meer zelfstandige bedrijven is gesplitst. Slechts 2% van de bij het onderzoek betrokken bedrijven is door splitsing ontstaan. Een andere mogelijkheid is dat een bedrijf wordt gesticht, bijvoorbeeld door ontginning of door samenvoeging van grond en bedrijfsgebouwen van verschillende herkomst. Stichting komt voor in 5% van de gevallen, zodat in totaal 7% van de bedrijven nieuw is ontstaan. Tabel 3 laat enige bijzonderheden over de door splitsing of stichting ontstane bedrijven zien. De meeste zijn gesticht door samenvoeging; in een aantal gevallen door aankoop van bedrijfsgebouwen zonder land, welke door de eigenaars vanwege de hoge onderhoudslasten zijn afgestoten. Zo hier en daar is er dan wat land bijgekocht of gepacht. Ontginningen komen nauwelijks meer voor. De desbetreffende twee bedrijven zijn gesticht op buitendijkse gronden in de Workumerwaard.

Niet zelden zijn deze nieuwe bedrijven ontstaan met behulp van een stukje grond van het ouderlijke bedrijf.

§ 2. R e c h t h e b b e n d e n e n g e g a d i g d e n v o o r b e d r i j f s o p v o l g i n g

In het voorgaande is reeds meermalen het woord bedrijfscontinuïteit en beroepscontinuïteit gebezigd. Het eerste wil zeggen dat een bedrijf van vader op zoon overgaat, het tweede dat de zoon meestal het beroep van de vader kiest. De kinderen spelen een grote rol, zowel in het bedrijf van de landbouwer, als ook bij de bedrijfsovergang.

Alle kinderen hebben ovenveel recht op het vermogen van de ouders, dus ook op het in het bedrijf geïnvesteerde. Zij zijn alle rechthebbers. Zelfs kunnen zij ieder een deel van de onroerende goederen opeisen en behoeven zij geen genoeg te nemen met een uitkering in geld uit de ouderlijke erfenis. De zoons en ook de schoonzons, die hun beroep in de landbouw zoeken, zullen te zijner tijd zelfstandigheid begeren. Zijn er meer zoons in één gezin die landbouwer willen worden en is er voor hen niet de gelegenheid elders een bedrijf te bemachtigen, dan kunnen ze alle tot de gegadigden voor bedrijfsopvolging worden gerekend. Maar ook al hebben zij reeds een bedrijf dan nog kunnen ze belang hebben bij de overneming van het ouderlijke bedrijf of een deel daarvan. Op de bedrijfsovergang kan het aantal gegadigden van grote invloed zijn; voor de financiering van de bedrijfsoverneming zal het van belang zijn met hoeveel broers en zusters de overnemer het ouderlijke vermogen zal moeten delen.

Tabel 4

KINDERTAL VAN DE OUDERLIJKE GEZINNEN 1)

Gebied	Aantal gezinnen	Percentage gezinnen met.....kinderen												Gemiddeld kindertal
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	≥12	
Kleibouwstreek	103	7	17	13	20	17	8	5	1	8	4	-	-	4,5
Weidegebied	121	5	14	17	13	20	11	9	4	1	3	2	1	4,7
De Wouden	118	5	11	20	20	12	14	6	3	4	3	1	1	4,6
Friesland 6 gem.	342	6	14	17	18	16	11	7	3	4	3	1	0	4,6

1) Waarvan één of meer (schoon)zoons in de periode 1947-1959 zelfstandig landbouwer/tuinder zijn geworden.

Kindertal Het kindertal bepaalt het aantal rechthobbenenden op het ouderlijke vermogen. Het is gevraagd wanneer de geënquëteerden grond en/of gebouwen, afkomstig van het ouderlijke bedrijf, in gebruik hebben. Is dat niet het geval, dan is het kindertal bovendien gevraagd wanneer de geënquëteerden jonger zijn dan 50 jaar en hun ouders en/of schoonouders in dezelfde gemeente wonen. Tabel 4 geeft de resultaten weer.

Gemiddeld tellen de gezinnen waar de geënquëteerde bedrijfshoofden en hun vrouwen uit afkomstig zijn 4,6 kinderen. Meer dan de helft van de ouderlijke gezinnen heeft 3, 4 of 5 kinderen. Nog altijd 29% van de gezinnen heeft 6 of meer kinderen. Tussen de gebieden onderling bestaan slechts geringe verschillen.

De ouderlijke gezinnen van bedrijfshoofden die geen grond en/of gebouwen van ouders of schoonouders hebben overgenomen, zijn kinderrijker - gemiddeld 5,2 kinderen - dan de ouderlijke gezinnen van bedrijfshoofden die wel grond en/of gebouwen van ouders of schoonouders hebben overgenomen: gemiddeld 4,4 kinderen. Vele varkens maken de spelling dun, zegt het spreekwoord, in gezinnen met veel kinderen zijn er meer zoons gedwongen hun bedrijf zonder grond van ouders op te bouwen.

Bij de beoordeling van alle gegevens over het aantal kinderen in totaal of het aantal zoons of dochters moet er rekening mee worden gehouden dat er sprake is van geselecteerde gezinnen; kinderloze gezinnen komen er niet in voor, alle ouderlijke gezinnen hebben ten minste één zoon en alle schoonouderlijke gezinnen ten minste één dochter. Zo blijkt uit de verkregen gegevens dat de ouderlijke gezinnen gemiddeld 2,8 zoons en 1,8 dochters hebben, de schoonouderlijke 2,0 zoons en 2,5 dochters. In het algemeen zijn de hier besproken ouderlijke en schoonouderlijke gezinnen volgroeid.

Zoons en beroepskeuze In de regel komen in de eerste plaats de zoons die er belangstelling voor hebben, in aanmerking voor opvolging op het ouderlijke bedrijf. Het aantal zoons in de ouderlijke gezinnen bedraagt gemiddeld bijna 3, in de schoonouderlijke gezinnen 2. Het is duidelijk dat deze zoons niet alle voor opvolging op (een gedeelte van) het ouderlijke bedrijf in aanmerking hebben kunnen komen. Een gedeelte van hen heeft een bedrijf kunnen overnemen van bedrijfshoofden zonder kinderen of zonder kinderen met belangstelling voor het landbouwbedrijf. Maar het aantal vrijkomende bedrijven is waarschijnlijk te klein geweest om alle zoons landbouwer of tuinder te doen worden. Wanneer een aantal zoons een beroep buiten de landbouw kiest vermindert de druk op de vrijkomende bedrijven. Een grote beroepscontinuïteit is dus niet bevorderlijk voor een ongehinderd verlopende opvolging.

Het beeld, dat hier geschetst wordt, heeft betrekking op de ouderlijke en schoonouderlijke gezinnen van bedrijfshoofden in de landbouw die in de periode 1947 - 1959 een bedrijf hebben overgenomen. Sinds het moment dat de geënquëteerden voor hun eerste beroepskeuze hebben gestaan - bijna zonder uitzondering vóór 1945 - is er juist op dit gebied veel veranderd in de landbouw. Onder andere de crisisjaren maakten het voor de boerenzoons niet gemakkelijk een beroep buiten de landbouw te kiezen; de oorlogsjaren hebben de keuzemogelijkheden nog sterker beperkt.

Over alle ouderlijke en schoonouderlijke gezinnen gerekend zijn er per gezin gemiddeld 2,6 zoons. Hiervan zijn er gemiddeld 1,6 zelfstandig landbouwer of tuinder op het moment van onderzoek, terwijl gemiddeld per gezin 0,2 zoon op het ouderlijke bedrijf meewerkt of in loondienst is in de landbouw. Dan is per gezin gemiddeld 0,8 zoon afgevloeid naar een beroep buiten de landbouw, ongeveer een derde van alle zoons dus (33%). De afvloeiing is het sterkst geweest in het Weidegebied (36%), in de Kleibouwstreek het geringst (31%); daar tussenin ligt de Wouden (32%). In grotere gezinnen is het percentage zoons, dat zelfstandig landbouwer of tuinder is, lager dan in kleinere gezinnen. Het aantal zoons dat een land- of tuinbouwbedrijf exploiteert neemt evenwel toe met de grootte van het gezin. Het onderstaande staatje moge dit illustreren.

		Aantal zoons zelfst. in de landb./tuinb.	Perc. zoons zelfst. in de landb./tuinb.
Gezinnen met 1	zoon	0,9	89
Gezinnen met 2	zoons	1,3	66
Gezinnen met 3	zoons	1,9	63
Gezinnen met 4	zoons	2,1	53
Gezinnen met 5	zoons	2,6	52
Gezinnen met 6 of meer	zoons	3,2	46

Al is dan het percentage zoons in grotere gezinnen dat een beroep in de landbouw heeft gekozen lager dan in kleinere gezinnen, absoluut gezien is er in de grotere gezinnen meer sprake geweest van een minder juiste beroepskeuze dan in de kleinere. Het aantal voor overneming in aanmerking komende bedrijven is namelijk onafhankelijk van de gezinsgrootte of, met andere woorden, zal er geen splitsing van bedrijven plaatshebben dan is er per gezin, klein of groot, maar één ouderlijk bedrijf over te nemen. Al zal een aantal zoons uit grotere gezinnen er in geslaagd zijn of er nog in slagen een bedrijf over te nemen van landbouwers zonder zoon-opvolger, in deze gezinnen is de spanning met betrekking tot de opvolging en de instandhouding van het bedrijf het grootst. Hoe zeer er in deze opvolgingssituatie verandering komt, wordt duidelijk door de gegevens over het aantal meewerkende zoons in de landbouw in de jaren 1947 en 1960, ontleend aan de in die jaren gehouden volks- en beroepstellingen. Hun aantal is in de tussenliggende periode in Friesland met 42% verminderd. Niets wijst er daarnaast op, dat het aantal boerenzoons dat bij andere boeren in loondienst werkt, in deze periode is toegenomen. Aangenomen kan worden dat door allerlei oorzaken zoals verbetering van de ontsluiting van het platteland, verbeterde communicatie, ruime werkgelegenheid buiten de landbouw, de naar verhouding tot de andere produktiefactoren steeds hogere prijs van de arbeid in de landbouw, de afvloeiing van boerenzoons uit de landbouw sterk in omvang is toegenomen middels een betere - waarschijnlijk ook meer bewuste - beroepskeuze.

Dochters en huwelijkspartners Ook de dochters kunnen belang bij de overneming van het ouderlijke bedrijf hebben gehad, voornamelijk wanneer zij getrouwd zijn met een in de landbouw werkzame boerenzoon. Het gemiddeld aantal dochters dat is gehuwd met een zelfstandig landbouwer of tuinder is in de gezinnen van ouders

en schoonouders tezamen 0,8 per gezin. Dit aantal is het laagst in de Kleibouwstreek en het hoogste in de Wouden, zoals blijkt uit tabel 5. Op een totaal van 2,0 dochters gemiddeld per gezin betekent het, dat 1,2 of 60% uit de landbouw zijn afgevloeid (de jongere ongeschuwde dochters evenals de jongere zoons zonder beroep als afgevloeid gerekend). De afvloeiing uit de landbouw blijkt bij de dochters dus tweemaal zo sterk te zijn als bij de zoons.

Gegadigden bij bedrijfsopvolging Gegadigden bij de bedrijfsopvolging op het ouderlijke bedrijf kunnen in principe alle kinderen zijn geweest.

Tabel 5

BIJ BEDRIJFSOVERNEMING RECHTSTREEKS BELANGHEBBENDE ZOONS EN SCHOONZOONS
UIT DE OUDERLIJKE GEZINNEN

Gebied	Aantal gezin- nen	Gemiddeld aantal				
		zoons			dochter gehuwd met een land- bouwer of tuinder	rechtstreeks belangheb- benden
		to- taal	zelfstan- dig in land- of tuinbouw	niet zelf- standig in land- of tuinbouw		
Kleibouwstreek	103	2,6	1,7	0,1	0,6	1,7
Weidegebied	121	2,7	1,6	0,2	0,8	1,4
De Wouden	118	2,4	1,5	0,2	0,9	1,4
Friesland 6 gem.	342	2,6	1,6	0,2	0,8	1,5

In het voorgaande zijn enkele groepen naar voren gehaald waarvan het waarschijnlijk is dat er de meeste rechtstreeks belanghebbenden toe behoren. Toch kunnen op het moment van enquête buiten de landbouw werkzame broers en zwagers op het moment van de bedrijfsoverdracht wel degelijk gegadigden zijn geweest, terwijl een aantal anderen dat reeds zelfstandig was geen enkel belang bij de overneming heeft gehad. In de tabellen 5 en 6 is het aantal rechtstreeks belanghebbenden opgenomen. Dat zijn de personen die op het moment van de overdracht dus directe gegadigden zijn geweest. Bij de bepaling van dit aantal is behalve met het antwoord van de geënquêteerde bedrijfshoofden op een daar op gerichte vraag bovendien rekening gehouden met allerlei omstandigheden op het moment van de overdracht. Zoals de beroepen van de broers en zwagers en hun toenmalige woonplaats (b.v. geëmigreerd) en verder van reeds zelfstandig in de landbouw werkzame broers en zwagers o.a. op de grootte van hun bedrijf. Op deze wijze bepaald bedroeg ten tijde van de overdracht het aantal rechtstreeks belanghebbenden gemiddeld 1,5 per gezin. In de Kleibouwstreek is het aantal rechtstreeks belanghebbenden gemiddeld hoger dan in de beide andere gebieden. Het houdt een duidelijk verband met de bedrijfsgrootte; hoe groter het bedrijf, des te hoger is naar verhouding het aantal rechtstreeks belanghebbenden.

Tabel 6

RECHTHEBBENDEN EN RECHTSTREEKS BELANGHEBBENDEN BIJ BEDRIJFS-
OVERDRACHT IN DE OUDERLIJKE GEZINNEN NAAR GROOTTEKLASSE

Bedrijfs- grootte in ha	Aantal gezinnen	Gemiddeld kindertal (rechtheb- benden)	Gem. aantal zoons zelfst. landbouwer of tuinder	Gemiddeld aantal rechtstreeks belanghebbenden
1 - 10	106	4,6	1,3	1,3
10 - 20	87	4,3	1,6	1,4
≥ 20	128	4,7	1,9	1,9
Onbekend	21	4,7	0,7	-
≥ 1	342	4,6	1,6	1,5

Het aantal rechtstreeks belanghebbenden doet vermoeden dat de bedrijfsoverdracht voor de betrokkenen in vele gevallen een bijzonder moeilijke zaak is geweest. Een betere beroepskeuze zou dit hebben kunnen voorkomen. Momenteel staat deze zaak er waarschijnlijk al heel wat beter voor. Toch kan een dreigend tekort aan arbeidskrachten tot gevolg hebben dat te veel zoons op het ouderlijke bedrijf gaan meewerken terwijl dan later blijkt dat niet vóór allen een bedrijf beschikbaar komt.

Tussen de eigendom-pachtverhouding op de bij het onderzoek betrokken bedrijven en het aantal rechtstreeks belanghebbenden bestaat geen enkel aanwijsbaar verband. In die gevallen, waarin de overdracht geheel of gedeeltelijk tijdens het leven is geschied is het aantal rechtstreeks belanghebbenden gemiddeld even groot als wanneer de overdracht later is geregeld. Dit zou erop kunnen wijzen dat de overdracht door de ouders niet is uitgesteld in moeilijke gevallen, namelijk daar waar veel belanghebbenden zijn.

§ 3. Bedrijfsaanvaarding en huwelijk

Aanvaardings-
leeftijd Met de aanvaardingsleeftijd wordt bedoeld de leeftijd waarop de geënquêteerde bedrijfshoofden voor het eerst zelfstandig zijn geworden. Daar wordt ook onder verstaan deelgenoot worden in de gemeenschappelijke leiding van een landbouwbedrijf, de in hoofdstuk VIII te behandelen gemeenschappelijke exploitaties. De aanvaardingsleeftijd is van allerlei factoren afhankelijk, deze liggen zowel aan de zijde van de overdrager als aan de zijde van de bedrijfsovernemer. Een gering verschil in de leeftijd tussen vader en zoon - een geringe generatieafstand - kan een hoge aanvaardingsleeftijd ten gevolge hebben omdat de vader nog geen afstand van het bedrijf wil doen op het moment dat de zoon ernaar verlangt zelfstandig een bedrijf te beheren.

Het huwelijk van de opvolger kan ook zo'n factor zijn, het kan bepalend zijn voor het moment van bedrijfsovername of er door bepaald worden. De vermogensbehoefte om een bedrijf te kunnen overnemen is niet gering, mogelijk zal deze de jonge landbouwer ertoe nopen nog wat langer te wachten met de bedrijfsovername ten einde te kunnen sparen. De beloning van meewerkende zoons komt in dit verband ter sprake in hoofdstuk VI, de leeftijd waarop de vorige bedrijfshoofden het bedrijf hebben overgedragen in hoofdstuk IX.

Tabel 7

HUWELIJKS- EN AANVAARDINGSLEEFTIJD

Gebied	Periode van zelfstandig worden	Gemiddelde leeftijd in jaren bij		Percentage bedrijfshoofden dat huwde		
		aanvaarding eerste bedrijf	huwelijk	vóór aanvaarding	gelijk met eerste bedrijf	na
Kleibouwstreek	1947/53	32,3	28,6	47	47	6
	1954/59	32,4	28,3	61	38	1
Weidegebied	1947/53	31,6	28,2	42	46	12
	1954/59	32,6	28,9	54	40	6
De Wouden	1947/53	31,0	29,2	56	31	13
	1954/59	30,8	27,9	47	50	3

Tabel 7 toont aan, dat de gemiddelde aanvaardingsleeftijd van de geënquêteerde bedrijfshoofden tussen 31 en 32 jaar ligt, de gemiddelde huwelijksleeftijd ongeveer drie jaar eerder, tussen 28 en 29 jaar. Een vergelijking met de resultaten van een reeds eerder verricht onderzoek 1) leert, dat er ten opzichte van de daarbij onderzochte groep van een stijging van de aanvaardingsleeftijd sprake is, evenals trouwens van de huwelijksleeftijd. Behalve in de Wouden ligt de aanvaardingsleeftijd van bedrijfshoofden, die het bedrijf van vreemden hebben overgenomen lager dan van bedrijfshoofden, die familieleden zijn opgevolgd; in dit gebied echter is de verhouding juist andersom.

Huwelijksleeftijd De huwelijksleeftijd van de geënquêteerden is, uitgezonderd die in het Weidegebied, in de loop van de onderzoeksperiode nauwelijks noemenswaard gedaald. In alle gebieden ligt de huwelijksleeftijd hoger dan in het reeds genoemde onderzoek naar bedrijfsopvolging en beroepskeuze. In tabel 7 is duidelijk een daling van het percentage huwelijken dat na de bedrijfsaanvaarding is gesloten, te onderkennen.

In de Kleibouwstreek en het Weidegebied is het percentage huwelijken vóór de bedrijfsaanvaarding gestegen, in de Wouden gedaald. In dit verband is het van belang na te gaan hoe de afstand tussen huwelijks- en aanvaardingsleeftijd zich ontwikkeld. Het volgende staatje toont aan dat dit verschil gaandeweg groter is geworden.

1) Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in de land- en tuinbouw.

L.E.I. 's-Gravenhage 1959, blz. 73 e.v.

Verskil tussen huwelijks- en aanvaardingsleeftijd in de periode:

	1947/53	1954/59
Kleibouwstreek	3,7 jaar	4,1 jaar
Weidegebied	3,4 jaar	3,7 jaar
de Wouden	1,8 jaar	2,9 jaar

In het algemeen is dus de aanvaardingsleeftijd in de loop van de onderzoekperiode iets gestegen of gelijk gebleven. De huwelijksleeftijd is, zij het niet sterk, gedaald (uitgezonderd in het Weidegebied). De bereidheid van de jonge boer om met trouwen te wachten tot hij voor zich zelf kan beginnen, neemt waarschijnlijk af. Misschien wel omdat hij met het oog op de steeds zwaarder wordende financiële druk welke de bedrijfsovername op hem zal uitoefenen, het moment van overname nog niet zo gauw binnen zijn bereik ziet.

HOOFDSTUK IV

DE OVERDRACHT VAN HET OUDERLIJKE BEDRIJF

Twee partijen zijn bij de bedrijfsovergang in de landbouw betrokken: de overdragende en de overnemende. De bedrijfsovergang kan dus ook aan de hand van deze tweedeling op twee manieren worden beschouwd. Deze tweedeling ligt weer ten grondslag aan een behandeling van de bedrijfsovergang in twee hoofdstukken.

Uit de resultaten van het onderzoek is duidelijk komen vast te staan, dat de generatiewisseling niet altijd tot stand komt doordat bestaande landbouwbedrijven in hun geheel van de ene gebruiker op de andere overgaan. Het komt namelijk dikwijls voor, dat van de overgedragen bedrijven het grondgebruik aan meer dan één persoon toevalt. De bedrijfsoverdracht is dus niet geheel getekend door een beschrijving van de overdracht aan enkel maar de geënquêteerde bedrijfshoofden. In het geval van de bedrijfsoverneming is het helemaal niet zeldzaam dat de betrokken boer grond in gebruik neemt, die van meer dan één bedrijf afkomstig is.

Er is dus alle reden toe om de bedrijfsoverdracht zowel als de bedrijfsoverneming als afzonderlijke verschijnselen te behandelen, hoeveel zo meestal ook met elkaar gemeen zullen hebben. De bedrijfsoverdracht komt in dit hoofdstuk aan de orde, de bedrijfsoverneming in het volgende.

Er komen hoe langer hoe meer bedrijven zonder opvolgers, hoe de overdracht van deze bedrijven verloopt wordt uit dit onderzoek dus niet bekend. De 254 bij dit hoofdstuk betrokken bedrijven zijn dus alle bedrijven van ouders en schoonouders van geënquêteerde bedrijfsovernemers.

§ 1. I n l e i d i n g

Dit hoofdstuk beperkt zich tot de overdracht van grond en gebouwen van het ouderlijke bedrijf, de overdracht van het ouderlijke vermogen komt aan de orde in hoofdstuk VII, waarin de financiële aspecten van de bedrijfsoverneming worden behandeld.

In dit hoofdstuk zal niet worden gesproken over de overdracht van bedrijven aan de bedrijfshoofden, die niet hun ouders zijn opgevolgd. Men kan van deze mensen niet verwachten dat zij precies weten hoe de overdracht van het bedrijf van hun voorganger is geregeld. Het is soms al niet eenvoudig de overdracht van het ouderlijke bedrijf te reconstrueren.

Een boer kan met de exploitatie van een bedrijf beginnen zodra hij over het gebruik van grond en gebouwen beschikt. Gebruiksoverdracht is in dit opzicht van meer belang dan eigendomsoverdracht, er wordt vooral op de gebruiksoverdracht de nadruk gelegd.

Gebruiks- overdracht Allereerst dienen twee vormen van gebruiksoverdracht te worden onderscheiden. De eerste vorm is die waarbij het gebruik van grond, gebouwen of beide zonder meer wordt overgedragen, ongeacht de rechtsvorm. De tweede vorm is die waarbij het bedrijf in samenwerking met een zoon wordt voortgezet, in dit geval is er sprake van een gemeenschappelijke exploitatie. Meer over deze laatste vorm van overdracht is te vinden in hoofdstuk VIII.

Wanneer over de overdracht van het ouderlijke bedrijf wordt gesproken, dan lijkt het een bijzonder eenvoudige zaak. Niets is echter minder waar, wanneer het erom gaat een algemeen overzicht samen te stellen uit deze overdrachten. De generatiewisseling in de landbouw is zo sterk met de generatiewisseling in het leven verbonden, dat het in het ene zowel als in het andere nauwelijks mogelijk is scherpe grenzen tussen de verschillende fasen te trekken. Omdat er geen twee levens gelijk zijn, zijn er ook geen twee generatiewisselingen gelijk, zodat er veel voor te zeggen zou zijn van geval tot geval het gehele proces van gaan en komen in de landbouw te beschrijven. Ter wille van de overzichtelijkheid en de ruimte is dat echter in dit bestek niet mogelijk. Wanneer er in het volgende grenzen worden getrokken, dan zit er dus altijd iets van buitenaf, iets kunstmatigs in.

Zo kan de gebruiksoverdracht van het ouderlijke bedrijf ineens geschieden of geleidelijk. Ineens wil zeggen dat het gehele bedrijf binnen een jaar wordt overgedragen, geleidelijk dat er met de gebruiksoverdracht een langere periode is gemoeid. Verder kan het gebruik bij overdracht worden verdeeld over meer personen; of één persoon neemt het over en in dat geval is er sprake van onverdeelde gebruiksoverdracht. Er komt, zoals tabel 8 laat zien, altijd een of andere combinatie voor tussen geleidelijk of ineens aan de ene kant en verdeeld of onverdeeld aan de andere.

Tabel 8

GEBRUIKSOVERDRACHT VAN DE GROND VAN OUDERLIJKE BEDRIJVEN

Gebied	Percentage bedrijven met gebruiksoverdracht						Totaal- aantal bedrij- ven
	voltooid				niet voltooid		
	ineens en on- verdeeld	geleide- lijk en onverdeeld	ineens en ver- deeld	geleide- lijk en verdeeld	overgedra- gen deel, onverdeeld	overgedra- gen deel, verdeeld	
leibouwstreek	42	-	18	22	14	4	85
veidegebied	38	2	19	20	14	7	86
De Wouden	37	1	10	33	8	11	83
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Friesland 6 gem.	40	1	15	25	12	7	254

Een gevolg van de geleidelijkheid is dat de overdracht in een aantal gevallen op het moment van de enquête nog niet is voltooid. Deze gebruiksoverdrachten zijn alle tot de geleidelijke gerekend.

De gebruiksoverdracht met al zijn aspecten zal in de volgende paragraaf aan een nadere beschouwing worden onderworpen.

Eigendoms- Wanneer de ouders van de geënquêteerde landbouwers grond
overdracht in eigendom hebben zal dit recht vroeg of laat ook worden
overgedragen. De eigendomsoverdracht behoeft niet samen
te vallen met de gebruiksoverdracht, de eigendom kan zelfs aan anderen
dan de gebruikers worden overgedragen. Tabel 9 laat zien in hoeveel ge-
vallen er bij de reeds geheel in gebruik overgedragen ouderlijke bedrij-
ven grond in eigendom aanwezig is.

Tabel 9

OUDERLIJKE BEDRIJVEN MET EIGENDOMSGROND

Gebied	Aantal bij voltooide gebruiksoverdrach- ten betrokken ouderlijke bedrijven	
	totaal	met eigendomsgrond
Kleibouwstreek	70	47
Weidegebied	68	48
De Wouden	67	61
Friesland 6 gem.	205	156

Eigendomsgrond komt voor bij 76% van deze ouderlijke bedrijven, in de Wouden zelfs bij 91% en in de Kleibouwstreek en het Weidegebied bij resp. 67% en 71%. Evenals het gebruik kan de eigendom verdeeld worden, bovendien kan er ook sprake van een geleidelijke overdracht zijn. Deze aspecten en het tijdstip waarop de eigendomsoverdracht plaatsheeft komen in § 3 aan de orde.

Definitieve Op het tijdstip van de enquête is de overdracht van 60%
regelingen van de ouderlijke bedrijven nog niet voltooid. Het zijn de bedrijven, waarvan de ouders nog een gedeelte zelf exploiteren (19%) en de bedrijven waarvan wel de overdracht van het gebruik, maar nog niet van de eigendomsgrond is voltooid (40%). De enquête is bijna geheel gehouden in het vroege voorjaar van 1962, terwijl de gebruiksoverdrachten voor het grootste deel plaatshadden in de periode 1947 - 1959. Het komt dus nogal eens voor, dat de overdracht van het ouderlijke bedrijf een zaak van lange adem is, soms van bijzonder lange adem. In § 4 zal worden besproken hoe de bedrijfsovernemers verwachten dat de uiteindelijke bedrijfsoverdracht eruit zal zien.

§ 2. De gebruiksoverdracht van het ouderlijke bedrijf

Een landbouwbedrijf is geen statisch geheel. De omvang en samenstelling van de veestapel of van de met verschillende gewassen bebouwde oppervlakten is voortdurend aan veranderingen onderhevig. Maar ook blijkt de totale bedrijfsoppervlakte bij lange na niet constant te zijn. De gegevens, welke dit onderzoek oplevert, wijzen daar weer eens op.

Om de resultaten van bepaalde verschijnselen op verschillende bedrijven vergelijkbaar te kunnen maken is een gemeenschappelijk uitgangspunt nodig. In het geval van de overdracht van het gebruik van het ouderlijke bedrijf is de geïnquêteteerde grondgebruikers gevraagd uit te gaan van de maximale oppervlakte van dit bedrijf. Een ander uitgangspunt zou kunnen zijn de oppervlakte vlak voor het moment dat er voor het eerst grondgebruik aan een zoon wordt overgedragen. In dit geval is de maximale oppervlakte gekozen. Dit uitgangspunt maakt het in ieder geval mogelijk te zien of er van een zekere geleidelijke afbraak sprake is of niet.

Derden Niet alleen blijkt er grondgebruik aan kinderen te zijn overgedragen, daarnaast worden ook anderen als overnemers genoemd. Deze groep anderen zal gemakshalve "derden" worden genoemd. Daartoe worden dus ook familieleden gerekend. Van 60 ouderlijke bedrijven is, uitgaande van de maximale oppervlakte, grondgebruik aan derden overgedragen. Van belang is het antwoord op de vraag of die overdracht aan derden heeft plaatsgehad vóór de overdracht aan kinderen of tegelijkertijd of daarna. Het zal in een aantal gevallen de vraag zijn of deze overdracht aan derden iets te maken heeft met de bedrijfsoverdracht als zodanig of meer kan worden gerekend tot een onafhankelijk grondverkeer tussen bedrijven.

Bij de voltooide gebruiksoverdrachten, 205 in getal, is er in 51 gevallen grond naar derden overgegaan. Vóór de overdracht aan kinderen 33, tegelijkertijd 10 en na de overdracht aan kinderen 8. Van de 33 overdrachten aan derden vóór de overdracht aan kinderen hebben er 22 plaatsgehad vijf jaar of meer van tevoren. Hoewel daar zeker overdrachten onder zijn, die niet tot de bedrijfsoverdracht en generatiewisseling behoren, rijst toch de vraag of niet reeds met de uiteindelijke bedrijfsoverdracht rekening is gehouden. Zo is er, blijkens tabel 10 slechts zelden grond aan derden verkocht.

Tabel 10

VOLTOOIDE GEBRUIKSOVERDRACHTEN MET OVERDRACHT AAN DERDEN

Wijze van overdracht aan derden	Het tijdstip van gebruiksoverdracht aan derden ten opzichte van gebruiksoverdracht aan kinderen				
	voordien		tegelij- kertijd	nadien	
	≥ 5 jaar	1 - 4 jaar		1 - 4 jaar	≥ 5 jaar
Pachtbeëindiging	5	4	7	1	5
Verpachting	15	6	2	1	-
Verkoop	2	1	1	-	1
Alle overdrachten	22	11	10	2	6

Dat zou crop kunnen wijzen dat de ouders deze grond niet zonder meer willen missen, waarschijnlijk met het oog op een latere overdracht aan kinderen. De verhouding waarin de beide andere wijzen van gebruiksoverdracht voorkomen, spreekt ook een duidelijke taal. Pachtbeëindiging, het niet meer verlengen van een pachtovereenkomst, zal in het merendeel van de voorkomende gevallen voor de ouders een onvrijwillig karakter hebben gehad. Hoe dichter het tijdstip van overdracht aan derden nadert tot het tijdstip van gebruiksoverdracht (en bedrijfs-overdracht) aan kinderen, des te meer komt naar verhouding de onvrijwillige vorm, de pachtbeëindiging voor. De keuze van de maximale oppervlakte van het ouderlijke bedrijf als uitgangspunt voor de beschouwingen heeft nadelen, b.v. het naar verhouding veel voorkomen van overdrachten aan derden. Daartegenover staat als voordeel dat er op deze manier een licht wordt geworpen op de periode die voorafgaat aan de bedrijfsoverdracht. Er wordt waarschijnlijk reeds geruime tijd van tevoren met de generatiewisseling rekening gehouden. In het zuiden des lands neemt pachtbeëindiging een nog veel sterkere plaats in bij gebruiksoverdrachten aan derden: 70% van alle gebruiksoverdrachten aan derden (in Friesland 43%).

Een ander aspect van de gebruiksoverdracht aan derden is de daarmee gemoeide oppervlakte. Uit tabel 11 komt naar voren dat er, bij een gebruiksoverdracht van het eerste deel aan derden, in het algemeen een geringer deel van het ouderlijke bedrijf betrokken is dan wanneer bij geleidelijke gebruiksoverdracht het eerste deel in handen van de kinderen komt. Dat ligt ook wel voor de hand, wanneer er kinderen opvolgen.

Tabel 11

OPPERVLAKTE VAN HET EERST OVERGEDRAGEN DEEL BIJ GELEIDELIJKE GEBRUIKSOVERDRACHT

Overdracht van het eerste deel aan	Aantal geleidelijk overgedragen bedrijven	Percentage bedrijven, waarvan bij geleidelijke gebruiksoverdracht de oppervlakte van het eerst overgedragen deel % uitmaakt van de maximale oppervlakte van het ouderlijke bedrijf		
		< 35%	36 - 64%	≥ 65%
Derden	42	63	26	11
Kind(eren) 1)	73	41	38	21
Derden of kind(eren)	115	49	34	17

1) Al of niet later gevolgd door gebruiksoverdracht van een deel aan derden.

In het volgende zal de gebruiksoverdracht aan derden zo hier en daar nog weer ter sprake komen waar het in dat verband beter past.

Incens of geleidelijk De gebruiksoverdracht heeft ineens plaats, zoals reeds is opgemerkt, wanneer het gehele ouderlijke grondgebruik binnen de tijd van één jaar is overgedragen. Wordt er langer over gedaan of is op het moment van onderzoek de gebruiksoverdracht nog niet voltooid, dan heet de gebruiksoverdracht geleidelijk.

Van de 254 gebruiksoverdrachten zijn blijkens tabel 8 115 of 45% geleidelijk, zodat iets meer dan de helft, namelijk 139 of 55%, ineens is geschied. In het zuiden des lands ligt het aantal ineens overgedragen bedrijven minstens tien procent hoger. Daar is echter het aantal gevallen van geleidelijke gebruiksoverdrachten waarbij eerst grond aan derden wordt overgedragen naar verhouding veel lager (9% - 25%) dan in Friesland (37%). De invloed van gebruiksoverdracht aan derden op de mate van geleidelijkheid wordt wel zeer duidelijk geïllustreerd door tabel 12. In deze tabel zijn alleen de voltooide gebruiksoverdrachten opgenomen. De invloed van gebruiksoverdracht mede aan derden op de geleidelijkheid blijkt veel sterker te zijn dan de invloed van een verdeling onder kinderen.

Tabel 12

GELEIDELIJKHEID EN GEBRUIKSOVERDRACHT AAN DERDEN

Overdracht aan kinderen	Aantal gevallen van voltooide gebruiksoverdracht aan			
	1 kind en		≥ 2 kinderen en	
	ineens	geleidelijk	ineens	geleidelijk
Zonder derden	97	3	32	22
Met derden	8	31	2	10

Nu zijn in de tabel slechts de voltooide bedrijfsoverdrachten opgenomen, terwijl de onvoltooide per definitie geleidelijk zijn. Het beeld zal, wanneer deze overdrachten voltooid zullen zijn, iets van zijn scherpte verloren hebben. Maar niet van zijn karakter. Er kan namelijk met betrekking tot het reeds overgedragen deel bij de onvoltooide gebruiksoverdrachten ook van geleidelijkheid worden gesproken. Dan blijken er van de 39 gebruiksoverdrachten alleen aan kinderen 30 ineens en 9 geleidelijk te zijn geschied. Zijn er ook derden bij betrokken, dan is de verhouding 3 ineens en 7 geleidelijk.

Overdracht aan derden komt in feite neer op verdeling van het ouderlijke grondgebruik. Van alle hier ter sprake komende in gebruik overgedragen bedrijven is namelijk in ieder geval een deel aan een zoon toegedeeld, zoals in de inleiding van dit hoofdstuk is gezegd. Verder is er verdeling alleen tussen kinderen mogelijk. Tussen geleidelijkheid en verdeling bestaat, blijkens tabel 1, een duidelijk verband. Waarschijnlijk is de geleidelijkheid het gevolg van verschillen in leeftijd tussen de voor overneming in aanmerking komende zoons. Diepere oorzaak is misschien wel een minder juiste beroepskeuze van de zoons. Door de overdracht van een deel van het ouderlijke bedrijf is in menig geval een zoon op weg

naar een zelfstandig bestaan in de landbouw geholpen. Soms ook is het leeftijdsverschil tussen de overdrager en de opvolger zo gering dat de eerste nog te jong is om met zijn bedrijf op te houden en het in zijn geheel over te dragen. Ook dan is een geleidelijke, maar in dit geval onverdeelde, gebruiksoverdracht denkbaar, naast bijvoorbeeld een gemeenschappelijke exploitatie. Het kan ook zijn dat de overdragende vader nog wat werk om handen wil hebben en daarom, mede als bron van aanvullende inkomsten na de eigenlijke abdicatie, nog een geringe oppervlakte grond zelf in gebruik wil houden. Ook een dergelijk "schijnbedrijf" leidt tot geleidelijkheid.

Zoals gezegd is van 55% van de ouderlijke bedrijven op maximale grootte het grondgebruik ineens overgedragen, 39% zonder en 16% met verdeling. Die verdeling, van 39 bedrijven, heeft slechts in 10 gevallen plaats tussen kinderen en derden. In het geval van geleidelijk en verdeeld overgedragen bedrijven met voltooide gebruiksoverdracht zijn bij 41 van de 66 overdrachten derden betrokken. Bij overdrachten ineens zijn dus naar verhouding zeer weinig derden betrokken.

De verhouding tussen voltooide en onvoltooide gebruiksoverdrachten ligt voor de drie gebieden in dezelfde orde van grootte. Zo is het niet met de verhouding tussen geleidelijke overdrachten en overdrachten ineens. Met name in de Wouden komen volgens tabel 8 relatief meer geleidelijke gebruiksoverdrachten voor dan in de andere twee gebieden. Er zal wel verband bestaan met het in dit gebied naar verhouding hoge aantal verdelingen.

Onverdeeld of verdeeld Uitgegaan van de maximale grootte van het ouderlijke bedrijf blijkt er in vele gevallen sprake te zijn van een verdeling van het grondgebruik. Van de 205 bedrijven met voltooide gebruiksoverdracht is blijkens tabel 13 de helft verdeeld. Is de overdracht nog niet voltooid, dan is er veelal nog niet te zeggen of verdeling plaatshebben zal. Toch blijkt, dat het tot nog toe overgedragen gedeelte van de onvoltooide gebruiksoverdracht ook reeds in 39% van de desbetreffende gevallen is verdeeld. De onvoltooide gebruiksoverdrachten behoren tot de geleidelijke en uit tabel 8 blijkt duidelijk dat niet verdelen bij geleidelijke en reeds voltooide gebruiksoverdrachten zelden is voorgekomen. Een verdere verdeling bij de groep onvoltooide gebruiksoverdrachten is dan ook zeer waarschijnlijk. Verdeling en geleidelijkheid zijn zo met elkaar verweven dat het haast onmogelijk is beide afzonderlijk te behandelen.

Wie zijn er nu bij de verdeling van het grondgebruik van de ouderlijke bedrijven betrokken? Dat laat tabel 13 zien voor de voltooide gebruiksoverdrachten. Bij ongeveer twee derde van de gebruiksoverdrachten, waarbij verdeling is voorgekomen, is er grondgebruik onder kinderen verdeeld, in de overige gevallen is verdeling uitsluitend een gevolg van het feit dat er grondgebruik aan derden is overgedragen. De helft van de ouderlijke bedrijven is, wat het grondgebruik betreft, verdeeld. Dus is er bij een derde van alle voltooide gebruiksoverdrachten sprake van een verdeling onder kinderen. Dit getal komt overeen met wat voor Zuid-Limburg en het westelijk Kleigebied is gevonden in de studie van het zuiden des lands. In het zuidelijk Zandgebied is meer dan de helft van de bedrijven onder kinderen verdeeld. Bij de verdelingen in deze studie

Tabel 13

VERDELING VAN OUDERLIJKE BEDRIJVEN EN OVERNEMERS
BIJ VOLTOOIDE GEBRUIKSOVERDRACHTEN

Gebied	Aantal overgedragen bedrijven	Percentage bedrijven niet verdeeld	Percentage bedrijven verdeeld over		
			≥ 2 kinderen	1 kind en derden	≥ 2 kinderen en derden
Kleibouwstreek	70	51	27	10	12
Weidegebied	68	51	30	19	-
De Wouden	67	48	20	25	7
Friesland 6 gem.	205	50	26	18	6

zijn ook gerekend verdelingen van het overgedragen deel van bedrijven met een onvoltooide gebruiksoverdracht. Gebeurt dat ook voor Friesland, dan is er bij 30% van de gebruiksoverdrachten verdeling onder kinderen. In deze provincie komt het aantal onder kinderen verdeelde bedrijven dus gunstiger uit de bus in vergelijking met het zuidelijke Zandgebied. Met de Drentse gebieden bestaat veel overeenstemming, daar is in het Zandgebied en de Veenkoloniën resp. 30% en 35% van de ouderlijke bedrijven onder kinderen verdeeld.

Uit tabel 13 blijkt, dat er in de Wouden minder verdeling onder kinderen plaatsheeft dan in de overige gebieden. Dat wordt echter meer dan gecompenseerd door gebruiksoverdrachten aan derden. Blijkbaar heeft er in dit gebied een intensiever grondverkeer plaatsgehad.

In tabel 14 wordt het aantal gebruiksovernemers onder de zoons in verband gebracht met het kindertal in de ouderlijke gezinnen en het aantal rechtstreeks belanghebbenden en enkele andere in het vorige hoofdstuk behandelde grootheden.

Tabel 14

KINDEREN EN GEBRUIKSOVERDRACHT

Gebied	Gemiddeld aantal				
	kin- deren	zoons zelfst. landbouwer of tuinder	schoonzons zelf- standig landbou- wer of tuinder	rechtstreeks belangheb- benden	gebruiks- overnemers
Kleibouwstreek	4,5	1,7	0,6	1,7	1,4
Weidegebied	4,7	1,6	0,8	1,4	1,3
De Wouden	4,6	1,5	0,9	1,4	1,4
Friesland 6 gem.	4,6	1,6	0,8	1,5	1,4

De opvolgingssituatie, welke aanleiding heeft gegeven tot de hier geschetste gebruiksoverdrachten, stamt nog uit een tijd waarin de beroepskeuze van boerenzoons een veel gebrekkiger karakter droeg dan thans het geval is. In de periode 1947 - 1960 is het aantal op Friese land- en tuinbouwbedrijven meewerkende zoons volgens gegevens van de volkstellingen

van het C.B.S. met 42% afgenomen. Het aantal land- en tuinbouwbedrijven van 1 ha af is in de periode 1947 - 1959 volgens de gegevens van de landbouwtellingen met 15% afgenomen. Daar volgt dus al een aanmerkelijk verbeterde opvolgingssituatie uit. Er is natuurlijk altijd een aantal landbouwers, dat geen opvolgende zoon heeft. Hun bedrijven komen gedeeltelijk ter beschikking van de zoons die er op andere bedrijven te veel zijn, ze kunnen ook worden verdeeld tussen bestaande bedrijven.

De gezinsgrootte blijkt - waarschijnlijk indirect via de in de grotere gezinnen niet aan de thuis liggende mogelijkheden aangepaste beroepskeuze van de zoons (hoofdstuk III) - van invloed te zijn op al of niet verdeling van het grondgebruik: zie tabel 15. Het aantal met landbouwers of tuinders gehuwde dochters oefent tegelijkertijd een geringe invloed uit.

Tabel 15

GEBRUIKSOVERDRACHT, GEZINSSITUATIE EN BEROEPSKEUZE

Overdracht	Gemiddeld aantal in de ouderlijke gezinnen						
	kin- deren	zoons (of dochters gehuwd met een) zelfstandig landbouwer/tuinder			gebruiks- over- nomers	recht- streeks- belang- hobben	
		zoons	dochters	totaal			
Voltooid en incens	verdeeld	5,5	2,4	0,9	3,3	2,0	2,3
	niet verdeeld	4,3	1,3	0,8	2,0	1,0	1,3
Voltooid en geleidelijk	verdeeld	4,4	1,9	0,8	2,6	1,7	1,9
	niet verdeeld	2,0	0,7	0,7	1,3	1,0	1,0
Nog onvoltooid	reeds verdeeld	4,7	1,5	0,7	2,2	1,6	1,7
	niet verdeeld	4,3	1,5	0,6	2,1	1,0	1,6

Een meer gerichte beroepskeuze van boeren- en tuinderszoons zal dan ook tot gevolg hebben dat het aantal verdelingen sterk zal teruglopen. De hier geschetste toestand gaat steeds meer tot het verleden behoren, waardoor het niet nodig is er veel langer bij stil te staan.

Nog een enkele opmerking dus. Er blijkt een duidelijk verband te bestaan tussen bedrijfsgrootte en verdeling van het grondgebruik onder kinderen. Van de bedrijven kleiner dan 5 ha is 96% niet onder kinderen verdeeld, van de bedrijven van 30 ha en groter 55%. Verdeling onder meer dan twee kinderen komt alleen maar in de hogere bedrijfsgroottesklassen voor.

Er bestaat blijkbaar geen nauwe relatie tussen de eigendom-pacht-verhouding en de verdeling van het grondgebruik onder kinderen. In verschillende verhoudingsgroepen eigendom-pacht is zo ongeveer driekwart van de bedrijven niet onder kinderen verdeeld. Een uitzondering daarop maakt de groep 75 - 99% eigendom met 45, van de bedrijven niet verdeeld - mogelijk een gevolg van het geringe totaal van 20 bedrijven - en de groep zuivere pachtbedrijven, waarvan 64% niet onder kinderen is verdeeld. Merkwaardig, want het lijkt voor de hand liggend dat de verpachter de grond bij één bedrijf in gebruik wil houden. Waarschijnlijk is in veel van deze gevallen door ouders van meer dan één eigenaar gepacht. Ook komen er in de hogere bedrijfsgroottesklassen relatief meer geheel gepachte bedrijven voor.

Ineens en onverdeeld Zoals uit tabel 8 blijkt is de groep gebruiksoverdrachten incens en onverdeeld de grootste. Er is in het voorgaande reeds gewezen op een verband tussen verdeling en geleidelijkheid. De tegenhanger van de daarbij betrokken groep is de groep waar hier nog enkele woorden aan zullen worden gewijd. Het ziet er naar uit dat bij deze gebruiksoverdrachten van het gehele bedrijf aan één zoon de minste opvolgingsmoeilijkheden zijn opgetreden. Gemiddeld vormen deze gebruiksoverdrachten 38% van alle gebruiksoverdrachten van ouderlijke bedrijven. Hoe per grootteklasse de percentages ouderlijke bedrijven liggen, waarvan het gebruik niet is verdeeld en niet geleidelijk is overgedragen, toont het volgende overzicht:

5 ha	5 - 10 ha	10 - 15 ha	15 - 20 ha	20 - 30 ha	30 ha	totaal
80%	52%	41%	28%	31%	15%	38%

Begrijpelijk is het dat deze vorm van gebruiksoverdracht meer voorkomt op de kleinere dan op de grotere bedrijven, het is echter verwonderlijk dat op de grotere bedrijven slechts zo weinig gebruiksoverdrachten incens en zonder verdeling hebben plaatsgehad. Verschillen tussen de gebieden zijn door de geringe aantallen niet op betrouwbare wijze aan te tonen. Wel ligt het totale percentage in de Kleibouwstreek hoger dan in het Weidegebied en ligt het in de Wouden het laagst (zie tabel 8).

Een zelfde soort vergelijking kan worden betrokken op het percentage eigendomsgrond bij de ouderlijke bedrijven. De percentages ineens en onverdeeld overgedragen bedrijven bedragen dan:

100% eigendom	50 - 99% eigendom	1 - 49% eigendom	0% eigendom	totaal
51%	33%	27%	38%	38%

Ze liggen het hoogst bij de geheel in eigendom beheerde bedrijven en de geheel gepachte bedrijven en het laagst bij de mengvormen. Het is duidelijk dat er bij de mengvormen meer gelegenheid en willicht bereidheid is tot verdeling. Tussen deze beide, de grootteklasse en de eigendom-pachtverhouding van de ouderlijke bedrijven, bestaat geen duidelijk aantoonbaar verband.

Gebouwen De gebouwen en de grond vormen een economische eenheid. Als zodanig worden ze dan ook meestal overgedragen. Niet alleen verschaffen ze bedrijfsruimte en stalling voor het vee, maar meestentijds dienen ze bovendien voor de huisvesting van het bedrijfshoofd en zijn gezin. Verdeling van het grondgebruik bij overdracht is geen zeldzaamheid, zoals uit het voorgaande is gebleken. Het is daarom interessant bij verdeling van het grondgebruik onder kinderen na te gaan hoe de overdracht van de gebouwen is geregeld. Drie regelingen staan hier op de voorgrond. In 25% van de voorkomende gevallen zijn de gebouwen overgedragen aan het kind dat uit de verdeling van de grond het grootste deel heeft gekregen. In 30% van de gevallen kan er door de aanwezigheid van meer gebouwen een verdeling onder de kinderen plaatshebben en van 31% van de betrokken bedrijven zijn de gebouwen overgedragen aan een gemeenschappelijk geëxploiteerd bedrijf. Dit laatste kwam in de Wouden echter haast niet voor. In de resterende 14% van de gevallen gingen de gebouwen naar het kind dat een kleiner deel van de grond kreeg (2%), waren er geen gebouwen (4%) of gingen de gebouwen naar derden (8%).

Tijdstip van overdracht Is het gehele gebruik van het ouderlijke bedrijf overgedragen, dan is daarmee bij bedrijven, die volledig zijn gepacht, de bedrijfsoverdracht voltooid. In het geval er eigendom van grond en gebouwen aanwezig is, behoeven gebruiksoverdracht en eigendomsoverdracht niet samen te gaan. Van de ouderlijke bedrijven, waarvan het gebruik is overgedragen is in ruim de helft van de gevallen de bedrijfsoverdracht geheel voltooid. Tabel 16 geeft een indruk van het tijdstip waarop de bedrijfsoverdracht is geregeld. De meeste bedrijfsoverdrachten, 71%, zijn tot stand gekomen tijdens het leven van de ouders. Toch komt het nog veelvuldig voor dat de overdracht tijdens het leven van de ouders nog niet of slechts gedeeltelijk zijn beslag heeft gekregen. In dit verband kan er op worden gewezen, dat de ouders reeds tijdens hun leven de overdracht kunnen regelen, terwijl deze eerst na hun dood tot stand komt, bijvoorbeeld door verpachting met het recht van koop bij overlijden.

Tabel 16

TIJDSTIP VAN REGELING VAN DE VOLTOOIDE BEDRIJFSOVERDRACHT

Gebied	Percentage bedrijven naar het tijdstip van de regeling van de bedrijfsoverdracht			Aantal bedrijven
	1	2	3	
Kleibouwstreek	86	14	—	36
Weidegebied	69	22	9	32
De Wouden	59	33	8	36
Friesland 6 gem.	71	23	6	104

1 = tijdens leven der ouders.

2 = na overlijden der ouders.

3 = gedeeltelijk tijdens leven, gedeeltelijk na overlijden der ouders.

§ 3. D e e i g e n d o m s o v e r d r a c h t

Moment van overdracht In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is gebleken dat op 76% van de geheel in gebruik overgedragen ouderlijke bedrijven grond in eigendom aanwezig is geweest. Van de ouderlijke bedrijven, waarvan de gebruiksoverdracht op het moment van enquête nog niet was voltooid, was er 61% met eigendomsgrond. Van alle betrokken ouderlijke bedrijven samen tenslotte was er 73%, dus bijna driekwart, met eigendomsgrond. Wanneer wordt nu in het algemeen het eigendomsrecht van die grond overgedragen?

Er zijn in totaal 156 bedrijven met eigendomsgrond, waarvan de gebruiksoverdracht is voltooid. Van 55 van deze bedrijven, dus 35% of ruim een derde is de eigendomsoverdracht eveneens voltooid. Op welk tijdstip het eigendomsrecht is overgedragen komt tot uiting in tabel 17.

Het blijkt dus, dat de ouders in bijna twee derde van het aantal gevallen de eigen grond eerst aan kinderen hebben verpacht. Een belangrijke reden daartoe kan zijn gelegen in de financiering van de bedrijfs-overneming. De opvolgende kinderen staan dan niet direct voor de taak de middelen te vinden voor de koop van de grond. Een andere reden kan zijn dat de ouders zich willen verzekeren van een regelmatige stroom van inkomsten via de pacht of dat zij hun kapitaal voor de waardedaling van de gulden willen behoeden. Het is natuurlijk ook mogelijk dat verwachte moeilijkheden tussen de kinderen tot uitstel hebben geleid, dat zou onder meer uit het hiernavolgende kunnen blijken.

Tabel 17

TIJDSTIP VAN REGELING VAN DE OVERDRACHT VAN HET EIGENDOMSRECHT
VAN DE GROND

Gebied	Aantal bedrijven naar tijdstip van de regeling van de eigendomsoverdracht			Totaal- aantal bedrijven
	1	2	3	
Kleibouwstreek	9	4	-	13
Weidegebied	3	6	3	12
De Wouden	16	11	3	30
Friesland 6 gem.	28	21	6	55

1 = tijdens leven der ouders.

2 = na overlijden der ouders.

3 = gedeeltelijk tijdens leven, gedeeltelijk na overlijden der ouders.

Van de voltooide eigendomsoverdrachten heeft goed de helft plaats gehad tijdens het leven van één van de of van beide ouders, de overige voor het merendeel na het overlijden van beide ouders en voor een gering gedeelte zowel tijdens het leven als na overlijden. Daar, waar de opvolgende zoon het enige kind is, zal een overgang van de eigendom door overlijden nauwelijks op bezwaren kunnen stuiten. Zijn er echter meer kinderen, dan is een goede regeling met de rechthebbenden tijdens het leven alleszins aan te bevelen. Het is dan b.v. mogelijk bij de eigendomsoverdracht rekening te houden met het niet volledig aan de opvolger uitgekeerde loon tijdens de periode waarin hij thuis meewerkte. Gebeurt dat niet tijdens het leven van de ouders, dan kan de opvolger daaromtrent veel meer in onzekerheid verkeren, zoals hij ook in onzekerheid kan verkeren omtrent de verkrijging van het eigendomsrecht van de grond die hij in gebruik heeft overgenomen. In het ongunstigste geval verliest hij ook nog het gebruik van de grond aan een medeërfgenaar die deze zelf in gebruik wil nemen.

De overdracht van geheel gepachte bedrijven geschiedt bijna uitsluitend tijdens het leven van de ouders. Dat ligt ook wel voor de hand, want bij de overdracht wordt de zakelijke band met het bedrijf geheel losgelaten. Door plotseling overlijden of in het geval de ouders pachten tot hun dood - terwijl een zoon het eigenlijke werk doet - kan het voorkomen, dat de pacht na overlijden op de opvolger overgaat.

Rechtsvorm Uit tabel 18 komt naar voren welke rechtsvorm aan de gebruiksoverdracht van de eigendomsgrond ten grondslag ligt. Waar eigendomsoverdracht als rechtsvorm wordt vermeld is het grondgebruik tegelijkertijd met de eigendom overgedragen door verkoop, vererving of schenking. "Ineens" en "geleidelijk" wil in dit geval zeggen dat het tot het moment van enquête in gebruik overgedragen deel van het ouderlijke bedrijf - en dat kan het gehele bedrijf zijn, zie kolom 1 - ineens of wel geleidelijk is overgedragen. Zo behoren de bedrijven in kolom 2 tot de geleidelijk overgedragen bedrijven waarvan de overdracht nog niet is voltooid in de terminologie van § 2. In deze tabel gaat het dus uitsluitend om de wijze waarop het reeds overgedragen deel van gebruiker is veranderd en voor de bedrijven in kolom 2 is dat ineens geschied.

Verpachting speelt, zoals hierboven reeds eerder naar voren is gebracht, de belangrijkste rol bij de gebruiksoverdracht van eigendomsgrond. Dat geldt zowel voor de bedrijven of gedeelten van bedrijven waarvan het gebruik ineens is overgedragen als voor de bedrijven of gedeelten die geleidelijk zijn overgedragen. Toch is er enig verschil. De gebruiksoverdracht van de grond, behorende tot de ineens in hun geheel overgedragen bedrijven (kolom 1), is in verhouding meer met eigendomsoverdracht gepaard gegaan dan de gebruiksoverdracht van bedrijven waarbij enigerlei vorm van geleidelijkheid is opgetreden (alle overige kolommen). Opmerkelijk is het verschil met het zuiden des lands. In het laatste gebied overwegen bij gebruiksoverdracht van het gehele bedrijf ineens (kolom 1) zowel als bij voltooiing van de geleidelijke gebruiksoverdracht (kolom 4) die vormen, waarbij tegelijkertijd de eigendom wordt overgedragen. In de andere gevallen speelt daar ook de eigendomsoverdracht gelijktijdig met de gebruiksoverdracht een naar verhouding veel grotere rol dan in Friesland. Hier doet men blijkbaar moeilijk afstand van de eigendom. Op de bedrijven beneden 15 ha komt gebruiksoverdracht door overdracht van de eigendom naar verhouding weer meer voor dan op de bedrijven van 15 ha en groter.

Tabel 18

WIJZE VAN GEBRUIKSOVERDRACHT VAN DE EIGENDOMSGROND 1)

Gebruiksoverdracht eigendomsgrond door	Aantal ouderlijke bedrijven, waarvan het grondgebruik tot het moment van enquête is overgedragen				
	ineens		geleidelijk		
	en gebruiksoverdracht daarmee		eerste stuk	laatste stuk	
	geheel voltooid	nog niet voltooid		geheel voltooid	nog niet voltooid
eigendomsoverdracht	20	-	9	9	2
verpachting	69	18	59	48	9
beide	9	1	1	1	-

1) Alle ouderlijke bedrijven met eigendomsgrond.

Verdeling Met betrekking tot de 55 bedrijven van ouders, waarvan de overdracht van het eigendomsrecht is voltooid, is nagegaan wie het hebben ontvangen en of er daarbij verdeling is opgetreden. Het blijkt, dat in 15 gevallen het eigendomsrecht is verdeeld, in 13 daarvan tevens het gebruik. Van de 40 ouderlijke bedrijven waarvan het eigendomsrecht in één hand terecht is gekomen is slechts in één geval het gebruik van de desbetreffende grond verdeeld. Dus: verdeling van het eigendomsrecht gaat bijna altijd samen met verdeling van het gebruik; wordt het eigendomsrecht niet verdeeld, dan evenmin het gebruik. In 3 van de 15 gevallen van verdeling van het eigendomsrecht hebben niet zelfstandig in de landbouw werkzame kinderen een deel van de ouderlijke eigendom overgenomen.

Er zijn, volgens tabel 9, 156 ouderlijke bedrijven met eigendomsgrond in Friesland bij het onderzoek betrokken. Van 94 is het grondgebruik verdeeld. Slechts op 6 bedrijven heeft deze verdeling geleid tot verdeling van eigendoms kavels; in totaal zijn 6 kavels verdeeld, zonder uitzondering in tweeën. Verdeling van grondgebruik onder kinderen is volgens § 2 geen regel, het is in een derde van de gebruiksoverdrachten voorgekomen. Het is dus niet te verwonderen dat, waar verdeling plaatsgehad heeft, deze niet zo stringent is doorgevoerd dat er eigendoms kavels bij gesplitst zijn. Waarschijnlijk is in de voorkomende gevallen het aantal eigendoms kavels groot genoeg geweest.

Grond niet in eigen exploitatie Tot dusverre is steeds gesproken over de eigendomsgrond die bij het ouderlijke bedrijf in gebruik was. Het blijkt echter dat 14% van de bij gebruiksoverdrachten betrokken ouders grond - al of niet met bedrijfsgebouwen - in eigendom had, die ze zelf niet gebruikten. In 21 gevallen betreft het boerderijen, voor de helft groter en voor de helft kleiner dan 10 ha. Voorts in 13 gevallen los land en in één geval beide. Voor zover de ouders deze bedrijven of grond reeds hebben overgedragen - 23 geheel en één gedeeltelijk - is dat bijna uitsluitend aan kinderen. De bestemming van de niet door de ouders zelf gebruikte grond is dus wel duidelijk. Blijft de vraag hoe ze eraan kwamen. Waarschijnlijk is deze grond wel grotendeels gekocht om later een van de kinderen aan een bedrijf te helpen. Natuurlijk zal er ook in sommige gevallen grond door de ouders zijn geërfd.

§ 4. Verwachte definitieve regelingen van nog niet voltooide bedrijfs overdrachten

Er zijn bij dit onderzoek 254 bedrijfs overdrachten van ouders aan kinderen betrokken. Van 205 bedrijven is de gebruiksoverdracht voltooid. Daaronder bevinden zich 101 bedrijven waarvan de eigendomsoverdracht nog niet voltooid is. Het aantal niet voltooide bedrijfs overdrachten is dus $(254 - 205) + 101 = 150$.

Tabel 19 laat zien hoe de geënquêteerde bedrijfshoofden verwachten dat de bedrijfs overdracht zal verlopen. In een groot aantal gevallen hangt dat nog in de mist. Ten aanzien van de bedrijven, waarvan de overdracht van het gebruik is voltooid, kan nog worden vermeld dat in ruim een derde van de gevallen (36%) wordt verwacht dat het bedrijf aan de

VERWACHTE DEFINITIEVE REGELING VAN DE BEDRIJFSOVERDRACHT

Gebieden	Totaal- aantal bedrijven	Aantal bedrijven waar overdracht niet was voltooid	Perc. bedrijven naar vermoedelijke regeling van de overdracht 1)					
			1	2	3	4	5	6
Kloibouwstreek	85	49	27	14	18	6	4	31
Weidegebied	86	54	33	37	6	4	-	20
De Wouden	83	47	56	32	6	-	2	4
Friesland 6 gem.	254	150	38	28	10	3	2	19

- 1) 1 = definitieve regeling nog onbekend.
 2 = verpacht bedrijf wordt verkocht aan opvolger.
 3 = voorlopige regeling wordt definitieve regeling.
 4 = wordt bij boedelscheiding geregeld.
 5 = rest van het bedrijf wordt aan respondent overgedragen.
 6 = overige regelingen.

opvolger zal worden verkocht. De "overige regelingen" nemen 15% van het totaal in beslag. Is de gebruiksoverdracht nog niet voltooid, dan is zowel het percentage onbekende (43%) als overige (27%) regelingen hoger. In dat laatste geval is de onzekerheid voor de geënquêteerden wel bijzonder groot.

De conclusie die uit deze gegevens kan worden getrokken is, dat er veel onzekerheid bestaat onder de bedrijfsovernemers of, en over de wijze waarop, hun ouders de definitieve bedrijfsoverdracht zullen regelen. Een dergelijke onzekerheid is niet bevorderlijk voor de goede verhoudingen en komt tevens de bedrijfsvoering op bedrijven van de zoons, die waarschijnlijk voor het nog over te dragen gebruik of recht in aanmerking komen, niet ten goede. Deze materie ligt geheel en al op het terrein van de agrarisch-sociale voorlichting. Het is bekend dat deze reeds aandacht aan het opvolgingsprobleem schenkt. Dat neemt echter niet weg dat er nog veel meer kan worden gewezen op het belang van een tijdige regeling met betrekking tot de overdracht van het bedrijf.

HOOFDSTUK V

DE BEDRIJFSOVERNEMING

In dit hoofdstuk wordt de bedrijfsvergang van de zijde van de overnemers beschouwd. De aan dit onderzoek ten grondslag liggende enquête is, blijkens hoofdstuk I, gehouden onder verschillende soorten bedrijfsvernemers. In het kader van de generatiewisseling zijn bedrijfsvernemingen door weduwen van het bedrijf van hun overleden echtgenoten minder interessant, evenals bedrijfsvernemingen door landbouwers die daarvoor reeds zelfstandig een landbouwbedrijf hebben geëxploiteerd. De bedrijven van vrouwelijke bedrijfshoofden zijn in dit hoofdstuk buiten beschouwing gelaten; aan de bedrijfswisselingen wordt nog even afzonderlijke aandacht besteed in § 3.

Bedrijfsvernemingen zijn in verschillende opzichten het spiegelbeeld van bedrijfsverdrachten. Zo kunnen ze geleidelijk verlopen, terwijl het ook mogelijk is van verschillende personen tegelijk het gebruik van grond en gebouwen over te nemen. De mogelijke geleidelijkheid doet de vraag opwerpen waar de bedrijfsverneming ophoudt en waar bedrijfsvergroting begint. Het komt namelijk veelvuldig voor dat bedrijven na overneming gestaag in oppervlakte groeien. Bij de verwerking van de gegevens is een zodanige grens getrokken dat alle gronden en gebouwen, die in het jaar van overneming in gebruik zijn genomen, tot de bedrijfsverneming zijn gerekend. Een bedrijf kan zijn overgenomen van ouders, schoonouders, andere familie of vreemden, uitsluitend of gecombineerd. De redenen, die er in het vorige hoofdstuk waren om de beschrijving van bedrijfsverdrachten door anderen dan ouders en schoonouders buiten beschouwing te laten, gelden hierniet. In § 1 zal de nadruk worden gelegd op bedrijfsvernemingen van familie, terwijl in § 2 een beschrijving van bedrijfsvernemingen van vreemden is opgenomen.

Een bedrijfsverneming kan bestaan uit verscheidene gebruiksovernemingen van grond van verschillende voorafgaande grondgebruikers. Deze delen van verschillende herkomst, welke samen de bedrijfsverneming vormen, worden overnemingen genoemd. Bovendien worden overnemingen genoemd de gebruiksovernemingen van grond die niet op dezelfde juridische wijze tot stand zijn gekomen, ook al zijn ze van dezelfde voorafgaande grondgebruikers afkomstig. Wordt dus b.v. van ouders een gedeelte van de grond gekocht en een ander deel gepacht, dan is er sprake van twee overnemingen.

In dit hoofdstuk wordt voornamelijk aandacht besteed aan de gebruiksoverneming; eigendomsverneming komt alleen ter sprake wanneer deze met gebruiksoverneming samenvalt.

§ 1. Bedrijfsverneming van familie

Vorige gebruikers In de vorige hoofdstukken is reeds meer dan eens over de beroepskeuze van boerenzoons gerept; daar is uit naar voren gekomen dat de beroepskeuze van boerenzoons in de tijd, toen de huidige bedrijfsvernemers daar voor stonden, een veel gebrekkiger karakter droeg dan thans. In het licht van de huidige ontwikkeling gezien staat dat zonder meer vast. Het is echter de vraag in

hoeverre deze ontwikkeling destijds te voorzien was en in hoeverre dus de te grote opvolgingsdruk voorkomen had kunnen worden. In ieder geval is in de landbouw de binding met het beroep en het bedrijf altijd bijzonder groot geweest en - in vergelijking met andere bedrijfstakken - is ze dat nog steeds. Dat betekent dat relatief veel zoons het beroep van de vader kiezen en dat de bedrijven veelal van vader op zoon worden overgedragen. De wetgeving heeft zich daar in de regelingen van de pacht bij aangepast. De rol van de familieband bij de bedrijfsovername blijkt wel uit tabel 20. Het gedeelte van het

Tabel 20

DE VORIGE GEBRUIKERS VAN HET EERSTE DEEL VAN HET BEDRIJF

Gebied	Aantal overgenomen bedrijven 1)	Percentage bedrijven overgenomen van			
		ouders	ouders en familie en/of vreemden	andere familie en ev. vreemden	vreemden
Kleibouwstreek	98	65	12	5	18
Weidegebied	104	63	4	6	27
De Wouden	92	55	11	14	20
Friesland 6 gem.	294	61	9	8	22

1) Exclusief bedrijven van bedrijfshoofden wier huidige bedrijf niet het eerste is.

bedrijf, dat in het jaar van overname door de geënquêteerde bedrijfshoofden in gebruik is genomen en waar het in dit hoofdstuk om gaat, wordt ook wel eerste deel van het bedrijf genoemd ter onderscheiding van de in hoofdstuk VI te behandelen bedrijfsvergrotingen en -verkleiningen. Uitgegaan is van de vorige gebruiker(s). Niet minder dan 70% van de geënquêteerde bedrijfshoofden is begonnen met uitsluitend (61%) of onder meer (9%) grond van ouders.

In het zuiden des lands is dat zelfs 80%. Wanneer de overige familie bovendien in de beschouwing wordt opgenomen, dan blijkt, dat bij meer dan driekwart (78%, zuiden 80%) van de bedrijfsovernames grond van familie betrokken is geweest. In de Wouden zijn naar verhouding minder bedrijven van ouders overgenomen dan in de overige gebieden, de bedrijfsovername van andere familie komt er daarentegen meer voor. Bedrijfsovernames uitsluitend van vreemden komen in het Weidegebied frequenter voor dan in de overige gebieden.

Er is (zie 1) tabel 20) een groep van 81 bedrijven uitgezonderd, betrokken bij de in § 3 te behandelen bedrijfswisselingen. In deze groep spelen bedrijfsovernames uitsluitend van vreemden met 54% van het totaal een veel belangrijker rol.

Opbouw in het jaar van overneming Er is reeds gewezen op de geleidelijkheid die vaak bij de bedrijfsoverneming optreedt en op de moeilijkheid de eigenlijke bedrijfsoverneming en later optredende bedrijfsvergrotingen van elkaar te scheiden. Het criterium bij de beoordeling of een toevoeging van grond tot de bedrijfsoverneming behoort is gezocht in het kalenderjaar van de bedrijfsoverneming. Toevoegingen in een ander jaar worden tot de bedrijfsvergrotingen gerekend. Het aantal overnemingen, behorende tot de bedrijfsoverneming, komt in de volgende cijfers tot uitdrukking.

Aantal bedrijfsovernemingen bestaande uit	Aantal overnemingen
1 overneming	173
≥ 2 overnemingen	121

Deze cijfers zouden er aanleiding toe kunnen geven te vermoeden dat er bij de bedrijfsovernemingen van allerlei kanten grond bij elkaar gezocht is. Zo is het echter niet. Vele bedrijfsovernemingen bestaan uit twee of meer overnemingen enkel door de juridische grondslag van het gebruik: 77 van de 121. Er is dus bij 250 bedrijfsovernemingen (85%) slechts één bedrijf betrokken geweest. Het aantal gevallen waarbij van meer bedrijven tegelijk grond is overgenomen, 44 of 15%, is dus beperkt. Voornamelijk zijn er dan twee bedrijven bij betrokken geweest.

Er blijkt geen enkel verband te bestaan tussen het aantal overnemingen en de in het volgende hoofdstuk te behandelen ontwikkeling van de bedrijfsoppervlakte na de overneming. Dit wijst op een bruikbare keuze van het uitgangspunt voor een scheiding tussen transacties die tot de eigenlijke bedrijfsoverneming behoren en transacties die tot de ontwikkeling van de bedrijfsoppervlakte na de overneming bijdragen.

Wijze van overneming Slechts 6% van de bedrijfsovernemingen zijn tevens eigendomsovernemingen, 80% van de bedrijfsovernemingen zijn uitsluitend gebruiksovernemingen en bij de overige 14% is blijkens tabel 21 een gedeelte in gebruik en een ander deel in gebruik en eigendom overgenomen. Er wordt door de nieuwe grondgebruikers dus bijzonder veel gepacht, een verschijnsel waarop in hoofdstuk IV ook reeds is gewezen. De eigendomsbedrijven bestaan voornamelijk uit één overneming, bij de pachtbedrijven komen twee of meer overnemingen veelvuldiger voor. Het is te verwachten dat het aantal eigendomsbedrijven gaandeweg zal toenemen doordat aanvankelijk door ouders aan zoons verpachte bedrijven door latere eigendomsoverdracht, b.v. door vererving, bij hen in eigendom komen.

Tabel 21

DE WIJZE WAAROP DE BEDRIJVEN ZIJN OPGEBOUWD IN HET JAAR
VAN OVERNEMING

Juridische wijze van overneming	Aantal overgenomen bedrijven	Waarvan de opbouw bestaat uit	
		1 overneming	≥ 2 overnemingen
Eigendom 1)	18	15	3
Pacht 2)	236	158	78
Combinaties	40	-	40
Alle bedrijven	294	173	121

- 1) Gebruiksoverneming door middel van eigendomsverwerving, b.v. koop, erven, schenking, boedelverdeling en boedelscheiding.
- 2) Gebruiksoverneming zonder eigendomsverwerving, b.v. pacht, pachtsoverneming.

Vorige gebruiker en wijze van overneming Wanneer de wijze van overneming in verband wordt gebracht met de vorige gebruiker, dan blijkt daar het volgende uit (tabel 22). De uitsluitend van vreemden overgenomen bedrijven zijn naar verhouding meer door één overneming tot stand gekomen dan de uitsluitend van ouders of van andere familie overgenomen bedrijven. Deze verhouding is vooral het gevolg van het voorkomen van 51 bedrijven die zijn opgebouwd uit twee of meer overnemingen en die van ouders worden gepacht. Het volgende is daar gebeurd: het vroeger door ouders gepachte deel van het bedrijf is door pachtoverneming bij de zoons in gebruik gekomen, terwijl de ouderlijke eigendomsgrond ten behoeve van de zoons wordt verpacht. Er is hier dus sprake van twee wijzen van overneming. Voor de zoons is deze gang van zaken in eerste instantie voordelig met het oog op de financiering van de bedrijfsoverneming.

Tabel 22

VORIGE GEBRUIKER EN WIJZE VAN OVERNEMING EERSTE DEEL VAN HET BEDRIJF

Vorige gebruiker \ Wijze van overneming		Aantal bedrijven waarvan de opbouw in het jaar van overneming				
		bestond uit 1 overneming		bestond uit ≥ 2 overnemingen		
		E	P	E	P	E+P
Uit- slui- tend	ouders	8	100	-	51	20
	andere familie	2	13	-	6	1
	vreemden	4	45	-	7	7
Combi- naties	met ouders	-	-	3	13	9
	zonder ouders	-	-	-	2	-
Alle bedrijven		14	158	3	79	37

E = bedrijven met 100% van de grond in eigendom, gebruiks-
overneming door middel van eigendomsverwerving, b.v.
koop, erven, enz.

P = bedrijven met 100% van de grond gepacht, gebruiksover-
neming zonder eigendomsverwerving, b.v. pacht en pacht-
overneming.

(Vorige) ei- Een ander aspect van de bedrijfsoverneming wordt ge-
genaar en vonden door confrontatie van de vorige - en in vele
gebruiker gevallen nog huidige - eigenaars van de overgenomen
delen van het bedrijf en de vorige gebruikers. Tabel 23
brengt dit in beeld. In de diagonalen komen de eigenaren-gebruikers voor,
met die restrictie echter dat dit met betrekking tot andere familie en
vreemden niet geheel juist is. Het name in een gebied als Friesland,
waar veel pacht voorkomt, kan het voorkomen dat de vorige gebruiker en
de (vorige) eigenaar niet dezelfde zijn. Familie en vreemden zijn groe-
pen waarbinnen dus onderlinge pachtverhoudingen konden voorkomen.

Tabel 23

(VORIGE) EIGENAAR EN VORIGE GEBRUIKER EERSTE DEEL VAN HET HUIDIGE BEDRIJF

Vorige gebruiker	(Vorige) eigenaar	Gebruiksovername							
		met eigendomsovername, van				zonder eigendomsovername, van			
		ouders	schoon-ouders	andere familie	vreemden	ouders	schoon-ouders	andere familie	vreemden
Ouders		29	-	-	3	95	-	11	131
Schoonouders		-	2	-	-	-	11	2	10
Andere familie		-	-	5	-	9	1	8	12
Vreemden		2	-	-	21	8	5	2	69

Veel ouders verpachten hun eigendomsgrond eerst aan de overnemers. Met betrekking tot de grond die zij voordien zelf in gebruik hebben gehad geldt dit voor 95 van de 124 overnemingen of 77%; was deze grond eerst bij anderen in gebruik, dan geldt dit voor 17 van de 19 overnemingen.

In § 3 van hoofdstuk IV is hier reeds het een en ander over gezegd. Ook pachtovername van ouders is een veel voorkomend verschijnsel, 142 overnemingen zijn op deze wijze tot stand gekomen, terwijl in slechts 3 gevallen de voordien door ouders gepachte grond in eigendom is overgenomen.

Bedrijfsgebouwen In het voorgaande is slechts over de overname van grond gesproken zonder crop te wijzen dat grond en gebouwen meestal een geheel vormen en als zodanig dus ook worden overgenomen. Uit tabel 24 blijkt, dat 93% van de bedrijfshoofden met het eerste gedeelte van de grond tevens de bedrijfsgebouwen heeft overgenomen. Op dezelfde wijze 81% en op een andere wijze 12%. Ter verklaring van dit verschil kan worden aangevoerd dat het meermalen voorkomt dat een verpachter de bedrijfsgebouwen wil verkopen om van de onderhoudskosten bevrijd te zijn, terwijl het land dan als los land wordt verhuurd. Maar ook zijn er gevallen van nieuwbouw, koop van bedrijfsgebouwen zonder land, bedrijfsstichtingen, die tot gevolg kunnen hebben dat de overname van de gebouwen op een andere wijze is geschied dan de overname van het eerste deel van de grond. Bovendien kunnen de gebouwen op een ander tijdstip zijn overgenomen. Zoals tabel 24 laat zien komt dat niet veel voor, nl. bij 7% van de bedrijfsovernemingen.

Tabel 24

TIJDSTIP EN WIJZE VAN INGEBRUIKNEMING BEDRIJFSGEBOUWEN

Gebied	Aantal-bedrijfs-overnemingen	Aantal bedrijfsovernemingen waarbij de gebouwen zijn overgenomen t.o.v. het eerste deel van het tijdstip			
		op hetzelfde tijdstip		op een ander tijdstip	
		op dezelfde wijze	op andere wijze	op dezelfde wijze	op andere wijze
Kleibouwstreek	98	70	17	3	8
Weidegebied	104	81	17	-	6
De Wouden	92	86	3	1	2
Friesland 6 gem.	294	237	37	4	16

Het name in de Kleibouwstreek en het Weidegebied komt het nog al eens voor dat de gebouwen op een andere wijze dan de grond zijn overgenomen, in de Wouden zijn de verschillen veel minder groot. Bij bedrijfsovernemingen van andere familie of van vreemden treden meer verschillen in tijdstip en wijze van overneming tussen grond en gebouwen op dan bij bedrijfsovernemingen van ouders.

Schriftelijke pachtcontracten Volgens art. 8 lid 1 van de pachtwet 1958 is ieder der partijen verplicht de pachtovereenkomst binnen twee maanden nadat zij is aangegaan aan de Grondkamer ter goedkeuring te zenden. Bij gebreke van tijdige inzending en zolang de pachtovereenkomst niet is goedgekeurd gelden volgens art. 9 lid 1 twee sancties, namelijk de pachtpenningen kunnen niet in rechte worden gevorderd en de pachtovereenkomst geldt voor onbepaalde tijd zonder dat zij door één van de partijen kan worden opgezegd. Wil de verpachter dus enige rechtszekerheid hebben, dan is schriftelijke vastlegging van de pachtovereenkomst noodzakelijk.

Eén op de vijf bedrijfsovernemingen waaraan een pachtverhouding ten grondslag ligt is niet door een schriftelijke overeenkomst bekrachtigd. De familieband heeft in dit opzicht een duidelijke invloed: is de grond eigendom van ouders en andere familie, dan is van 66% van de overnemingen de pachtverhouding schriftelijk vastgelegd, is de grond eigendom van vreemden, dan is het overeenkomstige percentage 89%. Mogelijk is er hier en daar sprake van een voorlopige situatie en zullen de partijen er nog wel toe overgaan hun pachtovereenkomst op schrift te stellen. Verder is het hoge aantal niet schriftelijk vastgelegde pachtovereenkomsten tussen familieleden waarschijnlijk op onderling vertrouwen gebaseerd. Een merkwaardig verschil bestaat nog tussen de verschillende gebieden. In de Wouden is in totaal 70% van de daarvoor in aanmerking komende pachtverhoudingen schriftelijk vastgelegd, in de Kleibouwstreek en het Weidegebied is dit resp. 82% en 85%. Deze verschillen bestaan zowel met betrekking tot pachtovereenkomsten met familieleden als met vreemden. Een en ander hangt zeker samen met de aard van de bevolking in de verschillende gebieden.

Het is misschien wel goed er nog even de aandacht op te vestigen dat de in de derde paragraaf te behandelen bedrijfswisselingen hier buiten beschouwing zijn gelaten.

Verpachting door bedrijfsovernemers De grote opvolgingsdruk heeft nogal eens aanleiding gegeven tot verdeling van het ouderlijke bedrijf; in die gevallen is er veelal geen mogelijkheid voor de jonge boeren geweest om elders een bedrijf over te nemen. Er is echter ook nog een - gering - aantal bedrijfsovernemers dat ten tijde van het onderzoek over meer grond beschikte dan het zelf in gebruik had. In totaal is door 19 bedrijfsovernemers grond aan anderen verpacht: 6 boerderijen en 13 maal los land. Van deze 19 zijn er 8 die reeds eerder zelfstandig waren en die door bedrijfswisseling in het onderzoek zijn gekomen. In 4 van de 19 gevallen is het eigen bedrijf kleiner dan 10 ha, het verpachte bedrijf (land) is in 14 gevallen kleiner dan 10 ha. Merkwaardig is dat in 14 gevallen het eigen bedrijf geheel wordt gepacht en in 2 gevallen gedeeltelijk. Waarschijnlijk zijn deze bedrijven en landerijen voor een deel door vererving in eigendom bij de betrokkenen gekomen.

§ 2. Bedrijfsovernemingen van vreemden

In het vorige hoofdstuk zijn bedrijfsoverdrachten door landbouwers aan andere opvolgers dan de eigen kinderen buiten beschouwing gelaten omdat niet van de opvolgers - en dat zijn de geënquêterden - verlangd kan worden dat zij volledig met de situatie in gezin en bedrijf van hun voorgangers op de hoogte zijn. Hoewel het merendeel der landbouwbedrijven van ouders op kinderen wordt overgedragen is er altijd nog een niet te verwaarlozen aantal overdrachten aan anderen dan de eigen zoon of schoonzoon. Omdat het aantal meewerkende zoons in de landbouw sterk afneemt - in de periode 1947 tot 1960 in Friesland zelfs met 42% - is het niet onwaarschijnlijk dat overdrachten aan vreemde opvolgers verhoudingsgewijs toenemen. Een gedeelte van de vrijkomende bedrijven verdwijnt echter ongetwijfeld doordat de grond aan andere beëtaande bedrijven wordt toegevoegd, terwijl ook door onttrekking aan de agrarische bestemming het aantal land- en tuinbouwbedrijven afneemt. Aan de bedrijfsovernemingen van vreemden kan dus niet zonder meer voorbij worden gegaan, al ontbreken door de wijze van onderzoek vele belangrijke gegevens.

In het voorgaande is, waar dat ter vergelijking met bedrijfsovernemingen van ouders en andere familie op zijn plaats was, reeds hier en daar aan bedrijfsovernemingen van vreemden enige aandacht besteed. In deze paragraaf zullen enige specifiek met de overneming van vreemden samenhangende onderwerpen worden behandeld als de wijze van overneming, de oorzaak waardoor het bedrijf vrijkwam en de redenen waarom het bedrijfshoofd niet een bedrijf van zijn ouders heeft overgenomen.

Groepen Wanneer iemand als zelfstandig bedrijfshoofd begint met los land van vreemden over te nemen om daarop zelf een woning en/of bedrijfsgebouwen te stichten, dan wordt in het kader van dit onderzoek gesproken over bedrijfsstichting. Daar is in hoofdstuk III reeds het een en ander overgezegd. In deze paragraaf gaat het alleen om behuisd land.

In de vorige paragraaf is met betrekking tot de familierelatie tot de overnemers uitgegaan van de vorige gebruikers. Dat kunnen twee groepen zijn: eigenaren en pachters. In deze paragraaf is het uitgangspunt dat er geen familierelatie bestaat tot de vorige gebruikers. Ook hier zijn voor het gemak uitgaande van de bedrijfsovernemers, twee groepen te onderscheiden:

1. overnemers die geen familie zijn van de vorige gebruikers, doch wel van de (vorige) eigenaars;
2. overnemers die noch familie zijn van de vorige gebruikers, noch van de (vorige) eigenaars.

De familieverhouding tot de (vorige) eigenaars kan in groep 1 nog van invloed zijn geweest op de bedrijfsoverneming, b.v. doordat de ouders ten behoeve van een zoon de pachtverhouding met de vreemde pachter hebben opgezegd.

Wijze van overneming De overneming van behuïsd land van vreemden is in 39% van de voorkomende gevallen door kopen geschied en in 61% door pachten. Een typisch verschil bestaat er in dit opzicht met betrekking tot de verschillende grootteklassen. In de klasse van 1 - 5 ha is 62% door koop verworven; in de grootteklassen van 5 - 10 ha, 10 - 15 ha en \geq 15 ha ligt het overeenkomstige percentage op een zelfde niveau, nl. resp. 25%, 21% en 29%, doch beduidend lager. Uit de ter beschikking staande gegevens is dit verschil niet direct te verklaren.

Uit hoofdstuk IV, § 1 blijkt dat er in de Wouden naar verhouding meer bedrijven met eigendomsgrond zijn dan in de andere gebieden. Ook komen er naar verhouding veel kleine bedrijven voor. Daarmee zal ongetwijfeld samenhangen het hogere percentage (51%) door koop van vreemden verkregen behuïsd land (Kleibouwstreek 36%, Weidegebied 27%). Er bestaat eveneens een relatie met de familieverhouding tot de (vorige) eigenaar. Is de overnemer familie van de (vorige) eigenaar - groep I -, dan komt slechts in 2 van de 18 gevallen (11%) koop voor. Bestaat er geen familieband tussen overnemer en (vorige) eigenaar - groep II -, dan is er in 43% van de gevallen van koop sprake (zie tabel 25). In de Wouden komt een familieband tussen de overnemer van behuïsd land van een vreemde gebruiker en de (vorige) eigenaar naar verhouding meer voor (in 19% van de gevallen) dan in de Kleibouwstreek en het Weidegebied (resp. 12% en 11%).

Vorige gebruiker Welke juridische binding met het bedrijf had de vorige gebruiker? Daarover geeft tabel 25 uitsluitsel. Wanneer de bedrijfsovernemer familie is van de (vorige) eigenaar, dan kan de laatste in deze paragraaf niet tevens gebruiker zijn omdat is uitgegaan van vreemde gebruikers. Daarom komen in groep I geen bedrijven van eigenaren-gebruikers voor. In het bovenstaande is reeds een verband gelegd tussen de wijze van overneming en de familieband met de (vorige) eigenaar. Nu blijkt, dat er 47 bedrijven zijn overgenomen van de eigenaar-gebruikers en 77 van een pachter.

Tabel 25

BEHUÏSD LAND OVERGENOMEN VAN VREEMDEN

Groep overnemers	Wijze van overneming	Aantal bedrijven overgenomen van	
		eigenaar-gebruiker	vreemde pachter
Groep I	gekocht	-	2
	gepacht	-	16
Groep II	gekocht	25	21
	gepacht	22	38

Uit de cijfers van groep II komt naar voren dat er bij de eigenaren-gebruikers meer geneigdheid bestaat het bedrijf te verkopen dan bij de verpachters. Toch valt het op dat 21 van de 59 verpachters (36%) het bedrijf pachtvrij hebben verkocht.

Redenen van overdracht aan vreemden
 Het is natuurlijk van belang te weten waarom deze bedrijven konden worden overgenomen door landbouwers die geen familieband hebben met de vorige gebruiker. Deze redenen zijn samengevat in tabel 26. Het ontbreken van een opvolger bij de abdicatie blijkt wel de voornaamste reden te zijn. Verder komen bedrijfswisselingen nog al eens voor, voornamelijk in het Weidegebied en de Wouden. De meeste emigranten komen naar verhouding uit het Weidegebied. In deze tabel komt duidelijk de familieband tussen bedrijfsovernemer en (vorige) eigenaar naar voren waar het de gevallen van pachtbeëindiging betreft. Het zijn er in de kleine groep I zelfs meer dan in groep II. Waarschijnlijk heeft hier dus de vader als eigenaar de pachtverhouding met de vreemde pachter beëindigd ten behoeve van de zoon.

Tabel 26

REDENEN VAN BEDRIJFSOVERDRACHT AAN VREEMDEN

Reden	Aantal bedrijven in het gebied resp. in de groep					
	Kleibouw- streek	Weide- gebied	de Wouden	Fries- land 6 gem.	groep I	groep II
1. Overlijden, hoge leeftijd, rentenieren en geen opvolger	18	18	18	54	6	48
2. Emigratie	2	7	2	11	-	11
3. Bedrijfswisseling	2	10	13	25	3	22
4. Pachtbeëindiging	4	6	3	13	7	6
5. Verwaarlozing, onrendabel	4	1	3	8	-	8
6. Gedeelte van boerderij overgedragen	-	-	1	1	1	-
7. Overige redenen en onbekend	3	2	7	12	1	11

Overneming der vrijgekomen bedrijven
 Tabel 27 toont aan, dat 12% van de overnemers van bedrijven van vreemde grondgebruikers zoons van niet-landbouwers zijn. Over het algemeen zijn deze op kleinere bedrijven begonnen. De boerenzons welke om de een of andere reden niet op het ouderlijke bedrijf opgevolgd zijn, zijn in de regel begonnen op kleinere bedrijven dan het ouderlijke bedrijf.

Tabel 27

BEDRIJVEN MET BEHUISD LAND, OVERGENOMEN VAN VREEMDEN 1)

Oppervlakte ouderlijk bedrijf	Aanvangsoppervlakte huidige bedrijf					
	1-5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	≥ 30 ha
1 - 5 ha	5	1	1	1	-	-
5 - 10 ha	14	4	-	1	1	1
Ouders 10 - 15 ha	9	8	1	3	-	-
Landbouwer 15 - 20 ha	3	3	3	2	1	1
20 - 30 ha	5	6	3	2	8	1
≥ 30 ha	1	1	3	2	10	4
Ouders geen landbouwer	10	2	3	-	-	-

1) Betreft beide groepen I en II.

Van de bedrijven, welke boerenzoons van vreemde grondgebruikers hebben overgenomen komt in het jaar van overneming 67% in een lagere grootteklasse terecht, 22% in dezelfde en 11% in een hogere grootteklasse. Is het bedrijf van familie overgenomen, dan liggen de overeenkomstige percentages in de buurt van 35%, 60% en 5%. Met andere woorden: boerenzoons die een bedrijf van vreemden hebben overgenomen zijn bij een vergelijking tussen de oppervlakte van dat bedrijf en de maximale oppervlakte van het ouderlijke bedrijf vaak "kleiner" begonnen dan boerenzoons die een bedrijf van familie konden overnemen. Welke zijn echter de redenen, waarom deze boerenzoons het ouderlijke bedrijf niet hebben overgenomen?

Waarom ouders niet opgevolgd Hierboven is al reeds gewezen op de 15 overnemers uit de laatste regel van tabel 27, waarvan de ouders geen landbouwer waren. Voor een zuiverder inzicht in de redenen waarom de boerenzoons hun ouders niet zijn opgevolgd dienen deze te worden afgetrokken van het totaal in de derde regel van boven van tabel 28.

Tabel 28

REDEKEN VAN BEDRIJFSOVERNEMING VAN VREEMDEN

Redenen waarom niet bij ouders werd opgevolgd	Aantal bedrijven in het gebied resp. in de groep					
	Kleibouw- streek	Weide- gebied	de Wouden	Friesland 6 gem.	groep I	groep II
1. Bedrijf bleef voor jongere opvolger(s) gereserveerd	6	11	12	29	-	29
2. Broer(s) en/of zuster(s) kwam(en) op het ouderlijke bedrijf	8	17	10	35	-	35
3. Ouders hadden een klein bedrijfje of waren geen landbouwer	11	3	12	26	-	26
4. Ouderlijk bedrijf ont-eigend of pachtbeëindiging ouderlijk bedrijf	4	8	4	16	-	16
5. Door ouders verpachte boerderij in gebruik genomen	4	5	9	18	18	-

De voornaamste redenen zijn wel 1 en 2, ze komen erop neer dat er in de ouderlijke gezinnen meer zoons voorkwamen die landbouwer willen of wilden worden. Een elftal ouderlijke bedrijven werd te klein bevonden om over te nemen. De onder 4 genoemde redenen liggen buiten de wil van de ouders, terwijl ten aanzien van de onder 5 genoemde reden, het in gebruik overnemen van een bedrijf dat reeds eigendom van ouders is, gezegd kan worden dat in een aantal gevallen de overneming van het ouderlijke bedrijf niet behoefde te worden overwogen omdat eenvoudig op andere wijze in een bedrijf kon worden voorzien. Waarschijnlijk is hier reeds een aantal bedrijven door ouders gekocht met het oog op de toekomst van de zoon(s). Dat zou kunnen wijzen op, evenals bij 1 en 2, een teveel aan opvolgers.

§ 3. Bedrijfswisselingen

De bedrijfswisselingen, in hoofdstuk III en in het begin van dit hoofdstuk reeds even genoemd, vormen een bijzondere groep van bedrijfs-overnemingen die meestal niet in verband staan met de generatiewisseling in de landbouw. In verschillende publikaties van het Landbouw-Economisch Instituut 1) is deze vorm van bedrijfsoverneming aan de orde geweest; met name wordt erop gewezen dat bedrijfswisselingen veelvuldig voorkomen in het noordelijke weide- en zandgebied.

Voorkomen Van de in het kader van dit onderzoek behandelde bedrijfs-overnemingen blijken er 81 of 22% tot de bedrijfswisselingen te behoren. Wanneer de periode van onderzoek wordt verdeeld in de periode tot en met 1953 en de periode na 1953, dan bedraagt het percentage bedrijfswisselingen resp. 20% en 23%. Per gebied bezien blijkt er enig verschil te bestaan tussen het voorkomen van bedrijfswisselingen in de Kleibouwstreek en de beide andere gebieden. In het Weidegebied en de Wouden komen resp. 24% en 25% bedrijfswisselingen voor, dus meer dan in de Kleibouwstreek (16%).

Vorige gebruiker Welke de vorige gebruikers zijn van de door bedrijfswisselaars overgenomen bedrijven, blijkt uit de cijfers van tabel 29. Bij 15% van deze overnemingen is een bedrijf van ouders betrokken. Het is niet ondenkbaar dat door een geringe generatieafstand een zoon die zelfstandig wil worden genoodzaakt is elders een bedrijf te zoeken, terwijl hij dan later in de gelegenheid is zijn ouders op te volgen. Naar verhouding is het aantal bedrijven van andere

Tabel 29

BEDRIJFSWISSELING EN VORIGE GEBRUIKER VAN HET HUIDIGE BEDRIJF

Gebied	Aantal bedrijfshoofden, van bedrijf gewisseld, die het huidige bedrijf hebben overgenomen van			
	ouders	ouders en familie en/of vreemden	andere familie en event. vreemden	vreemden
Kleibouwstreek	2	1	5	11
Weidegebied	3	-	7	22
De Wouden	3	3	5	19
Friesland 6 gem.	8	4	17	52

familieleden, dat bij de bedrijfswisselingen betrokken is, met 26% nog hoger. Waarschijnlijk betreft het hier bedrijven van familieleden zonder opvolgers. De beide genoemde percentages overlappen elkaar enigszins. De meeste bedrijfswisselingen, 64% van het totaal, zijn tot stand gekomen door bedrijfsoverneming uitsluitend van vreemden.

1) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw", blz. 82.
"Bedrijfsopvolging en wisseling in het gebruik van de grond, 1956-1959", blz. 34.

Eerste en huidige bedrijf Hoe lang zijn de bij de bedrijfswisselingen betrokken bedrijfshoofden al zelfstandig landbouwer vóór deze verandering van bedrijf? Ruim een derde is minder dan 10 jaar zelfstandig, de overige twee derden 10 jaar of langer. Bij een verdeling van de duur van zelfstandigheid in perioden van 5 jaar komen de volgende aantallen naar voren:

< 5 jaar	5 - 9 jaar	10 - 14 jaar	≥ 15 jaar
20	8	17	36

Niet minder dan 44% is reeds 15 jaar of langer zelfstandig, sommigen hebben reeds verscheidene bedrijven geëxploiteerd. Dat laatste is niet zo bijzonder in een gebied waar zoveel pacht voorkomt als in Friesland. Wordt daarbij nog gevoegd dat 33 van de 81 betrokken bedrijfshoofden zijn geboren vóór 1910, terwijl de eerste Pachtwet welke de pachter enige bescherming bood dateert van 1938, dan is niet alleen het meerdere wisselen door één bedrijfshoofd verklaarbaar, maar dan zou het ook wel eens kunnen zijn dat door de invloed van het verleden verschillende boeren niet zo vast aan hun bedrijf zitten.

Naar verhouding hoog is het aantal bedrijfswisselaars die nog maar zo kort geleden hun eerste bedrijf aanvaardden. Het is echter mogelijk, dat zij, gezien de grote vraag naar grond die er in de periode van onderzoek en daarvoor bestond, hun zelfstandigheid noodgedwongen zijn begonnen op het eerste het beste bedrijf dat er te bemachtigen viel om van daaruit naar betere kansen uit te kijken.

Leeftijd De leeftijden, waarop de bedrijfswisselaars voor het eerst zelfstandig werden zijn sterk geconcentreerd in de klasse van 25 - 29 jaar, meer dan de helft komt in deze leeftijdsklasse terecht. De gemiddelde leeftijd van zelfstandig worden ligt voor deze landbouwers op 28,0 jaar. De leeftijden van aanvaarding van het huidige bedrijf vertonen enige concentratie om de klasse van 40 - 44 jaar, doch deze zijn zodanig breed gespreid dat het weinig zin heeft een gemiddelde te berekenen; 15 landbouwers wisselde nog van bedrijf op een leeftijd van 50 jaar of ouder.

Redenen voor bedrijfswisseling Naar de redenen voor de bedrijfswisseling is in het kader van dit onderzoek, waarin de nadruk valt op de generatiewisseling, niet expliciet gevraagd. Waarschijnlijk zijn de twee hoofdmotieven om van bedrijf te veranderen een vrijwillige, het zich willen verbeteren door een beter of groter bedrijf te betrekken, en een onvrijwillige door pachtbeëindiging, onteigening, etc. Uit tabel 30 komt ten eerste naar voren dat bedrijfswisselingen plaatshebben door landbouwers uit alle grootteklassen.

Tabel 30

OPPERVLAKTE VAN HET VORIGE EN HET HUIDIGE BEDRIJF

Grootteklasse van het vorige bedrijf	Aantal huidige bedrijven in de grootteklasse van									
	1-3 ha	3-5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10-12 ha	12-15 ha	15-20 ha	20-25 ha	25-30 ha	≥ 30 ha
1 - 3 ha	3	1		2	1					
3 - 5 ha		3	3	2	1	1	1			
5 - 7 ha			4	1	1		2			
7 - 10 ha			1		1	3	1	2	2	1
10 - 12 ha		1	1			1	2	1	1	
12 - 15 ha					1	2	1	1		
15 - 20 ha		1			1		2	1	1	2
20 - 25 ha		1		1		1		1	3	1
25 - 30 ha									4	4
≥ 30 ha			1				1	4		2

De intervallen zijn niet altijd gelijk, dat dient in acht te worden genomen bij de beoordeling van de tweede conclusie, nl. dat velen na de wisseling een groter bedrijf hebben dan voordien. Van de betrokken bedrijfshoofden hebben er na de bedrijfswisseling een bedrijf:

- in een lagere grootteklasse 18%
- in een zelfde grootteklasse 26%
- in een hogere grootteklasse 56%

Ten derde blijkt uit de gegevens dat van de bedrijfshoofden die vóór de wisseling een bedrijf in de lagere grootteklassen exploiteerden er naar verhouding meer een groter bedrijf hebben verkregen dan hun collega's die reeds over een bedrijf van groter omvang beschikten.

HOOFDSTUK VI

DE ONTWIKKELING VAN DE BEDRIJFSOPPERVLAKTE NA DE OVERNEMING

Het is de bedoeling in dit hoofdstuk de ontwikkeling van de oppervlakte te volgen van de bedrijven van die bedrijfshoofden, die zelfstandig zijn geworden in de periode van 1947 tot en met 1959 en die niet reeds eerder een bedrijf exploiteerden. De in de laatste paragraaf van het vorige hoofdstuk behandelde bedrijfswisselingen blijven hier dus buiten beschouwing; zo ook de bedrijven van vrouwelijke bedrijfshoofden.

In de hoofdstukken III en IV is wel gebleken dat het aantal belanghebbenden in deze periode groter is geweest dan het aantal vrijkomende bedrijven. Het gevolg daarvan is geweest dat de beschikbare oppervlakte cultuurgrond te gering was om in de behoefte te voorzien. Het eensgekozen beroep wordt niet zo gauw verlaten wanneer er zich nog kansen voordoen om -- zij het ten kosten van offers -- een bedrijf te verwerven van geringere oppervlakte dan eigenlijk verantwoord zou zijn. Daarom beginnen er heel wat jonge boeren met een bedrijf, dat kleiner is dan het ouderlijke bedrijf, in de hoop het in de toekomst nog te kunnen vergroten. De toenemende arbeidsproduktiviteit door voortschrijdende mechanisatie en arbeidsrationalisatie maakt het mogelijk in de landbouw met dezelfde arbeidskrachten een grotere oppervlakte grond te bewerken. De drang het bedrijf te vergroten wordt daardoor nog groter. In de volgende paragrafen zal worden onderzocht in hoeverre en op welke manier de geënquêteerde bedrijfshoofden hierin zijn geslaagd en welke verlangens zij in dit opzicht koesteren.

§ 1. Veranderingen in de bedrijfsoppervlakte

Aantal in oppervlakte gewijzigde bedrijven

De omvang van het grondverkeer is onder meer afhankelijk van de tijd. Wanneer dus in tabel 31 blijkt dat van in de tweede helft van de onderzoeksperiode overgenomen bedrijven er naar verhouding

beduidend minder in oppervlakte zijn gewijzigd, dan moet dit misschien wel geheel aan de relatief geringe ouderdom van deze bedrijven worden toegeschreven. Van de in de eerste helft van de onderzoeksperiode overgenomen bedrijven heeft in de Kleibouwstreek en de Wouden meer dan de helft oppervlaktewijzigingen ondergaan, in het Weidegebied ligt het aantal oppervlaktewijzigingen iets lager. De cijfers voor de Wouden doen voor dit gebied een zich intensiverend grondverkeer vermoeden. In vergelijking met de beide andere gebieden ligt het percentage in oppervlakte gewijzigde bedrijven, die in de tweede periode zijn overgenomen in de Wouden zeer hoog.

Tabel 31

IN OPPERVLAKTE GEWIJZIGDE BEDRIJVEN

Overnemings- periode	Gebied	Totaal- aantal bedrijven	Percentage in oppervlakte gewijzigde bedrijven			
			to- taal	ver- groot	ver- kleind	vergroot en verkleind
1947 - 1953	Kleibouwstreek	46	54	48	2	4
	Weidegebied	41	39	29	3	7
	De Wouden	46	52	48	4	-
<hr/>						
1954 - 1959	Kleibouwstreek	50	10	10	-	-
	Weidegebied	63	17	13	1	3
	De Wouden	46	41	30	7	4

Slechts een gering deel van de bedrijven is verkleind, namelijk 2 - 4%, terwijl eveneens een gering aantal bedrijven zowel vergroot als verkleind is. Verreweg de meeste oppervlaktewijzigingen komen op vergrotingen neer.

Omvang van de wijzigingen Wat is nu het effect van de oppervlaktewijzigingen voor de betrokken bedrijven? De grootte van de oppervlakteverandering is bepalend voor dit effect. Tabel 32 laat zien hoe de gemiddelde grootte van de in oppervlakte gewijzigde bedrijven is bij overneming en op het moment van enquête. Voorts geeft deze tabel een overzicht van de niet in oppervlakte gewijzigde bedrijven, waarvan een enkele door vergroting en verkleining per saldo in oppervlakte gelijk gebleven is.

Tabel 32

VERANDERINGEN IN DE GEMIDDELDE BEDRIJFSOPPERVLAKTE
IN DE PERIODE 1947 - 1959

Gebied c.q. grootteklasse bij overneming	Bedrijven per saldo vergroot			Bedrijven per saldo verkleind			Bedrijven niet gewijzigd 1)	
	aan- tal	gemiddelde be- drijfs-grootte in ha bij		aan- tal	gemiddelde be- drijfs-grootte in ha bij		aan- tal	gemiddelde bedrijfs- grootte in ha
		overne- ming	enquête		over- neming	enquête		
Kleibouwstreek	29	8,49	11,61	1	15,00	8,50	66	15,79
Weidegebied	24	10,89	14,12	3	17,56	14,73	77	16,19
De Wouden	38	8,97	12,20	5	12,12	8,36	49	9,87
<hr/>								
1 - 5 ha	30	2,60	5,93	-	-	-	28	3,54
5 - 10 ha	32	6,67	9,91	2	7,53	4,25	63	7,45
10 - 20 ha	17	14,41	16,93	6	14,87	10,87	47	13,77
≥ 20 ha	12	26,04	29,71	1	24,00	20,75	54	28,64
<hr/>								
Alle klassen	91	9,32	12,52	9	14,25	10,50	192	14,38

1) Inclusief de bedrijven die zowel vergroot als verkleind zijn en per saldo in oppervlakte gelijk zijn gebleven.

Duidelijk blijkt uit de tabel dat naarmate de bedrijfsoppervlakte bij overneming kleiner was, het aantal in de tussentijd vergrote bedrijven naar verhouding sterk toeneemt. Een andere conclusie zou verwondering hebben gewekt, want de kleinste bedrijven hebben - afgezien van een intensivering door middel van een wijziging in de bedrijfsinrichting - de sterkste behoefte aan vergroting. Verkleiningen komen naar verhouding meer voor op de grotere bedrijven. Het is echter niet ondenkbaar dat gedwongen verkleiningen op kleine bedrijven - bijvoorbeeld door pachtbeëindiging - in sommige gevallen tot beëindiging van het bedrijf hebben geleid. Deze bedrijven zijn dan buiten de enquête gebleven.

De gemiddelde oppervlakte waarmee de vergrote bedrijven zijn vergroot, bedraagt 3,20 ha. Het is opvallend dat dit zelfde gemiddelde bijna onveranderd voorkomt in de verschillende gebieden en zelfs in de verschillende grootteklassen. De grotere bedrijven, die zijn vergroot, zijn gemiddeld met dezelfde oppervlakte toegenomen als de kleinere.

De veer die de verkleinde bedrijven hebben gelaten ligt in dezelfde orde van grootte als de winst van de vergrote bedrijven, namelijk 3,75 ha gemiddeld. Ook hier zijn ondanks het geringe aantal per gebied of grootteklasse geen grote afwijkingen van dit gemiddelde aanwezig.

Spreiding naar oppervlakte Al wijken de gemiddelde vergrotingen en verkleiningen per gebied en bedrijfsgrootteklasse slechts zeer weinig af van het algemene gemiddelde, er bestaat toch een zekere spreiding in oppervlakte van de stukken waarmee de bedrijven zijn vergroot en verkleind. Deze spreiding is weergegeven in tabel 33.

Tabel 33

SPREIDING IN VERGROTINGEN EN VERKLEININGEN

Categorie	Aantal vergrote of verkleinde 1) bedrijven	Aantal bedrijven in de periode 1947-1959 vergroot/verkleind met ha										
		< 0,5	0,5	1,0	1,5	2,0	2,5	3,0	4,0	5,0	7,0	≥
		1,0	1,5	2,0	2,5	3,0	4,0	5,0	7,0	10,0	10,0	
Vergrote bedrijven	92	3	6	13	88	13	3	12	15	11	5	3
Verkleinde bedrijven	17	-	-	3	-	3	2	2	4	1	2	-

1) Inclusief de bedrijven die zowel vergroot als verkleind zijn, deze (9) komen dus tweemaal voor.

Bijna de helft van de vergrotingen ligt tussen 2 en 5 ha, dus dicht in de buurt van het gemiddelde. De spreiding is echter vrij groot. Van de verkleiningen ligt twee derde tussen 2 en 5 ha, hier is de spreiding kleiner. Wanneer hier van vergrotingen of verkleiningen wordt gesproken is daarmee bedoeld de totale omvang van de vergrotingen en verkleiningen per bedrijf. Het is zeer wel mogelijk dat er meerdere grondtransacties tot deze oppervlaktemutaties hebben geleid. Gemiddeld bedraagt het aantal toevoegingen voor de bedrijven die zijn vergroot (o.q. vergroot en verkleind) 1,57 per bedrijf, de verschillen tussen de gebieden onderling zijn in dit opzicht slechts gering.

De oppervlakte van het ouderlijk bedrijf In de inleiding is er op gewezen dat veel boeren beginnen met een bedrijf van een geringere oppervlakte dan het ouderlijke bedrijf. Dat is in iets minder dan de helft van het aantal bedrijfsovernemingen het geval. Het zou een stimulans tot bedrijfsvergroting kunnen zijn. In tabel 34 is dit voor de bij het onderzoek betrokken vergrote en in oppervlakte niet gewijzigde bedrijven nagegaan.

Tabel 34

AANVANGS- EN HUIDIGE OPPERVLAKTE DER BEDRIJVEN EN MAXIMALE OPPERVLAKTE VAN DE OUDERLIJKE BEDRIJVEN 1)

Gebied c.q. grootteklasse bij overneming	Niet gewijzigde bedr. 2)			Vergrote bedrijven					
	de beginopp. was t.o.v. de opp. v.h. ouderlijke bedrijf			de beginopp. was t.o.v. de opp. v.h. ouderlijke bedrijf			de opp. bij enquête was t.o.v. de opp. v.h. ouderlijke bedrijf		
	kleiner	gelijk	groter	kleiner	gelijk	groter	kleiner	gelijk	groter
Kleibouwstreek	24	63	13	69	24	7	59	-	41
Weidegebied	46	51	3	67	21	12	46	-	54
De Wouden	59	37	4	56	28	16	44	6	50
Friesl. 6 gem.	42	51	7	64	25	11	49	3	48
1 - 5 ha	45	45	10	85	15	-	68	-	32
5 - 10 ha	49	42	9	65	22	13	47	3	50
10 - 15 ha	56	35	9	50	30	20	45	10	45
≥ 15 ha	27	70	3	39	39	22	32	-	68

- 1) In procenten van het totaal per groep bedrijven.
- 2) Inclusief de bedrijven die door vergroting en verkleining per saldo niet gewijzigd zijn.

In vergelijking met de niet-gewijzigde bedrijven is het percentage vergrote bedrijven dat kleiner is begonnen dan de maximale oppervlakte van het ouderlijke bedrijf ongeveer anderhalf maal zo groot. Hier is dus wel degelijk een stimulans tot vergroting aanwezig geweest. Slechts in de Wouden bestaan er in dit opzicht verschillen; in dit gebied is het percentage bedrijven met een aanvangsoppervlakte kleiner dan de maximale oppervlakte van het ouderlijke bedrijf het hoogst van alle gebieden en dus de drang tot bedrijfsvergroting waarschijnlijk het sterkst. Dat zou erop kunnen wijzen dat de schaarste aan grond in de Wouden het grootst is, het aantal mogelijkheden om het bedrijf te vergroten klein. Een intensief grondverkeer - zie tabel 31 - in dit gebied heft blijkbaar de hier beschreven moeilijkheden niet op.

Vooral de bedrijven in de laagste bedrijfsgrootteklassen, die bij overneming kleiner waren dan de maximale oppervlakte van het ouderlijke bedrijf, zijn in vergelijking met de bij overneming gelijke en grotere bedrijven sterk aan vergroting onderhevig geweest. Was ongeveer twee-derde (64%) van alle bedrijven die zijn vergroot bij overneming kleiner

dan het ouderlijke bedrijf, op het moment van onderzoek is dit aantal al gedaald tot ongeveer de helft (49%). Toch is het nog altijd meer dan bij de niet in oppervlakte gewijzigde bedrijven. Daar is 42% op het moment van onderzoek (evenals op het moment van overneming) kleiner dan het ouderlijke bedrijf op maximale grootte. Er bestaat dus een duidelijk verband tussen het aantal bedrijfsvergrotingen en de verhouding tussen de oppervlakte van bedrijven bij overneming en de oppervlakte van de ouderlijke bedrijven.

Om nog even terug te komen op het verschijnsel dat in ongeveer de helft van het aantal bedrijfsovernames het overgenomen bedrijf in oppervlakte kleiner is dan de maximale oppervlakte van de ouderlijke bedrijven, het is de vraag of daar geen verandering in zal komen nu sedert omstreeks 1955 de gemiddelde bedrijfsoppervlakte in Friesland toene-
mende is.

In de periode 1947 - 1959 is volgens de landbouwtellingen van het C.B.S. het aantal bedrijven van personen die de landbouw als hoofdberoep beoefenen in de bedrijfsgrootteklasse van 1 tot 5 ha in de Kleibouw-
streek, het Weidegebied en de Wouden met resp. 46%, 42% en 48% afgenomen. De grotere bewerkingscapaciteit per arbeidskracht dwingt bij een tradi-
tionele bedrijfsvoering tot bedrijfsvergroting, wil het arbeidsinkomen niet achteruit gaan. Vele jonge boeren zijn blijkens de gegevens dus in deze beweging met een achterstand begonnen.

§ 2. W i j z e v a n v e r g r o t i n g e n v e r k l e i n i n g

Bedrijfs- De vergrotingen, die evenals de verkleiningen alle op
vergrotingen los land betrekking hebben, zijn tot stand gekomen door
pachten, kopen en erven. Driekwart van de vergrotingen
is door bijpachten gerealiseerd. Zoals tabel 35 laat zien speelt de
pachtoverneming van ouders daar een kleine rol bij. Dat zal voornamelijk
daar zijn gebeurd waar de ouders hun bedrijf in gedeelten hebben over-
gedragen.

Tabel 35

BEDRIJFSVERGROTINGEN NAAR DE WIJZEN VAN INGEBRUIKNEMING

Gebied	Percentage ver- grotingen door				Percentage der vergrotings- oppervlakte, toegevoegd door			
	K	E	P	Po	K	E	P	Po
Kleibouwstreek	9	4	74	13	4	3	76	17
Weidegebied	27	-	73	-	18	-	82	-
De Wouden	23	2	70	5	25	3	67	5

K = Kopen. E = Erven, boedelverdeling, boedelscheiding, schenking
P = Pachten. Po = Overdracht van pachtgrond door ouders.

Een vijfde van de vergrotingen komt door koop tot stand; vererving speelt bij bedrijfsvergroting een zeer geringe rol. In de Kleibouwtreek is, vooral door het hogere percentage pachtovernemingen, het aantal vergrotingen door bijpachten in verhouding zéér hoog, terwijl bijkoop van grond er een relatief geringe rol speelt. Bijkopen van grond is meer gangbaar in het Weidegebied en de Wouden. Een en ander is in overeenstemming met de eigendom-pachtverhouding in deze gebieden. Zie daarvoor ook hoofdstuk IV.

De verdeling van de aantallen vergrotingen komt behoudens enkele kleine afwijkingen overeen met de verdeling van de met de vergrotingen gemoeide oppervlakte. De gemiddelde oppervlakte die met een vergroting aan het bestaande landbouwbedrijf wordt toegevoegd, blijkt bij een koop geringer te zijn dan bij erven of pachten. De gemiddelde oppervlakte bij kopen en erven is in de Wouden groter dan in de overige gebieden; daar tegenover zijn in deze overige gebieden de bijpachten betrokken gemiddelde oppervlakten weer groter. Tabel 36 moge dit illustreren.

Tabel 36

BEDRIJFSVERGROTINGEN

Gebied	Gemiddelde oppervlakte per vergroting (in ha)			
	K	E	P	Po
Kleibouwtreek	0,90	1,38	2,07	2,56
Weidegebied	1,66	-	2,87	-
De Wouden	2,30	4,00	1,98	1,93
Friesland, 6 gem.	1,87	2,25	2,24	2,35

K = Kopen. E = Erven, boedelverdeling, boedelscheiding, schenking.
P = Pachten. Po = Overdracht van pachtgrond door ouders.

Vorige Grondgebruik verkregen door erven is grotendeels, grondgebruikers gebruik verkregen door pachtoverneming is geheel afkomstig van familie, de gekochte grond slechts voor een zeer gering deel. De overige bij de vergrotingen verkregen grond was dus bij vreemden in gebruik.

Uit tabel 35 komt reeds duidelijk naar voren dat van familie overgenomen grond voor vergroting van het bedrijf slechts een gering deel van de bij alle vergrotingen betrokken grond bedraagt. Ten minste driekwart van deze grond is afkomstig van vreemde gebruikers, zo blijkt uit tabel 37. Uit deze tabel komen niet de verschillen tussen de gebieden naar voren. Die bestaan er echter wel, want het percentage bij vergrotingen betrokken grond, door overneming van familie verkregen, bedraagt in dit onderzoek in de Kleibouwtreek 44, in de Wouden 20 en in het Weidegebied 5 (aantal vergrotingen resp. 40%, 20% en 5%).

De familierelatie speelt bij bedrijfsvergroting op bedrijven van grondgebruikers die voor het eerst zelfstandig zijn en die proberen de basis van hun bestaan te verbreden, een bescheiden rol. In een aantal gevallen is de vergroting van het bedrijf een gevolg van de geleidelijke overdracht van het ouderlijke bedrijf, zoals die in hoofdstuk IV is behandeld.

VORIGE GEBRUIKER VAN HET BEDRIJF EN VAN DE TOEGEVOEGDE GROND

Vorige gebruiker van de toegevoegde grond	Vergrote bedrijven die in de periode 1947 - 1959 zijn overgenomen					
	van ouders 1)			niet van ouders		
	vergrotingen		oppervlakte	vergrotingen		oppervlakte
	aantal	in %	in %	aantal	in %	in %
Ouders	11	14	14	6	9	13
Schoonouders	-	-	-	5	7	7
Andere familie	8	10	10	2	3	2
Vreemden	58	76	76	54	81	78
Alle bedrijven	77	100	100	67	100	100

1) Exclusief schoonouders.

In de onderzochte gebieden buiten Friesland blijkt eveneens een wisselend percentage van de door vergrotingen toegevoegde grond van familie afkomstig te zijn; meestal liggen de percentages hoger dan in de Friese gebieden (hier en daar met uitzondering van de Kleibouwstreek). De grondoverdracht door schoonouders is van zeer geringe betekenis bij de bedrijfsvergroting; meer grond komt van de zijde van ouders en andere familie.

Bedrijfsverkleining Het aantal bedrijfsverkleiningen is te gering om gedetailleerd te behandelen. In totaal zijn 19 verkleiningen geregistreerd. Niet minder dan 18 daarvan zijn het gevolg van pachtbeëindiging, het is derhalve aannemelijk dat deze verkleiningen voor het merendeel een onvrijwillig karakter dragen. Destte meer is deze onvrijwilligheid waarschijnlijk wanneer tevens de grootte van de bedrijven die verkleiningen hebben ondergaan in beschouwing wordt genomen. Van de 19 verkleiningen hebben er 11 plaats gehad op bedrijven van minder dan 10 ha, juist waarschijnlijk bedrijven die door het bijpachten van grond het hoofd boven water trachten te houden.

Redenen van vergroting of verkleining Naar de redenen van de vergrotingen en verkleiningen is tijdens de enquête niet rechtstreeks gevraagd. Voor de vergrotingen evenals voor de verkleiningen liggen de antwoorden echter voor de hand. Vergrotingen hebben tot doel de bedrijven meer aan te passen aan de beschikbare arbeidsbezetting, verkleiningen komen in de regel niet uit vrije wil tot stand.

§ 3. Bedrijfsvergrotingen in de toekomst

Wensen Gerealiseerde bedrijfsvergrotingen zijn de revue gepasseerd in de vorige paragrafen. Van de 292 beschouwde bedrijven hebben er 92 op de een of andere wijze vergroting ondergaan; 9 zijn bovendien verkleind. Deze getallen wijzen op een streven naar bedrijfsvergroting bij de landbouwers die voor het eerst zelfstandig zijn geworden.

Zijn met deze 92 vergrotingen nu alle verlangens gerealiseerd? In het onderzoek is ook een vraag opgenomen naar de wens van het bedrijfshoofd om het bedrijf te vergroten en naar de mogelijkheden die er liggen om het gewenste te bereiken.

Tabel 38

BEDRIJFSVERGROTING IN DE TOEKOMST

Gebied	Geënquêteerde bedrijfshoofden die streven naar bedrijfsvergroting met huidig bedrijf van											
	< 5 ha		5-10 ha		10-15 ha		15-20 ha		≥ 20 ha		totaal	
	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%
Kleibouwstreek	19	90	25	81	18	86	6	75	17	49	85	73
Weidegebied	3	50	25	71	19	76	17	71	24	52	88	65
De Wouden	15	63	39	80	18	72	3	60	7	37	82	67
Friesland 6 gem.	37	73	89	77	55	77	26	70	48	44	255	68

Niet minder dan ruim twee derde (68%) van de geënquêteerde bedrijfshoofden heeft de wens geuit het bedrijf nog te vergroten, zo valt er te lezen in tabel 38. Een duidelijker illustratie van de behoefte om de bedrijfsgrootte aan de arbeidsbezetting aan te passen is nauwelijks mogelijk. Een belangrijke component van deze behoefte is de oppervlakte grond die een arbeidskracht kan bewerken: deze stijgt jaar in jaar uit. Moeten de in de regel jonge boeren die een bedrijf overnemen voor een belangrijk deel eerst al een behoorlijke achterstand inlopen - de afstand tot de grootte van het ouderlijke bedrijf - de toenemende mechanisatie en rationalisering maken het voor hen nog moeilijker een verantwoorde hoeveelheid cultuurgrond aan hun bedrijf te verbinden. De behoefte aan grond voor bedrijfsvergroting is het kleinst - voor zover het het aantal te vergroten bedrijven betreft - in het Weidegebied. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte is in dit gebied reeds hoger dan in de andere gebieden. De grootste behoefte bestaat in de Kleibouwstreek: bij ongeveer driekwart van de bij het onderzoek betrokken landbouwers. Het valt op dat in de Wouden met een gemiddeld toch geringe bedrijfsgrootte de behoefte niet groter is, te meer daar in dit gebied de bedrijfsvoering niet bijzonder intensief is. In dit gebied is het aantal geënquêteerde grondgebruikers met een nevenberoep naar verhouding hoog (12,9%). Het is niet uitgesloten dat men hier soms het nevenberoep verkiest boven bedrijfsvergroting.

In alle bedrijfsgrootteklassen tot 20 ha heeft 70-80% van de bedrijfshoofden te kennen gegeven het bedrijf wel te willen vergroten, daarboven treedt een sterke relatieve daling op. In het Weidegebied en de Wouden is de behoefte aan bedrijfsvergroting bij de bedrijven beneden 5 ha veel geringer dan in de Kleibouwstreek. Het is niet onwaarschijnlijk dat in het laatstgenoemde gebied waar de teelt van pootaardappelen een belangrijke tak van bedrijf uitmaakt, door de invoering in 1948 van de Wet op de Aardappelmoetheid de drang om het bedrijf te vergroten sterk is toegenomen.

Uit enkele andere gegevens blijkt voorts nog dat bij de bedrijfs-
hoofden op reeds vergrote bedrijven weinig minder belangstelling voor
toekomstige vergroting bestaat dan bij de bedrijfshoofden op niet in
oppervlakte gewijzigde bedrijven. Er bestaan in dit opzicht wel ver-
schillen van betekenis tussen bedrijfshoofden op in de eerste helft van
de onderzoeksperiode overgenomen bedrijven en bedrijfshoofden op later
overgenomen bedrijven, de laatsten hebben grotere belangstelling. Even-
zo de jonger dan 40-jarigen ten opzichte van de ouderen.

Mogelijkheden De behoefte is groot, de mogelijkheden zijn daarmee
samenhangend maar zeer gering. Dat moge blijken uit
de gegevens in tabel 39. In de Kleibouwstreek en het Weidegebied ziet
driekwart of meer van de geënquêteerde bedrijfshoofden met vergrotings-
wensen geen mogelijkheden om die te realiseren, in De Wouden is men wat
optimistischer. In dit laatste gebied verwachten de betrokken bedrijfs-
hoofden meer dan elders nog grond van het ouderlijk bedrijf te kunnen
overnemen.

Tabel 39

MOGELIJKHEDEN TOT BEDRIJFSVERGROTING IN DE TOEKOMST

Gebied	Percentage geënquêteerden, die bedrijfsvergroting wensen en als mogelijkheid zien					
	geen con- crete	misschien in de naaste toekomst	verpachte grond terugnemen	grond in gebruik bij		
				ouders	vreemden bijkopen	bijpachten
Kleibouwstreek	74	12	-	5	1	8
Weidegebied	83	5	1	5	1	5
De Wouden	59	16	1	17	1	6

Zo te zien is het mogelijk dat de veranderingen in de structuur van
het grondgebruik, die zich juist in de Wouden, maar ook in de Kleibouw-
streek uiten in een snelle vermindering van het aantal bedrijven beneden
5 ha en zelfs beneden 10 ha, de leden van de jongere generatie hoop ge-
ven nog eens een stukje grond aan hun bedrijf te kunnen toevoegen. Gelukt
dit niet in een snellere mate dan de groei van de vraag naar cultuurgrond
per bedrijf, dan is er voor vele jonge boeren een slechts matig belegde
boterham weggelegd.

HOOFDSTUK VII

FINANCIËLE ASPECTEN VAN DE BEDRIJFSOVERNEMING

De generatiewisseling in de landbouw heeft een meer of minder duidelijk waarneembare kant: de jonge generatie landbouwers zelf, het gezin waaruit ze voortkomen, het bedrijf waarmee ze beginnen, wie het vóór hen in exploitatie heeft gehad en hoe het bedrijf zich ontwikkelt na de overneming. Deze aspecten zijn in de vorige hoofdstukken behandeld. De financiële aspecten blijven echter in het algemeen voor de buitenstaander verborgen. Men loopt nu eenmaal niet met zijn financiële positie te koop. Uit de tijdens de enquête verkregen gegevens kan echter worden afgeleid, dat de geënquêteerden weinig terughoudend zijn geweest in het verstrekken van inlichtingen over de manier waarop de financiering van de bedrijfsoverneming is geregeld. Een bedrijfseconomische benadering van de financiering van de bedrijfsoverneming zal in dit hoofdstuk niet gegeven worden, de gevolgde methode van onderzoek leent zich daar niet voor. In het volgende wordt de nadruk gelegd op de wijze waarop de financiering is geregeld.

Er zijn verschillende oorzaken aan te wijzen die tot gevolg hebben dat de financiering van bedrijfsovernemingen in de landbouw er in de loop der jaren niet eenvoudiger op geworden is. Een toenemende afvloeiing uit de landbouw van kinderen uit landbouwersgezinnen gaat gepaard met een afvloeiing van kapitaal. Neem bijvoorbeeld een gezin met twee zoons. Nemen ze gezamenlijk het ouderlijke bedrijf over of delen zij het in tweeën, dan is er in beide gevallen geen afvloeiing van kapitaal. In het eerste geval nemen ze samen het bedrijf over, evenals het vermogen; in het tweede geval krijgen ze van bedrijf en vermogen ieder de helft. Wanneer echter één zoon het bedrijf overneemt, dan krijgt hij wel het hele bedrijf in handen, maar slechts de helft van het vermogen. De bestedingen in de consumptieve sfeer nemen toe, met het gevolg dat de kinderen, die het ouderlijke huis verlaten, in mindere mate bereid zullen zijn hun deel in het ouderlijke vermogen onder het bedrijf van de opvolger te laten. Door hun vertrek verzwakt de binding met het ouderlijke bedrijf en mede daardoor zijn ze als medeërfgenamen minder geheugd zich bij de vaststelling van de waarde van de door de opvolger over te nemen eigendommen door gevoelsoverwegingen te laten leiden. De hoge prijs, welke voor de menselijke arbeid moet worden betaald leidt tot een voortdurend toenemende vervanging door machines. Mechanisatie maakt o.a. weer aanpassing van de gebouwen noodzakelijk, terwijl met de bestaande arbeidsbezetting steeds grotere eenheden kunnen worden bewerkt. Dit leidt weer tot intensivering en/of oppervlaktevergroting. Sedert de opheffing van de Wet op de Vervreemding van Landbouwgronden zijn de grondprijzen soms aanzienlijk gestegen, dus ook weer de aanspraken van de uit de landbouw afvloeiende kinderen. De kapitaalbehoefte, dat is wel duidelijk, vertoont een stijgende spiraalbeweging, het einde van de spiraal is voorlopig nog niet in zicht.

De jonge boeren die een landbouwbedrijf overnemen dragen een grote financiële verantwoordelijkheid. Deze vraagt om een inzicht in de rentabiliteit van het landbouwbedrijf, een inzicht, dat verworven kan worden door onder meer een goede kennis van de financiële positie van het ouderlijke bedrijf vóór de overneming.

In de vorige hoofdstukken is duidelijk naar voren gebracht dat de bedrijfsoverneming veelal een zeer geleidelijk karakter draagt. Zo is het ook met de financiering van de bedrijfsoverneming; hoe vaak komt het bijvoorbeeld niet voor dat de ouders eerst de inventaris aan de opvolgende zoon overdragen en de eigendomsgrond voorlopig aan hem verpachten. De vermogensbehoefte kan op deze manier aanzienlijk worden gespreid.

In § 1 zal achtereenvolgens worden behandeld of de bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden kapitaal hebben kunnen vergaren door op het ouderlijke bedrijf mee te werken en welk inzicht ze hebben gehad in de financiële positie van het ouderlijke bedrijf. Vervolgens komen schenkingen van ouders aan de orde. § 2 is gewijd aan de financiële regelingen welke bij de boedelverdeling of -scheiding zijn getroffen in het geval dat deze al plaatsgehad heeft. Er wordt eveneens aandacht besteed aan de verwachtingen van de bedrijfshoofden met betrekking tot de regeling van boedelverdelingen die nog in het verschiet liggen. Tenslotte is § 3 gewijd aan de financiering met behulp van vreemd vermogen.

§ 1. Beloning van meewerkende kinderen en schenkingen in geld

De afvloeiing uit de landbouw, welke in het begin van dit hoofdstuk al even is genoemd, heeft tot gevolg dat vele boerenzoons een beroep buiten de landbouw kiezen en dat vele boerendochters eveneens, b.v. door huwelijk, buiten de landbouw terecht komen. Een groot deel vloeit direct al na de lagere school af door een niet-agrarische opleiding te volgen. In het verleden was deze afvloeiing van geringe betekenis: de kinderen hielpen mee in het ouderlijke bedrijf en problemen over de beloning van die arbeid waren er nauwelijks.

Met het oog op de mogelijkheid van financiering van het bedrijf met eigen middelen kon zonder veel bezwaar de beloning van de meewerkende kinderen worden opgeschoven naar het tijdstip van verrekening bij een boedelverdeling of boedelscheiding. De belangen van de kinderen liepen weinig uiteen en waren derhalve gemakkelijk te becijferen. Bovendien was het niet altijd mogelijk - en dat komt ook nu nog wel voor - de arbeid van de meewerkende kinderen te belonen door de lage inkomens op een groot aantal landbouwbedrijven.

Voor al in de periode na de Tweede Wereldoorlog heeft de afvloeiing een belangrijke omvang aangenomen. In dezelfde gezinnen treft men nu meewerkende kinderen aan naast studerende kinderen en kinderen die buiten de landbouw werken. Het gevolg daarvan is dat ter wille van een rechtvaardige verdeling van het ouderlijke vermogen met al deze factoren rekening dient te worden gehouden. Bovendien heeft er een voortdurende stijging van de arbeidsbeloning plaats. Al deze factoren hebben tot gevolg

dat de bepaling van een redelijke beloning achteraf hoe langer hoe moeilijker wordt en aanleiding kan zijn tot onenigheid met de kinderen. Er is dus alles te zeggen voor een tijdige overdenking van een eventuele informatie naar de beste wijze van beloning van de arbeid van meewerkende kinderen. Bijvoorbeeld met behulp van de agrarisch-sociale voorlichting. De omstandigheden gedurende de periode, waarin de bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden op het ouderlijke bedrijf meewerkten, wijken duidelijk af van normale omstandigheden. De crisis van de jaren dertig heeft er zeker haar invloed op gehad, de Tweede Wereldoorlog in niet mindere mate. Een beoordeling van de onderzoekresultaten dient dan ook te geschieden met inachtneming van deze bijzondere omstandigheden. De afvloeiing uit de landbouw werd in deze periode geremd door werkloosheid en oorlogsomstandigheden.

Verdiend loon voor het zelfstandig worden

Uit tabel 40 blijkt wel dat het merendeel van de geënquêteerde bedrijfshoofden geen beloning heeft ontvangen voor de op het ouderlijke bedrijf verrichte arbeid. In het algemeen hebben ze wel zakgeld ontvangen, maar van een reële beloning kan niet worden gesproken. De beloning voor de verrichte arbeid kan echter verrekend zijn of worden bij de overneming van het bedrijf en/of de inventaris of bij de boedelverdeling. Voor zover dat laatste het geval is komt het in het vervolg nog ter sprake. Waar als vergoeding is opgenoemd een schenking in geld of een bedrag of regelmatig gestorte bedragen op een spaarbankboekje, daar is het ook nog de vraag of de geleverde arbeid wel volledig is gewaardeerd. Slechts in 56 gevallen is er echt een arbeidsloon ontvangen door de meewerkende zoon. In het Weidegebied hebben naar verhouding meer geënquêteerden een vergoeding voor hun arbeid op het ouderlijke bedrijf ontvangen dan in de beide overige gebieden. Van de geënquêteerden, die buiten het ouderlijke bedrijf hebben gewerkt, heeft 41% het verdiende loon thuis moeten afdragen.

Tabel 40

ONTVANGEN LOON VOOR HET ZELFSTANDIG WORDEN

Gebied	Aantal geënquêteerden, die voor werkzaamheden op het ouderlijke bedrijf				Aantal geënquêteerden, die elders loon ontvingen 1) en dit thuis	
	geen vergoeding kregen uitgekeerd	een vergoeding kregen uitgekeerd in de vorm van	arbeitsloon	schenking in geld	bedrag op spaarbankboekje	afdroegen
Kleibouwstreek	52	17	6	11	20	22
Weidegebied	64	31	3	25	19	35
De Wouden	45	8	7	21	21	30
Friesland 6 gem.	161	56	16	57	60	87

1) Onder wie 53 geënquêteerden, die tevens op het ouderlijke bedrijf hebben gewerkt.

In het zuiden des lands en Drenthe is de uitkering van een arbeidsloon nog veel minder voorgekomen dan in Friesland.

Al met al een situatie die niet meer past in het huidige tijdsbeeld. De reeds genoemde crisis en de oorlog, alsmede de nog geringe afvloeiing uit de landbouw kunnen het ongunstige beeld van tabel 40 in een belangrijke mate beïnvloed hebben, de gegevens uit de vorige paragraaf doen echter het vermoeden rijzen, dat niet overal van een gelijke behandeling van de kinderen sprake is geweest. Het is de vraag of er ook tegenwoordig overal een juiste waardering van de door de meewerkende zoons verrichte arbeid wordt toegepast. Een vraag naar de mening van de geënquêteerden over de wenselijkheid van een arbeidsloon voor meewerkende zoons is in vele gevallen beantwoord met de opmerking dat dat onder meer zou afhangen van de fiscale gevolgen. Wanneer aan de beloning van meewerkende zoons inderdaad de nodige aandacht wordt geschonken, is dit geen bezwaar. Een goede voorlichting is, met het oog op een rechtvaardige behandeling van de meewerkende boerenzoons, zeer zeker op zijn plaats.

Bekendheid met de financiële positie Van de bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden, die het bedrijf van ouders hebben overgenomen, was op het moment van de overneming meer dan een kwart niet bekend met de financiële positie van het bedrijf. Van de geënquêteerden die het bedrijf van schoonouders overnamen zelfs 17 van de 19. Met de financiële positie is bedoeld de vermogenspositie, omdat door het ontbreken van een voldoende nauwkeurige administratie het vele ouders zelf aan een inzicht in de inkomenspositie heeft ontbroken.

Schenken in geld door ouders 1) Door middel van schenkingen is het mogelijk de verdeling van het ouderlijke vermogen tussen de erfgenamen recht te trekken, met name ten aanzien van de meewerkende kinderen die op het ouderlijke bedrijf geen beloning hebben ontvangen.

Met het oog op de fiscale consequenties is het mogelijk een onderscheid te maken tussen eenmalige schenkingen en schenkingen in gedeelten. De eenmalige schenking als middel om een bedrijf, of in het algemeen een vermogen, over te dragen kan in fiscale zin nadelig zijn, wanneer het bedrag hoger is dan de vrijgestelde bedragen. In dat geval is een schenking belast met schenkingsrecht, de kosten hiervan zijn hoger dan successierechten. Deze eenmalige schenking komt dan ook zelden voor, evenals de schenking in gedeelten die de vrijgestelde bedragen te boven gaan.

Herhaalde schenkingen en eenmalige schenking beneden een zeker bedrag komen meer voor. Zo mag er aan ongehuwde kinderen jaarlijks een bedrag van maximaal f. 2.000,- vrij van rechten worden geschonken, aan gehuwde kinderen 10% van het belastbaar inkomen van de ouders in het voorafgaande kalenderjaar met een minimum van f. 2.000,- en een maximum van f. 5.000,-. Een bijzondere vrijstelling is alleen van kracht in het huwelijksjaar van de kinderen, dan mag f. 10.000,- vrij van rechten worden geschonken.

De schenkingen bij gedeelten kunnen dus worden gebruikt om aan thuis meewerkende kinderen een redelijke beloning van de verrichte arbeid te verzekeren. De schenkingen kunnen worden gedaan in de vorm van gehele of gedeeltelijke kwijtschelding van een schuld die de kinderen bij de ouders hebben. Het is namelijk zeer wel mogelijk dat bij de overneming van bedrijf

1) In hoofdstuk II werden de schenkingen meer in het algemeen besproken.

en/of inventaris geen geld op tafel komt, maar dat de overnemer een lening op schuldbekentenis sluit bij de overdragende partij. Een andere mogelijkheid is nog dat het door ouders aan kinderen geschonken bedrag blijft geïnvesteerd in het ouderlijke bedrijf, terwijl de kinderen er rente van ontvangen. Deze methode kan - gezien de progressiviteit in de belastingtarieven - fiscale voordelen bieden.

Er zijn nadelen aan de schenking verbonden. In de eerste plaats is voor een formele schenking met uitzonderingen van de schenkingen van hand tot hand een notariële akte vereist. Ten tweede mag de legitieme portie er niet door worden aangetast. Tenslotte kan de oudedagsvoorziening van de ouders door het wegschenken van het vermogen in gevaar komen. Hierdoor kunnen schenkingen als middel om het vermogen te verdelen voor de ouders minder aantrekkelijk zijn.

Tabel 41

SCHENKINGEN IN GELD DOOR (SCHOON)OUDERS

Gebied	Aantal mannelijke bedrijfs- hoofden	Percentage, dat een schen- king ontving van ouders	Aantal gehuw- de mannelij- ke bedrijfs- hoofden 1)	Percentage, dat een schenking ontving van schoonouders
Kleibouwstreek	117	14	108	12
Weidegebied	136	15	125	8
De Wouden	122	11	110	5
Friesland 6 gem.	375	13	343	8

1) Inclusief weduwnaars en méér dan eenmaal gehuwden.

Dit zal echter niet het geval zijn als de schenking uitsluitend wordt gehanteerd als middel om de thuis meewerkende kinderen voor hun arbeid te belonen.

Naar de grootte van de schenkingen is in de enquête niet gevraagd. Het onderzoek kan dus slechts uitwijzen in hoeveel gevallen schenkingen zijn gebruikt voor de financiering van de bedrijfsoverneming. In hoeverre ze kunnen worden aangemerkt als een beloning voor thuis verrichte arbeid is niet uit de gegevens af te leiden. In tabel 41 zijn de verkregen gegevens opgenomen. De conclusie mag luiden dat vermogensoverdracht door middel van schenkingen tijdens de onderzoekperiode betrekkelijk weinig is voorgekomen. Schenkingen van ouders komen naar verhouding meer voor dan schenkingen door schoonouders, waarschijnlijk doordat meer geënquêteerden bij ouders op het bedrijf hebben meegewerkt dan bij schoonouders. Het laatste komt slechts weinig voor.

In het zuiden des lands en in Drenthe zijn blijkens de uitkomsten van de daar gehouden onderzoeken schenkingen als middel van vermogensoverdracht meer in zwang dan in Friesland. In deze gebieden echter is in veel minder gevallen arbeidsloon aan meewerkende kinderen uitbetaald. Voor een goed begrip van het geheel moeten dus beloning van op het ouderlijke bedrijf verrichte arbeid en schenkingen in een onderlinge samenhang worden gezien. Een vast arbeidsloon is echter de beste waarborg voor een rechtvaardige beloning van de verrichte arbeid.

§ 2. Financiële regelingen bij boedelverdelingen en boedelscheiding

In de vorige paragraaf is gebleken dat de overgrote meerderheid van de bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden, die op het ouderlijke bedrijf hebben gewerkt, daarvoor geen reële beloning heeft ontvangen. Het is echter mogelijk dat hun een verrekening bij de boedelverdeling of -scheiding in het vooruitzicht is gesteld. Er zijn nog meer zaken, die op dat moment verrekend kunnen worden, bijvoorbeeld studiekosten, de kosten van een uitzet. Hoe dat is gebeurd of hoe de geënquêteerden verwachten dat het zal gebeuren, wordt in het vervolg van deze paragraaf behandeld.

Wanneer er kinderen in een gezin bij de anderen worden voorgetrokken, dan kan daar allerlei narigheid uit voortvloeien. Dit kan ook het geval zijn wanneer de overdracht van het bedrijf aan één van de kinderen niet in overleg gebeurt met de andere kinderen. Onderling overleg bevordert een vlotte afwikkeling van de nalatenschap, evenzo een testamentaire regeling. Ter bevordering van een goede volgorde in de behandeling van de verschillende onderwerpen die in deze paragraaf ter sprake zullen komen verdient het aanbeveling eerst een ogenblik stil te staan bij het onderling overleg en de testamentaire beschikkingen.

Overleg met alle gerechtigden In 87% van de ouderlijke gezinnen is de overdracht van het bedrijf met alle gerechtigden besproken. In de gezinnen waar een schoonzoon opvolgde in 17 van de 19 gevallen. Niet in alle gebieden is er echter evenveel overleg geweest, in gezinnen van ouders die door de geënquêteerden in het bedrijf zijn opgevolgd in de Kleibouwstreek in 94% van de gevallen, in het Weidegebied 91% en in de Wouden 77%. Het laatste percentage zou erop kunnen wijzen dat in de Wouden de bedrijfsopvolging in de landbouw soms nog op een gebrekkige wijze wordt geregeld.

Testamenten Het testament als middel om de overdracht van het vermogen te regelen, vindt geen algemeen gebruik. In 22 gevallen is er een testament door de ouders gemaakt, in 2 gevallen door de schoonouders. De regelingen waarin de testamenten voorzien, zijn voornamelijk ten gunste van het levensonderhoud van de langstlevende gemaakt, slechts in een enkel geval houdt het testament een verdeling van de grond of het geld in.

In het kader van de bedrijfsopvolging is het testament vooral dan belangrijk, indien de bedrijfsoverdracht eerst bij overlijden geheel of nog gedeeltelijk moet worden geregeld. Reeds in hoofdstuk IV bleek, dat verreweg de meeste ouderlijke bedrijven nog tijdens het leven der ouders zijn overgedragen. Wanneer de bedrijfsoverdracht tijdens het leven wordt gerealiseerd, vermindert uiteraard de betekenis van het testament. Het kan dan slechts in hoofdzaak dienen om een bevoordeling te bewerkstelligen. Wanneer een bevoordeling van de opvolger wordt beoogd, kan deze vaak reeds bij de bedrijfsoverdracht of in de periode voorafgaande aan het overlijden der ouders tot stand worden gebracht.

Taxatie Zijn er bij de bedrijfsoverneming onroerende goederen in eigendom overgenomen, dan ligt de vraag voor de hand wie de waarde daarvan heeft vastgesteld. Het belangrijkste is de grondtaxatie bij bedrijven met naar verhouding een belangrijk gedeelte van de grond in eigendom. Daarom zijn alleen de gegevens verwerkt van ouderlijke bedrijven met de helft of meer van de grond in eigendom. Dat zijn in totaal 124 bedrijven, waarvan de eigendomsoverdracht van 90 bedrijven nog niet geregeld is. Van de overige 34 bedrijven is in 24 gevallen de waarde door deskundigen getaxeerd (17 in het zandgedeelte van Heerenveen), in de overige 10 gevallen heeft onderlinge taxatie plaatsgehad. Bij deze 10 onderlinge taxaties zijn in 7 gevallen meer rechthebbenden aanwezig geweest, in 3 gevallen slechts de opvolger en zijn ouders. Deskundige taxatie overweegt dus; de kleine aantallen en sterke lokale invloed maken echter geen duidelijker beeld mogelijk.

Niet uitgekeerd loon Thans is het moment gekomen stil te staan bij de regelingen bij de boedelverdeling of de boedelscheiding die ten doel hebben verschillen in behandeling van de kinderen, tot uiting komend in financiële bevoordeling of benadeling, recht te trekken. Een van de belangrijkste oorzaken van deze verschillen is ontstaan doordat niet alle kinderen op het ouderlijke bedrijf (in gelijke mate) hebben meegewerkt. De meewerkende kinderen hebben, voor zover zij geen arbeidsloon ontvingen, geld in het laatje gebracht, de studerende kinderen hebben geld gekost.

De belangen van alle orfgenamen zijn gelijk wanneer met de bijzondere omstandigheden van de kinderen rekening is gehouden. Bijvoorbeeld wanneer alle kinderen ongeveer even lang op het ouderlijke bedrijf hebben meegewerkt zonder daarvoor een beloning te hebben ontvangen, of wanneer elders meewerkende kinderen hun loon afdragen en studerende kinderen de aan hen bestede kosten terugbetalen. In tabel 42 zijn de gegevens met betrekking tot het niet-uitgekeerde loon opgenomen. In die gevallen waar boedelverdeling of -scheiding heeft plaatsgehad, is er in ruim een vijfde van het totaal geen aanleiding tot verrekening geweest. Waar die aanleiding wel aanwezig was, is er lang niet altijd rekening mee gehouden (32% wel, 47% niet). De meeste boedelverdelingen of -scheidingen moeten nog plaatshebben. Het percentage gelijke aanspraken ligt hier wat hoger. De verwachtingen met betrekking tot verrekening van niet-uitgekeerd loon zijn in overeenstemming met de feiten blijkens de reeds voltooide boedelverdelingen en -scheidingen. In 24% van de gevallen verwachten de geënquêteerden dat er wel verrekening zal plaatshebben, in 39% niet.

Tabel 42

NIET-UITGEKEERD LOON VAN EEN OF MEER KINDEREN

Boedelverdeling of -scheiding	Gebied	Aantal bedrijven, waarv. de gegevens bekend zijn	Gehele of gedeeltelijke verrekening van het niet-uitgekeerde loon 1)		
			ja	neen	gelijke verdeling 2)
Altooid	Kleibouwstreek	23	35	30	35
	Weidegebied	41	29	51	20
	De Wouden	26	35	54	11
	Friesland 6 gem.	90	32	47	21
Nog niet altooid	Kleibouwstreek	74	19	39	42
	Weidegebied	87	22	45	33
	De Wouden	72	31	33	36
	Friesland 6 gem.	233	24	39	37

1) In procenten van alle regelingen.

2) Bijvoorbeeld alle kinderen hebben thuis meegewerkt of het elders verdiende loon werd afgedragen.

Uit deze gegevens komt dus wel duidelijk naar voren welke gevaren de meewerkende kinderen lopen als zij voor hun arbeid niet direct een reële beloning ontvangen. Hun financiële lasten bij de overneming van het ouderlijke bedrijf kunnen nog worden verzwaard doordat ze aan de andere kinderen een deel moeten afstaan van wat hun eigenlijk rechtens toekomt.

Studie- Het aantal gevallen waarbij van studiekosten in de ouder-
kosten lijke gezinnen sprake is, bedraagt 77. In gezinnen waar de boedel reeds verdeeld is 13, in de overige 64. Studeren, het volgen van een meer dan middelbare opleiding, kwam in de ouderlijke gezinnen van de bij het onderzoek betrokken landbouwers niet zo veel voor; vooral niet in de gezinnen waar de verdeling van de boedel reeds heeft plaatsgehad of wel de oudere gezinnen. In 7 van de 12 daarvoor in aanmerking komende gezinnen heeft een verrekening plaatsgehad. Daar waar nog geen boedelverdeling of -scheiding is geschied, zijn de verwachtingen niet optimistisch. In 19 van de 53 gevallen wordt een verrekening van de studiekosten verwacht, in de overige 34 gevallen niet. Dat het een en ander onder meer ten nadele van de bedrijfsovernemers uitvalt, behoeft geen betoog.

Huwelijksgift In boerenkringen komt het veelvuldig voor, dat huwende
in natura kinderen van hun ouders een huwelijksuitzet of een andere huwelijksgift in natura meekrijgen. In dit geval ligt het voor de hand dat alle kinderen er gelijkelijk van profiteren, terwijl er ten aanzien van ongehuwde kinderen verrekening mogelijk is bij de regeling van de nalatenschap. Het aantal gevallen waar een gelijke verdeling heeft plaatsgehad of waar een gelijke verdeling verwacht wordt is derhalve hoog, namelijk resp. 45 en 151 of 64% en 78%.

In 67 gevallen had geen gelijke verdeling plaats. Bij een boedelverdeling of -scheiding zijn in 16 gevallen de verschillen verrekend, in 9 gevallen niet. Het aantal nog in het verschild liggende nalatenschappen, waarbij een verrekening kan plaatshebben, bedraagt 42. In slechts 17 gevallen wordt deze door de desbetreffende bedrijfshoofden of hun echtgenotes verwacht.

Schenkingen Over schenkingen is reeds uitvoerig gesproken in de vorige paragraaf. Wanneer de schenkingen een gelcidelijke vermogensoverdracht beogen, dan ligt het voor de hand dat alle kinderen gelijkelijk bedeeld worden. In 67 gevallen is er van schenkingen sprake, in 41 daarvan is een gelijke verdeling geschied of wordt deze verwacht. Er blijven dus 26 gezinnen over, waarin de kinderen niet alle evenveel hebben gekregen. In vier gevallen is de boedelverdeling reeds achter de rug, waarvan in drie gevallen in het voordeel van de begunstigde(n) omdat geen verrekening plaatsgehad heeft. Blijven dus nog over 22 gevallen waarbij de verschillen in toedeling nog rechtgetrokken kunnen worden. De verwachting van de geënquêteerden is dat dit in 12 gevallen ook werkelijk zal gebeuren.

De indruk, welke de in deze paragraaf behandelde gegevens vestigen, is dat bij de afwikkeling van vele boeren nalatenschappen een nadere afweging van de individuele belangen van de erfgenamen niet ter sprake is

gekomen of niet ter sprake zal komen omdat alle kinderen op gelijke voet zijn behandeld. Niettemin komt het blijkens de verzamelde gegevens herhaaldelijk voor, dat de rechten en belangen van de erfgenamen niet voldoende worden afgewogen. Meestal is het de bedrijfsovernemer die daarbij aan het korste eind trekt, voornamelijk doordat hem geen of niet voldoende arbeidsloon is uitgekeerd tijdens de periode waarin hij op het ouderlijke bedrijf werkte. Enige voorzichtigheid bij de beoordeling van de cijfers is geboden, per slot van rekening ligt het in de aard van de mens eerder te klagen daar waar hij denkt te kort gedaan te zijn dan zijn tevredenheid te betuigen over zaken die in zijn voordeel zijn uitgevallen. De laatste vergeet hij gemakkelijk, de eerste blijven meestal lang hangen. De sombere kijk op de toekomst, die, behalve in het geval bij de schenkingen, overal uit de gegevens spreekt, kan ook zo'n menselijk trekje zijn. Toch vallen de resultaten van het onderzoek op deze wijze niet weg te redeneren, vooral ook met betrekking tot het niet uitgekeerde loon van meewerkende zoons in de landbouw liegen de cijfers er niet om. Voor de voortzetting van het landbouwbedrijf is het een levensbelang dat deze arbeid rechtvaardig wordt beloond. Nu zoveel kinderen de landbouw verlaten en daarmee uiteindelijk een deel van het geïnvesteerde vermogen aan het bedrijf onttrekken is, naast zijn erfdeel, voor de opvolgende zoon het vóór de bedrijfsoverneming verdiende loon het fundament waarop hij zijn bedrijf zal moeten bouwen.

De hier gevonden tekortkomingen worden niet alleen in Friesland aangetroffen. Uit de gegevens van de onderzoekingen in het zuiden des lands en Drenthe komt een grote mate van overeenstemming met het bovenstaande naar voren. Een goede voorlichting, welke de zo juist geconstateerde gebreken bij de regeling van boerennalatenschappen helpt voorkomen óf in elk geval verminderen, is zeker op zijn plaats.

§ 3. F i n a n c i e r i n g m e t v r e e m d v e r m o e n

De toenemende vermogensbehoefte van het landbouwbedrijf enerzijds en het afvloeien van kapitaal anderzijds zullen het voor de jonge boeren, die een bedrijf overnemen, meestal noodzakelijk maken vreemd vermogen voor de financiering aan te trekken. In de vorige paragrafen is die noodzaak ook nog op andere wijze onderstreept.

In het kader van dit onderzoek worden drie vormen van vreemd vermogen onderscheiden; onderhandse leningen, hypotheeken en overige kredieten. De overige kredieten bestaan voor het grootste deel uit leningen onder borgtocht, kredieten in rekening-courant en kredieten, welke het Borgstellingsfonds voor de Landbouw garandeert; slechts in een enkel geval komen afnemerskrediet en leverancierskrediet voor. In de aanvang van dit hoofdstuk is er reeds op gewezen dat de bedragen, welke met deze kredieten zijn gemoeid, buiten beschouwing zijn gelaten.

Verschillen- In tabel 43 is een overzicht van het voorkomen van de
de vormen verschillende vormen van krediet neergelegd. Daar blijkt
 ten eerste uit, dat 20% van de geënuqusteerde bedrijfs-
 hoofden bij de overneming van het bedrijf geen krediet heeft opgenomen.
Van de bedrijfshoofden, die krediet hebben opgenomen, heeft 75% dit ge-
daan in de vorm van een onderhandse lening, terwijl 33% een hypothecaire
lening heeft afgesloten en 22% een andere vorm van krediet heeft aange-
trokken.

FINANCIERING VAN DE BEDRIJFSOVERNEMING

Gebied	Totaal- aantal bedrijfs- overne- mingen	Geëngusteerden, die					
		geen krediet opnamen 1)			krediet opnamen 1)		
		aantal	in procenten van het totaal	aantal	waarvan in de vorm van 2)		
			onderhand- se lening	hypo- theek	overige kredieten		
Kleibouwstreek	117	27	23	88	71	26	19
Weidegebied	136	28	21	108	92	36	15
De Wouden	122	21	17	100	61	35	30
Friesland 6 gem.	375	76	20	296	224	97	64

- 1) Van 3 geëngusteerden is niet bekend of zij krediet opnamen, deze zijn niet in de tabel opgenomen.
- 2) Wanneer iemand meer vormen van krediet heeft opgenomen zijn deze in de desbetreffende kolommen genoteerd, dubbeltellingen komen dus voor.

Blijkens de noot onder tabel 43 komen er dubbeltellingen voor als gevolg van het feit dat verschillende bedrijfsovernemers (28% van de kredietopnemers) meer dan een vorm van krediet hebben opgenomen.

In vergelijking met sommige delen van het zuiden des lands is het percentage bedrijfshoofden dat voor de bedrijfsoverneming geen krediet heeft opgenomen, in Friesland aan de lage kant, de Drentse percentages stemmen aardig met de Friese overeen.

Onderhandse leningen, leningen van particulieren al of niet op schuldbekentenis, zijn dus voor driekwart van de bedrijfsovernemers die vreemd vermogen hebben aangewend gebruikt voor de financiering van de bedrijfsoverneming. Veelal komt daarbij geen geld op tafel. De zoon neemt van de ouders het bedrijf en/of de inventaris over en tekent daarvoor een schuldbekentenis. Heeft er reeds een boedelverdeling of -scheiding plaatsgehadt, dan kan hetzelfde gebeuren tussen de bedrijfsovernemer en zijn broers en zusters. Het percentage leningen uitsluitend van ouders bedraagt volgens tabel 44 voor alle gebieden samen 73%, terwijl in 7% van de gevallen de ouders naast anderen tot de kredietverstrekkers behoren. Het is opmerkelijk dat in de Wouden relatief meer onderhandse leningen bij anderen zijn gesloten dan in de overige gebieden. Overigens ligt het percentage onderhandse leningen in dit gebied blijkens tabel 43 aanmerkelijk lager dan in de andere gebieden.

Tabel 44

BEDRIJFSOVERNEMERS MET EEN ONDERHANDSE LENING

Gebied	Aantal personen met onderhandse lening	Percentage geëngusteerden, dat leende van		
		ouders en/of schoonouders	ouders en/of schoon- ouders en/of anderen	anderen
Kleibouwstreek	71	73	10	17
Weidegebied	92	79	7	14
De Wouden	61	63	3	35
Friesland 6 gem.	224	73	7	20

Wordt de groep ouders en schoonouders uitgebreid met overige familieleden, dan blijkt dat in de Kleibouwstreek, het Weidegebied en de Wouden respectievelijk 90%, 96% en 87% van de bedrijfsovernemers, die een onderhandse lening hebben gesloten, bij familieleden in het krijt staan. Meer dan de helft van de bedrijfsovernemers, die een onderhandse lening hebben gesloten, hebben daarnaast nog op andere wijze geld geleend, voornamelijk in de vorm van een hypotheek.

Hypotheeken Hypotheeken kunnen alleen worden verstrekt tegen onderpand van onroerende goederen, grond en/of gebouwen dus. Dat is een van de redenen waarom niet méér geënquêteerden van deze kredietvorm gebruik hebben gemaakt. Er komt relatief veel pacht voor op de bij het onderzoek betrokken bedrijven, zodat de mogelijkheden om een hypothecaire lening te sluiten beperkt zijn. Vele ouders verpachten immers de grond die zij in eigendom hebben de eerste tijd aan de bedrijfsovernemers (hoofdstuk IV en V).

Tabel 45

BEDRIJFSOVERNEMING EN HYPOTHEEK

Gebied	Aantal personen met hypotheek	Percentage hypotheeken genomen door		
		boerenleenbanken	andere banken 1)	familie of particulieren
Kleibouwstreek	27	52	7	41
Weidegebied	34	47	18	35
De Wouden	35	63	29	8
<hr/>				
Friesland 6 gem.	96	54	19	27

1) Inclusief levensverzekeringsmaatschappijen.

Wanneer één persoon bij meer dan één instelling een hypothecaire lening heeft gesloten, dan is deze in tabel 45 opgenomen onder de kolom die, gaande van links naar rechts, het eerst één van de hypotheeknemers vermeldt. De meeste hypotheeken zijn gesloten bij de boerenleenbanken. Voor het overige nemen familie en andere particulieren de belangrijkste plaats in, behalve in de Wouden. Evenals bij de onderhandse leningen is in dit gebied het aantal hypothecaire leningen van familieleden naar verhouding laag.

Overige kredieten In totaal 47 gevallen is er sprake van andere kredieten. In 29 gevallen zijn het leningen onder borgstelling, een negental geënquêteerden heeft een rekening-courantlening bij een bank en zes bedrijfsovernemers hebben een door het Borgstellingsfonds voor de Landbouw gegarandeerde lening. Een enkel geval komt leveranciers- of afnemerskrediet voor.

Financierings-
moeilijkheden
in de toekomst

Van de 325 bedrijfshoofden, die de desbetreffende vraag beantwoord hebben verwachten er 13 of 4% in de naaste toekomst min of meer ernstige moeilijkheden op het gebied van de financiering. Het was de bedoeling met deze vraag te peilen in hoeverre een verdere afwikkeling van de bedrijfsoverneming moeilijkheden zou opleveren, bijvoorbeeld wanneer het thans gepachte bedrijf moet worden gekocht of wanneer broers en zusters bij een boedelscheiding hun erfdeel in geld opvragen. De geleidelijkheid van de bedrijfsoverneming en het feit dat er in vele gevallen al geruime tijd was verlopen tussen de bedrijfsoverneming en het moment van enquête zullen ertoe hebben bijgedragen dat het hier genoemde percentage zo laag is.

In hoeverre de bedrijfsvoering financiële moeilijkheden zal veroorzaken, bijvoorbeeld met het oog op noodzakelijke investeringen, is dus niet ter sprake gekomen. Het aantal kredietmogelijkheden voor financiering van de bedrijfsoverneming en de bedrijfsvoering breidt zich telkens uit.

HOOFDSTUK VIII

DE GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

Een aantal bedrijven wordt door twee of meer personen voor gemeenschappelijke rekening geëxploiteerd. De deelnemers verbinden zich om grond of het gebruik van de grond, gebouwen, inventaris en arbeid in gemeenschap te brengen en de leiding van het bedrijf gezamenlijk te dragen. Ieders aandeel in de gemeenschap kan van verschillende aard en omvang zijn; bij verdeling van het bedrijfsinkomen kan met deze diversiteit rekening worden gehouden.

Uit het bovenstaande valt reeds af te leiden dat er een groot aantal vormen van gemeenschappelijke exploitaties mogelijk zijn. Het grootste aantal verschilpunten zit hem echter in de details van de onderlinge regelingen.

Van de 384 bij het onderzoek betrokken bedrijven blijken er 92 of bijna een kwart gemeenschappelijk te worden geëxploiteerd of uit gemeenschappelijke exploitaties te zijn ontstaan. Opmerkelijk is het geringe aantal gemeenschappelijke exploitaties in de Wouden, nl. ongeveer 6% van alle in dit gebied bij het onderzoek betrokken bedrijven. De overeenkomstige verhoudingsgetallen voor de Kleibouwstreek en het Weidegebied bedragen 36% en 30%. De verschillen tussen deze gebieden stemmen enigszins overeen met de elders gevonden verschillen. Zo is het percentage gemeenschappelijke exploitaties in het Zuidelijk Zandgebied, Zuid-Limburg en het Drentse Zandgebied resp. 23, 22 en 12, in het westelijk Kleigebied en de Drentse Veenkoloniën 43 en 33. In het algemeen in de zandgebieden komen dus naar verhouding minder gemeenschappelijke exploitaties voor.

Tabel 46

GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIES NAAR GENERATIE

Gebied	Gemeenschappelijke exploitaties met deelnemers van				
	twee generaties		één generatie		totaal-aantal
	aantal	percentages 1)	aantal	percentage 1)	
Kleibouwstreek	26	22	17	14	43
Weidegebied	25	18	17	12	42
De Wouden	5	4	2	2	7

1) Van alle overgenomen bedrijven.

Slechts in twee gevallen is er sprake van een samenwerking met niet-familieleden. De gemeenschappelijke exploitaties laten zich door de relaties, welke er tussen de exploitanten bestaan, gemakkelijk in twee groepen indelen, nl. die door leden van twee generaties - de vader en de opvolgende zoon - en die door leden van dezelfde generatie - hoofdzakelijk broers en/of zusters. Het meest komen gemeenschappelijke

exploitaties door leden van twee generaties voor, zoals uit tabel 46 blijkt. De hier gemaakte indeling tussen samenwerkingen door leden van twee generaties en leden van dezelfde generatie houdt ten nauwste verband met de generatiewisseling in de landbouw. Daarom zal aan beide vormen in twee afzonderlijke paragrafen aandacht worden geschonken.

§ 1. Gemeenschappelijke exploitatie door leden van verschillende generaties

Begrip In alle voorkomende gevallen is hier sprake van samenwerking tussen vader en zoon. Naar mag worden aangenomen waarschijnlijk steeds de zoon-opvolger. Het is niet altijd even duidelijk gebleken of er sprake is van een gemeenschappelijke exploitatie of in feite een pachtverhouding, ondanks het langs verschillende wegen benaderen van de verhouding tussen vader en zoon. Ook in dit opzicht liggen door de geleidelijkheid van de bedrijfsoverdracht de grenzen niet altijd even scherp. Deze vorm van gezamenlijke exploitatie kan worden beschouwd als een overgangsvorm naar een definitieve overdracht aan de zoon. De gemeenschappelijke exploitatie door vader en zoon-opvolger kan vooral daar aan beider verlangen tegemoet komen waar de generatieafstand - het verschil in leeftijd - gering is. Zo zal de vader zich nog niet uit het bedrijf behoeven terug te trekken. De zoon, die voordien reeds op het ouderlijke bedrijf werkzaam was (in 49 van de 56 gevallen) doet op deze wijze een stap in de richting van algehele zelfstandigheid.

Het tijdelijke karakter moge blijken uit het feit dat van de 56 gemeenschappelijke exploitaties door leden van verschillende generaties er op het moment van onderzoek 36 reeds waren opgeheven. De duur kan verschillend zijn. In 21 gevallen van de 36 heeft de gemeenschappelijke exploitatie zes jaar of langer geduurd, in de overige 15 gevallen van twee tot vijf jaar.

**Bedrijfs-
grootte** De mogelijkheid om een landbouwbedrijf gezamenlijk te kunnen exploiteren hangt onder meer samen met de bedrijfs-
grootte; het moet aan twee personen werk kunnen bieden.

Tabel 47

GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE EN BEDRIJFSGROOTTE

Bedrijfs-grootte	Alle bedrijven		Gemeenschappelijke exploitaties	
	aantal	percentage	aantal	percentage
< 5 ha	51	13	3	5
5 - 10 ha	115	30	14	25
10 - 20 ha	112	29	16	29
20 - 30 ha	63	17	11	20
≥ 30 ha	43	11	12	21
Totaal	384	100	56	100

Bijna een derde van deze bedrijven is kleiner dan 10 ha, terwijl 59% nog geen 20 ha groot is. Een vergelijking met de bedrijfsgrootteverdeling van alle onderzochte bedrijven leert dat de in deze paragraaf behandelde bedrijven in de laagste bedrijfsgrootteklassen minder en in de hoogste klassen meer dan evenredig zijn vertegenwoordigd. Het geringe aantal gemeenschappelijke exploitaties in de Wouden is waarschijnlijk te verklaren door de in dit gebied relatief geringe bedrijfs-grootte, gekoppeld aan een niet zeer intensieve produktie.

Redenen tot vorming Er zijn vele redenen die met elkaar tot gevolg kunnen hebben dat de bedrijfsoverdracht verloopt via een tijdelijke gemeenschappelijke exploitatie. Het is dan ook niet eenvoudig voor elk bedrijf vast te stellen welke de belangrijkste reden is, omdat er meestal sprake is van meer redenen tezamen. Zo valt in een aantal gevallen het huwelijk van de jongste exploitant samen met het begin van de gemeenschappelijke exploitatie, zonder dat dit ook maar éénmaal als reden expliciet wordt genoemd. De twee eerstgenoemde redenen in tabel 48 verschillen in uitgangspunt, doch komen wellicht op hetzelfde neer: de zoon wil zelfstandig worden en vader wil nog geen afstand doen. In alle gevallen, waarin een bedrijf van vader op zoon overgaat, is de leeftijd van de vaders op het tijdstip van de overgang gemiddeld 66,5 jaar, van de zoons 32,2 jaar; een generatieafstand van 34,3 jaar dus. Op het moment dat een gemeenschappelijke exploitatie door vader en zoon tot stand komt zijn de vaders gemiddeld 58,9 jaar oud, de zoons 28,5. In deze gevallen is de generatieafstand dus 30,4 jaar of ongeveer vier jaar korter dan in het algemeen. Deze geringere generatieafstand is een belangrijke verklaringsgrond voor het tot stand komen van gemeenschappelijke exploitaties door leden van twee generaties. Alhoewel de zoons, die met hun vaders gemeenschappelijk een landbouwbedrijf exploiteren gemiddeld op jeugdiger leeftijd in het beheer van een bedrijf worden betrokken dan hun collega's die direct zelfstandig worden, verwerven ze hun algehele zelfstandigheid gemiddeld enkele jaren later.

Tabel 48

REDENEN TOT FORMING VAN EEN GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

Omschrijving	Aantal
Wens van de zoon zelfstandig te worden	20
Vader wil nog geen afstand doen	12
Financiële en fiscale redenen	15
Ouderdom oudste bedrijfshoofd	3
Overige redenen en onbekend	6
	56

Financiële en fiscale redenen spelen eveneens een belangrijke rol bij deze geleidelijke vorm van bedrijfsoverdracht. Door de opneming van de zoon als deelgenoot in het bedrijf is een geleidelijke vermogensoverdracht mogelijk. Tevens is het mogelijk dat, ten gevolge van de progressiviteit van de inkomstenbelasting, de verdeling van de bedrijfsresultaten over meer personen verhoging van de te betalen inkomstenbelasting tot gevolg heeft.

Juridische vormen De vraag naar de juridische vorm van de samenwerking wordt in de meeste gevallen beantwoord met "gewoon". Bijna de helft van de gemeenschappelijke exploitaties door vader en zoon heeft, voor zover hun bekend, geen juridische vorm. Zie daarvoor tabel 49. Wordt echter het bedrijf door meer dan een persoon geëxploiteerd op voet van onderlinge gelijkheid, dan moet van een maatschap worden gesproken. De maatschap en de firma komen het meest voor onder de door de onderzochte personen opgegeven vormen.

Tabel 49

JURIDISCHE VORM VAN DE GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

Omschrijving	Aantal
Naamloze vennootschap	1
Firma	12
Maatschap	16
Onverdeelde boedel	1
Geen bepaalde vorm	26

	56

In het geval van een maatschap zijn de deelgenoten voor een evenredig deel aansprakelijk voor eventuele schulden, wanneer het een firma betreft is ieder van de deelgenoten hoofdelijk aansprakelijk voor de gehele som. Voor een vennootschap onder firma, kortweg firma, is inschrijving in het Handelsregister vereist. Een firma is dus een gekwalificeerde maatschap. Dat er zo weinig gemeenschappelijke exploitaties door vader en zoon in een juridische vorm zijn vastgelegd is waarschijnlijk het gevolg van de nauwe relatie tussen de exploitanten en het feit dat het hier een overgangsvorm betreft.

Regelingen Van veel belang zijn de regelingen, welke de exploitanten treffen met betrekking tot de arbeidsverdeling, de bevoegdheid voor het bedrijf verbintenissen aan te gaan en de winstverdeling. Zij doen er daarbij onder andere verstandig aan rekening te houden met de toekomstige bedrijfsovername door de jongste exploitant.

Voor wat de arbeidsverdeling betreft is in 9 gevallen een overeenkomst getroffen met betrekking tot de te verrichten handenarbeid, terwijl in 5 gevallen de ondernemersarbeid voorwerp van een overeenkomst is. Het is duidelijk, dat het er in deze gevallen hoofdzakelijk op neer komt dat de zoon het merendeel van de handenarbeid verricht terwijl de vader meer met de leiding is belast.

De bevoegdheid tot het aangaan van verbintenissen is in 16 gevallen aan alle exploitanten gegeven, in 23 gevallen aan de vaders alleen en in 17 gevallen aan de zoons. Tenslotte zij vermeld dat in 49 gevallen de verdeling van het bedrijfsinkomen bij overeenkomst is geregeld; daarnaast krijgt in een 10-tal gevallen de zoon tevens vooraf een arbeidsloon uitgekeerd.

Beëindiging Twee derde van het aantal gemeenschappelijke exploitaties door leden van twee generaties was op het tijdstip van onderzoek reeds opgeheven. De redenen van beëindiging - ook hier is samengaan van verschillende redenen mogelijk - zijn opgenomen in tabel 50. De natuurlijke omstandigheden - overlijden, hoge leeftijd, ziekte - nemen hier, zoals te verwachten, een overheersende plaats in: 26 van de 36 gevallen. In drie gevallen is volgens de geënquêteerden de basis te smal geweest.

Tabel 50

REDENEN VAN BEËINDIGING VAN DE GEMEENSCHAPPELIJKE
EXPLOITATIE

Omschrijving	Aantal
Overlijden	5
Hoge leeftijd	17
Ziekte	2
Ziekte en hoge leeftijd	2
Huwelijk	4
Zelfstandig worden van elk der exploitanten	3
Te klein voor gemeenschappelijke exploitatie	3

§ 2. Gemeenschappelijke exploitatie door leden van een zelfde generatie

Begrip In het geval van een gemeenschappelijke exploitatie door leden van een zelfde generatie is veel minder eenvoudig in het aantal redenen dat tot vorming heeft geleid een zo duidelijke lijn te trekken als dat mogelijk was in de vorige paragraaf. In de eerste plaats kan erop gewezen worden dat in 34 van de 36 gevallen de exploitanten broers en/of zusters zijn, slechts in de twee overige gevallen zijn de exploitanten geen familie van elkaar of is er een vreemde bij betrokken.

Een verband met de generatiewisseling ligt dus voor de hand. Inderdaad blijken nagenoeg alle gemeenschappelijke exploitaties door leden van een zelfde generatie te zijn ontstaan op het tijdstip van bedrijfsvergang naar de jongere generatie.

Aantal en gebieden Het aantal gemeenschappelijke exploitaties, dat in deze paragraaf wordt behandeld, bedraagt 36. Daarvan waren er op het tijdstip van onderzoek reeds 11 opgeheven, dus een derde van het totaal. Deze gemeenschappelijke exploitaties, hoewel anders van aard dan de in de vorige paragraaf behandelde, blijken dus geen grote bestendigheid te bezitten. Waarom, komt in het vervolg van deze paragraaf nog wel aan de orde. Het voorkomen van deze vorm van gemeenschappelijke exploitaties in de verschillende gebieden is geheel in overeenstemming met het beeld van alle gemeenschappelijke exploitaties en de in de vorige paragraaf behandelde vorm: zeer weinig in de Wouden, veel meer in de Kleibouwstreek en het Weidegebied.

Bedrijfs- Ook bij gemeenschappelijke exploitatie door leden van grootte een zelfde generatie is ongeveer een derde van de bedrijven kleiner dan 10 ha, terwijl 61% de 20 ha niet haalt. Tabel 51 geeft hiervan een beeld. Het percentage bedrijven beneden 5 ha is hier echter groter, het percentage bedrijven van 30 ha en meer be- duidend kleiner. Dat zou, gezien de redenen tot vorming, kunnen wijzen op een minder rationeel verloop van de generatiewisseling bij de gemeenschappelijke exploitaties door leden van twee generaties.

Tabel 51

GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE
EN BEDRIJFSGROOTTE

Bedrijfs grootte in ha	Aantal	Percentage
5 ha	4	11
5 - 10 ha	7	19
10 - 20 ha	11	31
20 - 30 ha	8	22
≥ 30 ha	6	17
Totaal	36	100

Redenen tot vorming In tabel 52 zijn de redenen tot vorming van gemeenschappelijke exploitaties van generatiegenoten opgenomen. Niet minder dan de helft van deze gemeenschappelijke exploitaties is ontstaan door de aanwezigheid van meer gegadigden voor de opvolging. Hier is dus wellicht sprake van een gebrekkige regeling van bedrijfsopvolging of het ontbreken van een regeling. Dat is waarschijnlijk ook het geval waar als redenen worden opgegeven het overlijden van de ouders, de aanwezigheid van ongehuwde kinderen en ouderdom van het vorige bedrijfshoofd. Natuurlijk zal er veelal een complex van redenen tot de gemeenschappelijke exploitatie - bijna zonder uitzondering een gemeenschappelijke overneming - hebben geleid.

Het tijdelijke karakter van een groot deel van deze gemeenschappelijke exploitaties maakt wel duidelijk dat de exploitanten deze vorm niet altijd als een doel op zichzelf hebben gezien, maar meer als een tijdelijk middel om al werkende betere kansen af te wachten. Of wel: de gemeenschappelijke exploitaties welke in de periode van onderzoek zijn ontstaan danken hun ontstaan voor een deel meer aan de hoge generatiedruk dan aan overwegingen van arbeidsvoorziening en rendement.

Tabel 52

REDEKENEN TOT VORMING VAN EEN
GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIE

Omschrijving	Aantal
Overlijden ouders	2
Ongehuwde kinderen	7
Ouderdom	2
Meer gegadigden	18
Financiële en fiscale redenen	3
Slechts één stel gebouwen	1
Overige onbekend	3

	36

De laatste jaren is - vooral op de kleinere bedrijven - de afvloeiing uit de landbouw sterk toegenomen. Wanneer er, bijvoorbeeld door een mogelijk tekort aan vreemde arbeidskrachten, geen stagnatie in de afvloeiing plaatsheeft, zal het aantal gemeenschappelijke exploitaties dat onder invloed van de opvolgingsdruk ontstaat in de toekomst geringer zijn dan in de periode van onderzoek. Aan de andere kant zijn er enkele aanwijzingen, die erop duiden dat samenwerkingsvormen om economische en sociale redenen - arbeidsvoorziening en werktijdverkorting - zullen toenemen. Of dat tot het vormen van gemeenschappelijke exploitaties zal leiden is nu nog een open vraag. De afdeling Streekonderzoek van het L.E.I. is op het ogenblik bezig met een onderzoek naar de vormen van samenwerking in de landbouw.

Juridische vormen Het familiale karakter van de wijze van samenwerking moge blijken uit de benamingen waaronder de deelgenoten handelen: "gebroeders" en "kinderen" vormen verreweg de meerderheid. Het aantal gevallen van samenwerking, waarin geen juridische vorm is gekozen, is ook in dit geval groot. In feite is hier ook een maatschapsverhouding aanwezig in de laatste vier gevallen van tabel 53.

Tabel 53

JURIDISCHE VORM DER GEMEENSCHAPPELIJKE EXPLOITATIES

Omschrijving	Aantal
Firma	3
Maatschap	3
Gebroeders	19
Kinderen	1
Onverdeelde boedel	1
Geen bepaalde vorm	9

Regelingen Veel regelingen met betrekking tot de werkverdeling, de verantwoordelijkheid naar buiten en de verdeling van de inkomsten zijn er niet gemaakt. De handenarbeid is slechts in 2 gevallen nader geregeld, in de overige 24 gevallen is geen regeling getroffen. Zo is het beeld ook ten aanzien van de ondernemersarbeid: in 3 gevallen een regeling, in 33 geen. De meeste regelingen betreffen nog de verantwoordelijkheid naar buiten: in 20 gevallen is die aan alle exploitanten toevertrouwd, in 14 gevallen aan de respondent en in 2 gevallen aan een ander dan de respondent.

De financiële regelingen zijn vrij zeldzaam. In slechts twee gevallen is een arbeidsloon uitbetaald, in het ene geval aan de respondent, in het andere geval aan alle exploitanten. Van 34 bedrijven is het inkomen gelijkelijk tussen de exploitanten verdeeld.

Beëindiging De redenen van beëindiging bevestigen nogmaals het merendeels onvrijwillige karakter van de gemeenschappelijke exploitaties door leden van een zelfde generatie. Dat moge duidelijk worden uit tabel 54. Zelfstandig worden van elk der exploitanten mag toch wel zo worden uitgelegd, dat er deelgenoten uit de gemeenschap

Tabel 54

REDEKENEN VAN BEËINDIGING VAN DE GEMEENSCHAPPELIJKE
EXPLOITATIE

Omschrijving	Aantal
Zelfstandig worden van elk der exploitanten	5
Te klein voor gemeenschappelijke exploitatie	3
Beroepsverandering	1
Huwelijk	1
Overlijden	1
	11

zijn gestapt omdat ze elders betere kansen zagen, óf er is van splitsing sprake. Beroepsverandering wijst ook op betere mogelijkheden elders. Waar een te geringe bedrijfs grootte is opgegeven is dit zonder meer duidelijk.

Gevolgen van de beëindiging Wanneer de exploitanten uit elkaar gaan, dan ligt de vraag voor de hand wat er met de grond gebeurt. Deze is in 5 gevallen geheel naar de respondent gegaan, in 1 geval is het bedrijf van de respondent op het moment van onderzoek zelfs groter dan het gezamenlijke geëxploiteerde. In 5 gevallen is er van splitsing sprake, zodat het bedrijf van respondent kleiner is dan het gemeenschappelijk geëxploiteerde. In een van deze gevallen is een bedrijf van minder dan 10 ha geheel in twee gelijke delen gesplitst, van 3 andere bedrijven kleiner dan 10 ha heeft de respondent tussen de 70% en 80% van de oorspronkelijke oppervlakte in zijn bezit. Slechts één bedrijf van meer dan 20 ha is gesplitst, daar bezit de respondent 60% van.

Het uit elkaar gaan kan dus het ontstaan van zeer kleine bedrijven tot gevolg hebben.

HOOFDSTUK IX

DE SOCIALE ASPECTEN VAN DE ABDICATIE

De bedrijfshoofden in de landbouw die hun bedrijf in de periode 1947 tot en met 1959 hebben overgedragen aan een jongere generatie, zullen zo gemiddeld in de periode na 1910 als zelfstandig landbouwer zijn begonnen. Het is een periode met ups en downs geweest; na de opleving, die volgde op de crisis van 1890 heeft de crisis van de jaren dertig het voor velen moeilijk gemaakt het hoofd boven water te houden.

Gedurende deze tijd hebben de landbouwers niet alleen moeten trachten hun bedrijf in stand te houden, daarnaast dienden ze voor de oude dag te zorgen, voor huisvesting en levensonderhoud.

In de volgende paragrafen zal worden nagegaan op welke leeftijd de bedrijfshoofden hun bedrijf hebben overgedragen, hoe ze na de overdracht in hun levensonderhoud voorzien en hoe ze gehuisvest zijn. Er zal een vergelijking worden getrokken met de wijze waarop de jonge bedrijfshoofden reeds aan hun oudedagsvoorziening werken en met de wijze van huisvesting van rustende landbouwers die door deze jonge bedrijfshoofden wordt voorgestaan.

§ 1. De abdicationele leeftijd

Onder abdicatieleeftijd zal worden verstaan de leeftijd waarop het bedrijfshoofd het beheer van zijn bedrijf overdraagt aan, dan wel voortzet in samenwerking met, een kind, een ander familielid of een vreemde. Wanneer het bedrijf in samenwerking met een ander wordt voortgezet is er sprake van een gemeenschappelijke exploitatie.

Abdicatieleeftijd van ouders De meeste bedrijven van de bij het onderzoek betrokken landbouwers zijn overgenomen van de ouders. De leeftijd, waarop deze abdiceren, loopt sterk uiteen; de abdicatieleeftijd is gemiddeld het laagst in het Weidegebied (65,2 jaar), in de beide overige gebieden ligt deze een jaar of meer

Tabel 55

ABDICATIELEEF TIJD VAN DE OUDERS

Gebied	Aantal vorige bedrijfs- hoofden	Percentage bedrijfshoofden dat abdiccerde op een leeftijd van jaar					Gemiddelde abdicatie- leeftijd
		< 60	60-64	65-69	70-74	≥ 75	
Kleibouwstreek	82	18	23	26	21	12	66,5
Weidegebied	85	27	19	24	21	9	65,2
De Wouden	77	22	17	35	14	12	66,2
Friesland 6 gem.	244	22	20	28	19	11	66,0

hoger: de Wouden 66,2 jaar, Kleibouwstreek 66,5 jaar. Een overzicht van de spreiding geeft tabel 55.

De gemiddelde abdicatieleeftijden in het zuiden des lands liggen hoger (68 jaar en ouder) dan in Friesland, in Drenthe op hetzelfde niveau of iets lager.

De spreiding in de abdicatieleeftijden is het gevolg van de verschillende factoren, die de abdicatieleeftijd bepalen. Op 18% van de bedrijven heeft overlijden van het bedrijfshoofd de overdracht tot gevolg gehad, op 31% van de bedrijven is het de hoge leeftijd van het bedrijfshoofd geweest. De overige redenen, ruim de helft, hebben geleid tot een jeugdiger abdicatieleeftijd, zoals tabel 56 laat zien.

Tabel 56

ABDICATIELEEFTIJD EN REDENEN VAN BEDRIJFSAFSTAND

Gebied	Gemiddelde abdicatieleeftijd naar redenen van bedrijfsafstand		
	overlijden	hoge leeftijd	overige
Kleibouwstreek	68,5	70,8	63,0
Weidegebied	70,4	70,6	59,9
De Wouden	72,3	71,3	62,0
Friesland 6 gem.	69,9	70,9	61,6

Deze redenen zijn in het algemeen meer afgestemd op de bedrijfsoverdracht, zoals huwelijk van het huidige bedrijfshoofd, gemeenschappelijke exploitatie tezamen met de opvolger enz.

Perioden Wanneer de periode, waarop dit onderzoek betrekking heeft, in tweeën wordt gedeeld, dan blijkt dat in de Kleibouwstreek, het Weidegebied en de Wouden in de periode van 1954 tot en met 1959 de gemiddelde abdicatieleeftijd resp. 1,3, 2,2 en 1,8 jaar lager ligt dan in de periode 1947 tot 1954. Met andere woorden: er is een tendentie merkbaar het bedrijf op jeugdiger leeftijd over te dragen. Toch blijkt uit de gegevens van hoofdstuk III, § 3 niet dat de aanvaardingsleeftijd van de nieuwe bedrijfshoofden, behalve in de Wouden, een zelfde ontwikkeling vertoont. In het algemeen ligt deze in de tweede periode iets hoger.

In de tweede periode is het aantal bedrijfsoverdrachten hoger dan in de eerste periode. Dit, zowel als de gemiddelde lagere abdicatieleeftijd, zou erop kunnen wijzen dat de invoering van de A.O.W. op 1 januari 1957 de bereidheid om het bedrijf aan de jongere generatie over te dragen heeft bevorderd.

Bedrijfs grootte en gegadigden Waarschijnlijk door een betere financiële positie van de abdicerende bedrijfshoofden op de grotere bedrijven, ligt de gemiddelde abdicatieleeftijd daar lager dan op de kleinere.

Tabel 57

ABDICATIELEEF TIJD EN BEDRIJFSGROOTTEKLASSE

Gebied	Gemiddelde abdicatieleeftijd bij een bedrijfsgrootte van		
	< 10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha
Kleibouwstreek	68,2	67,6	64,3
Weidegebied	67,6	65,8	63,9
De Wouden	67,4	64,8	66,1
Friesland 6 gem.	67,8	65,9	64,6

Behoudens een geringe afwijking tussen de twee laatste bedrijfsgrootteklassen in de Wouden gaat blijkens tabel 57 overal met het groter worden van de bedrijven een lagere gemiddelde abdicatieleeftijd gepaard. In het algemeen bestaat er eveneens een verband tussen de eigendomstoestand van het ouderlijke bedrijf en de gemiddelde abdicatieleeftijd. Bij bedrijven met resp. 100%, 50-99%, 1-49% en 0% eigendomsgrond bedragen de abdicatieleeftijden van de vorige bedrijfshoofden gemiddeld 67,2 jaar, 66,3 jaar, 65,4 jaar en 65,0 jaar. Een pachtbedrijf wordt blijkbaar op iets jongdiger leeftijd overgedragen dan een eigen bedrijf. Er komt echter gemiddeld meer pachtgrond voor op de bedrijven in de hogere grootteklassen, zodat van een wederzijdse beïnvloeding sprake kan zijn.

Tenslotte is nog onderzocht of er verband zou bestaan tussen het aantal belanghebbenden bij de bedrijfsovername en de abdicatieleeftijd. Een dergelijke verband is niet te constateren.

Vreemden In het voorgaande is steeds gesproken over de abdicatie door ouders. Welke aspecten vertoont nu de abdicatie door vreemden? Ten eerste volgt uit tabel 58 dat spreiding in de abdicatieleeftijden bijzonder groot is, terwijl de gemiddelde abdicatieleeftijd veel lager ligt dan bij de ouders. Dat is echter niet zo verwonderlijk omdat de redenen van abdicatie vaak geheel andere zijn geweest dan van de ouders die hun bedrijf aan hun kinderen hebben overgedragen. Verge-

Tabel 58

ABDICATIELEEF TIJD VAN VREEMDEN

Gebied	Aantal bedrijfshoofden dat abdicierde op een leeftijd van _____ jaar						Totaal	Gemiddelde abdicatieleeftijd 1)
	< 55	55-59	60-64	65-69	≥ 70	onbekend		
	Kleibouwstreek	13	9	12	14	11		
Weidegebied	24	9	8	11	16	5	73	58,5
De Wouden	25	4	5	8	6	7	55	53,7
Friesland 6 gem.	62	22	25	33	33	16	191	58,4

1) Van degenen van wie deze bekend is.

lijkbare redenen zijn: overlijden, hoge leeftijd, geen opvolger, rentenieren, ziekte. Van de 84 hierbij betrokken vreemden bedraagt de gemiddelde abdicatieleeftijd 65,5 jaar.

Voor het merendeel geheel andere redenen zijn bedrijfsverandering, emigratie, beroepsverandering, "niets op te verdienen", pachtbeëindiging en faillissement. Op de twee laatste na wijzen ze erop, dat de betrokkenen er nog niet aan denken met werken op te houden en rustig te gaan leven. De 46 vreemden, die om deze redenen het bedrijf hebben overgedragen zijn gemiddeld 46,8 jaar oud. Een verschil van bijna 20 jaar! De overige 45 vreemden van wie de abdicatieleeftijd bekend is, zijn gemiddeld 55,9 jaar oud. De redenen van abdicatie van deze groep zijn vele, een afzonderlijke vermelding heeft geen zin.

§ 2. De oudedagsvoorziening

Verskillende factoren hebben de laatste decennia een toenemende druk op het inkomen van de boer uitgeoefend. De kosten van levensonderhoud vertonen een doorlopende stijging. De financiële offers voor de opleiding van de kinderen worden groter, nu vele kinderen - of ze al of niet in de landbouw terecht zullen komen - een betere opleiding genieten. De oudedagsvoorziening, ten dele door investeringen in het bedrijf, ten dele door besparingen of verzekeringen, kan er door in gedrang komen. In het algemeen zal een boer of tuinder zijn bedrijf niet overdragen, wanneer in het levensonderhoud van hemzelf en zijn echtgenote niet in voldoende mate is voorzien. Aangezien de basis voor deze voorzieningen in de regel gelegd zal zijn in de periode die hij als zelfstandig bedrijfshoofd werkzaam is geweest - de beloning van de arbeid als meewerkende zoon laat nog weleens te wensen over - kan de leeftijd waarop hij deze zelfstandigheid verwierf van invloed zijn geweest op de leeftijd waarop hij het bedrijf heeft overgedragen. Tegenslagen als ziekte van gezinsleden zowel als van het vee, kunnen vooral wanneer de geldelijke gevolgen niet door goede verzekeringen worden opgevangen, zo maar een flinke bres in de besparingen hebben geslagen. Ook dat kan tot uitstel van abdicatie hebben geleid. De invoering van de A.O.W. moet dan ook voor velen, omdanks het bescheiden begin, een aanmerkelijke verruiming hebben betekend.

De jongere boer of tuinder ziet zich bij de bedrijfsovername voor grote financieringsproblemen geplaatst. Hij zal goed dienen te overwegen of het bedrijf dat hij overneemt een redelijke mate van zekerheid verschaft om die problemen het hoofd te kunnen bieden. Hij dient er zich daarbij bewust van te zijn dat de ontwikkeling van het bedrijf verdere investeringen nodig maakt. Daarnaast is hij wellicht minder bereid dezelfde arbeidstijd aan zijn bedrijf te besteden als zijn ouders. De consumptieve uitgaven nemen toe. Het een en ander maakt het hoe langer hoe meer noodzakelijk dat hij zich tegen risico's, die de goede gang van zaken kunnen verstoren, dekt. Hij zal zich willen verzekeren tegen deze risico's, maar bovendien zal hij zich willen verzekeren van inkomsten gedurende de oude dag. Ook de kosten daarvan zal het bedrijf moeten kunnen opbrengen. De investeringen in het bedrijf, aangevuld door een ouderdomsverzekering en de uitkeringen krachtens de A.O.W. zullen, in van geval tot geval wisselende verhouding, de oudedagsvoorziening van de boer of tuinder veilig moeten stellen.

Ouders en verzekeringen Van de ouders van wie het bekend is of er wél of niet een verzekering is afgesloten, doct twee derde het zonder ouderdomsverzekering, van de schoonouders bijna driekwart. Hier blijkt dus al duidelijk uit welke geringe betekenis deze verzekeringen hebben gehad (en op het ogenblik voor velen nog hebben) voor het levensonderhoud na de abdicatie. Hoewel er niet naar bedragen is gevraagd geven de uitlatingen van de geënquêteerden de indruk dat die meestal niet bijzonder hoog zijn geweest.

Het laagste percentage verzekerden wordt in de Wouden aangetroffen. De voornaamste verzekeringsvorm is de gemengde verzekering, die een kapitaaluitkering garandeert op een bepaald tijdstip (b.v. op 60- of 65-jarige leeftijd van de verzekerde) of eerder bij overlijden. Slechts één op de elf verzekerde ouders en schoonouders heeft een lijfrenteverzekering en ontvangt dus periodieke uitkeringen.

Bij een beoordeling van deze cijfers moet er rekening mee worden gehouden dat het levensverzekeringswezen in de tijd waarin de (schoon)-ouders hun bedrijf voerden nog niet zo populair was als tegenwoordig; de meer specifieke boerenverzekeringen, waarvoor de premies meestal worden betaald via inhouding op het melkgeld, dateren uit de jaren twintig. Deze waren toen nog in opkomst. Tenslotte is het de vraag of de kapitaalverzekeringen altijd zijn gesloten met het oog op de oudedagsvoorziening. Het is eveneens waarschijnlijk dat er de bedoeling achter heeft gezeten het achterblijvende gezin te beschermen bij overlijden van de verzekerde of voldoening van de succiecierechten en uitbetaling aan de kinderen, die het ouderlijke huis en bedrijf verlaten, mogelijk te maken.

Een vergelijking met het zuiden van het land en Drenthe met resp. 3 - 7% en 15% verzekerden, leert dat het Friese percentage in verhouding nog aan de hoge kant ligt.

Levensonderhoud van (schoon)ouders De verzekeringen spelen voor de oudedagsvoorziening van de boeren, die in de periode 1947 - 1959 abdiccerden, slechts een geringe rol. Sedert 1 januari 1957 kunnen ze profiteren van de periodieke uitkeringen ingevolge de Algemene Ouderdoms Wet, maar deze verzekering kan slechts een aanvullende functie hebben. Voor zijn levensonderhoud tijdens de oude dag is de abdiccerende boer hoofdzakelijk aangewezen op het in zijn arbeidsperiode gevormde, al of niet in het bedrijf geënvesterde vermogen. Tabel 59 toont op welke wijze de betrokken ouders in hun levensonderhoud voorzien.

Tabel 59

LEVENSONDERHOUD VAN OUDERS NA ABDICATIE

Gebied	Percentage ouders met als bestaansbron na de abdicatie											Aantal betrokken ouders
	onbekend	pacht	rente	pacht + rente	pacht, rente, interen kapitaal	pacht, rente, overige bronnen	rente + interen kapitaal	zelfst. land- of tuinbouw- bedrijf	inkomen als medefirmant	A.O.W.	overige vormen en combinaties	
Kleibouwstreek	15	8	10	23	1	6	3	3	8	3	20	75
Weidegebied	17	12	4	25	3	4	6	6	11	-	12	76
De Wouden	15	15	3	9	15	10	6	8	-	-	19	67
Friesland 6 gem.	16	12	6	19	6	7	5	5	6	1	17	218

Uit deze cijfers komt wel naar voren hoe belangrijk het in het bedrijf geïnvesteerde kapitaal voor het levensonderhoud is. Minstens de helft van de ouders ontvangt pacht, eveneens bijna de helft ontvangt rente. Of deze rente afkomstig is van in het bedrijf gestoken kapitaal of daarbuiten, is niet bekend. Wel blijkt uit hoofdstuk VII, dat vele opvolgers een onderhandse lening bij de ouders hebben gesloten ter financiering van de bedrijfsovername, zodat wel kan worden aangenomen dat de rente in hoofdzaak komt uit kapitaal dat in de bedrijfssfeer is geïnvesteerd. Twee derden van de ouders heeft meer dan één bron van inkomsten.

Over de toereikendheid van de middelen zijn geen gegevens voorhanden omdat niet naar bedragen is gevraagd. Ongeveer een kwart van de ouders ontvangt nog inkomsten uit de exploitatie van een - zij het overwegend zeer klein - landbouwbedrijf of uit een gemeenschappelijk met de opvolger geëxploiteerd bedrijf. Het is mogelijk dat de oudedagsvoorziening dit noodzakelijk maakt. Slechts ongeveer 6% ontvangt steun van de kinderen.

De nieuwe bedrijfshoofden en verzekering

De geëngquêteerde bedrijfshoofden hebben zich in veel sterkere mate verzekerd dan hun ouders. Toch is er nog 30%, bijna een derde,

niet verzekerd. Het aantal verzekeringen op het leven is ook hier in de Wouden lager dan in de andere gebieden: 42% is niet verzekerd. Zoals uit tabel 60 blijkt, komen lijfrenteverzekeringen, echter verzekeringen voor het levensonderhoud van de oude dag, nog weinig voor. De overgrote meerderheid van de kapitaalverzekeringen wordt, evenals bij de abdicerende bedrijfshoofden, gevormd door de z.g. gemengde verzekeringen. Het komt in enkele gevallen voor dat een levensverzekering wordt gesloten, gekoppeld aan een hypothecaire lening.

Tabel 60

VERZEKERINGEN, AFGESLOTEN DOOR DE GEËNQUËTEERDE BEDRIJFSHOOFDEN

Gebied	Aantal bedrijfs- hoofden 1)	Percentage bedrijfshoofden, dat			
		geen	een kapitaal-	een lijfrente-	een lijfrente- en kapitaal-
verzekering heeft afgesloten					
Kleibouwstroek	115	19	72	3	6
Weidegebied	136	27	64	5	4
De Wouden	121	42	54	2	2
Friesland 6 gem.	372	30	63	3	4

1) Waarvan de gevraagde gegevens bekend zijn.

In dat geval wordt het verzekerde bedrag direct uitgekeerd in de vorm van een hypothecaire lening, de hypotheekhouder betaalt premie en rente tot de dag van uitkering van het verzekerde bedrag - dat hij reeds heeft ontvangen - en is op dat moment vrij van schuld. Komt hij eerder te overlijden, dan wordt op dat moment de uitkering ontvangen in de vorm van kwijtschelding van de schuld. Een normale hypotheek is natuurlijk goedkoper omdat daarbij het risico-element voor de hypotheeknemer ontbreekt.

In vergelijking met het zuiden des lands en Drenthe is het percentage geënuquëeerde bedrijfshoofden dat geen verzekering heeft afgesloten in Friesland - met uitzondering van de Wouden - naar verhouding laag. Waarschijnlijk is hier de invloed van het in Leeuwarden gevestigde Onderling Boerenverzekeringsfonds merkbaar.

Vanzelfsprekend betalen alle geënuquëeerde bedrijfshoofden ook premie voor de Algemene Ouderdoms Wet. Het blijkt een open vraag of de A.O.W. het afsluiten van particuliere verzekeringen in positieve of negatieve zin zal beïnvloeden.

Nieuwe bedrijfs- Op welke wijze zullen de geënuquëeerde grondge-
hoofden en toe- bruikers in hun levensonderhoud voorzien wanneer
komstig levens- zij het bedrijf weer hebben overgedragen aan een
onderhoud volgende generatie? Een moeilijk te beantwoorden
vraag. Een gedeelte van hen heeft een levensverze-
kering afgesloten, niet echter met het doel een volledige oudedagsvoor-
ziening te verzekeren (zie b.v. het lage percentage lijfrenteverzekerin-
gen in tabel 60). Ten einde in het kader van dit onderzoek een inzicht
te verkrijgen in de middelen waarmee landbouwers in de toekomst in hun
levensonderhoud denken te voorzien is er gevraagd, aan welke vorm van
oudedagsvoorziening de geënuquëeerden de voorkeur geven. De antwoorden
zijn in tabel 61 neergelegd. Uit deze gegevens komt al bijzonder duide-
lijk naar voren dat de functie van de particuliere ouderdomsverzekering
in de ogen van de geënuquëeerden slechts een aanvullende is. In 6% van
de gevallen wordt deze voldoende geacht. Meer dan de helft van de be-
bedrijfshoofden geeft de voorkeur aan een of ander gebruik van eigen
vermogen tezamen met een particuliere ouderdomsverzekering, b.v. door
het eigen bedrijf of de eigen grond aan de opvolger te verpachten.

Tabel 61

VOORKEUR VOOR OUDEDAGSVORZIENING IN DE TOEKOMST

Gebied	Aantal bedrijfs- hoofden 1)	Percentage bedrijfshoofden met voorkeur voor:							
		1	2	1+2	3	1+3	1+2+3	2+3	4
Kleibouwstreek	101	3	23	73	-	1	-	-	-
Weidegebied	121	3	31	54	2	3	4	2	1
De Wouden	100	11	24	39	6	4	3	9	4
Friesland 6 gem.	321	6	26	56	2	3	2	3	2

1) Waarvan de voorkeur bekend is.

1 = particuliere ouderdomsverzekering (exclusief A.O.W.).

2 = leven van pacht, rente, vruchtgebruik en kapitaal.

3 = leven van een schijnbedrijf.

4 = anderszins of geen voorkeur.

Vooral in de Kleibouwstreek komt deze voorkeur sterk naar voren. In de Wouden wil 22% van de geënquêteerden nog een deel van het bedrijf aan de overdracht onthouden om op die wijze zijn levensonderhoud te verzekeren. Een dergelijke vorm van oudedagsvoorziening zal vooral mogelijk zijn in gebieden waar naar verhouding meer eigendomsgrond aanwezig is.

In totaal zijn van 48 geënquêteerden geen antwoorden opgenomen. Waarschijnlijk zal de omstandigheid dat de desbetreffende vragen tot de laatste behoren van de 1 à 1½ uur durende, zeer moeilijke enquête daartoe hebben bijgedragen. Hocwel ze de uitkomsten van het onderzoek op enkele punten nog wel iets zouden kunnen verduidelijken is er geen reden om aan te nemen dat het patroon van tabel 61 er ernstige wijzigingen van zou ondergaan. De conclusie welke uit deze paragraaf kan worden getrokken, is dat de boer er naar streeft door investeringen in het bedrijf of op andere wijze zoveel kapitaal te vormen, dat dit hem in staat stelt in het levensonderhoud van hem en zijn echtgenote tijdens de oude dag te voorzien. Verzekeringen hebben voor hem meer de betekenis van risicodekking.

§ 3. H u i s v e s t i n g

De bindingen binnen het familieverband, die zo sterk hun stempel hebben gedrukt op het leven op het platteland en op de uitoefening van het landbouwbedrijf, worden aangetast. De tijd brengt dat mee. Kinderen worden meer en eerder zelfstandig, buiten de landbouw hebben zich legio beroepen ontwikkeld die toegankelijk zijn geworden voor de boerenzoons en -dochters. Andere opleidingsmogelijkheden en een spectaculaire ontwikkeling van het contact met de buitenwereld hebben dit mogelijk gemaakt.

De toenemende zelfstandigheid van de bedrijfsopvolger en zijn gezin is moeilijk verenigbaar met samenwoning met het gezin van het abdicerende bedrijfshoofd. Wonen en werken zijn in de landbouw zeer hecht aan elkaar gebonden, het tijdstip van huwelijk van het opvolgende bedrijfshoofd en het tijdstip van overneming valt zeer dikwijls samen. Er ontstaat dus een probleem hoe het abdicerende bedrijfshoofd in zijn huisvesting zal voorzien nu hij niet meer zo direct aan het bedrijf gebonden is, terwijl het algemeen in de landbouw als wenselijk wordt gezien dat de opvolgende boer met zijn gezin op het bedrijf komt te wonen.

Huisvesting bij huwelijk Voor vele geënquêteerde bedrijfshoofden is (hoofdstuk III, § 3) het tijdstip van het huwelijk en het tijdstip van de bedrijfsaanvaarding samengevallen, slechts een gering aantal is gehuwd na de bedrijfsaanvaarding. De meest voor de hand liggende huisvesting van het jonge bedrijfshoofd en zijn echtgenote is op het bedrijf; als regel komen ze daar ook te wonen. De vraag is nu wat er dan ten aanzien van de huisvesting van het abdicerende bedrijfshoofd gebeurt. Deze kan op de boerderij blijven wonen, een zelfstandige (bejaarden)woning gaan betrekken of in een bejaardencentrum komen. In het eerste geval zal er, behoudens wanneer het opvolgende bedrijfshoofd en zijn echtgenote andere woonruimte in gebruik nemen, sprake zijn van "introuwen". Deze vorm is vooral in het oostelijk zandgebied van Nederland traditioneel. Alvorens de huisvesting van de abdicerende landbouwers aan een verdere beschouwing zal worden onderworpen, zal nu een ogenblik bij het introuwen in Friesland, hoewel niet de meest voorkomende oplossing, worden stilgestaan.

Introuwen Introuwen is een traditioneel geladen woord in tegenstelling tot "inwoning". Hoewel traditionele samenwoning het meest bekend is in de oostelijke zandgebieden, beperkt het introuwen zich niet alleen tot deze streken, ook in het zuiden komt het nog veel voor. Volgens het onderzoek in het zuiden des lands in ongeveer de helft van het aantal gevallen. In het Drentse zandgebied is twee derde van de in de periode 1947-1959 zelfstandig geworden bedrijfshoofden ingetrouwd. In het westelijk kleigebied is 30% van de overeenkomstige bedrijfshoofden ingetrouwd, in de Drentse veenkoloniën 34%. In Friesland 28%.

In hoeverre dit is toe te schrijven aan traditie is echter de vraag. Gebrek aan financiële middelen en woningschaarste kunnen ook tot introuwen leiden. In geval van woningschaarste is het woord "inwoning" meer op zijn plaats.

Tabel 62 geeft de situatie weer voor de in Friesland geënuquëeerde bedrijfshoofden. In de Wouden zijn naar verhouding meer bedrijfshoofden ingetrouwd dan in de Kleibouwstreek, resp. 39% en 19%.

Tabel 62

INTROUWEN

Gebied	Aantal mannelijke bedrijfshoofden 1)					
	gehuwd (geweest)	totaal	in procenten van 2	ingetrouwd		
				vóór de bedrijfsovername in procenten van 3	bij	na
1	2	3	4	5	6	7
Kleibouwstreek	88	17	19	65	29	6
Weidegebied	93	25	27	52	36	12
De Wouden	80	31	39	65	29	6
Friesland 6 gem.	261	73	28	60	32	8

1) Zelfstandig landbouwer geworden op het huidige bedrijf in de periode 1947 - 1959.

Mogelijk is in het eerstgenoemde gebied nog iets van de aansluiting met het Drentse zandgebied merkbaar. Het Weidegebied met 27% neemt een middenpositie in tussen de beide andere gebieden. Bij een verdeling van de onderzoeksperiode in tweeën komt aan het licht dat in de Wouden het percentage ingetrouwden in 1954 - 1959 minder dan de helft is van het percentage in 1947 - 1953. Het hiernavolgende staatje geeft het percentage ingetrouwden weer in de verschillende gebieden in de beide perioden.

	1947 - 1953	1954 - 1959
Kleibouwstreek	21%	18%
Weidegebied	26%	28%
De Wouden	53%	25%
Friesland 6 gem.	33%	24%

In de overige gebieden doen zich geen sterke veranderingen voor. Over het geheel genomen is het percentage ingetrouwden gedaald, deze daling zal zich ongetwijfeld voortzetten, zoals verderop in dit hoofdstuk zal blijken bij de behandeling van de volgens geënquêteerden meest gewenste huisvesting van rustende landbouwers.

Uit tabel 62 blijkt verder, dat in 60% van de gevallen de bedrijfs-overneming plaatsheeft gehad na het tijdstip van introuwen van de geënquêteerde bedrijfshoofden, terwijl in bijna een derde van de gevallen het moment van introuwen en bedrijfsoverneming samenvalt. Eerst het bedrijf overnemen en daarna introuwen komt in 8% van de gevallen voor. Anders gezegd: introuwen komt het meeste voor bij hen, die vóór de bedrijfsoverneming huwen. In dat geval zijn de ouders nog het meest aan het bedrijf - en de woning - gebonden.

De genoemde percentages stemmen wel zo ongeveer overeen met het algemene beeld, zoals het is geschetst in hoofdstuk III voor de huwelijksleeftijd en de leeftijd van zelfstandig worden. Het aantal ingetrouwde bedrijfshoofden, waarvoor huwelijksdatum en datum van zelfstandig worden dezelfde zijn, is naar verhouding lager dan bij alle bedrijfs-
hoofden.

De aard van de samenwoning is afhankelijk van de relatie tussen de partijen en van de meerdere of mindere afhankelijkheid die er tussen de huishoudingen van de samenwonenden bestaat. Wanneer de opvolger in het bedrijf bij zijn ouders of bij zijn moeder intrekt zal er een zwaar beroep worden gedaan op het aanpassingsvermogen van zijn vrouw, vooral wanneer alle samenwonenden de voeten onder dezelfde tafel steken. In het geval dat de vader van de opvolger tot de samenwonenden behoort is het niet denkbeeldig dat deze nog een grote invloed op de bedrijfsvoering zal blijven uitoefenen. Van ongeveer 86% van de samenwoningen is bekend dat deze worden gevormd met beide ouders (55%), beide schoonouders (11%), moeder (14%) en vader of schoonvader (5%). Bij de samenwoningen met ouders en schoonouders zijn de huishoudingen voor ruim de helft gescheiden, de overige niet. Woont het gezin van de bedrijfsopvolger samen met zijn moeder, dan heeft zij in de regel haar eigen huishouding. Vaders en schoonvaders zijn meer afhankelijk, zij zijn voornamelijk in de huishoudingen van de ingetrouwde bedrijfsopvolgers opgenomen. Tenslotte blijkt dat het aantal gescheiden huishoudingen bij introuwen in de eerste helft van de onderzoeksperiode in verhouding beduidend lager is dan in de tweede helft, namelijk respectievelijk 51% en 68%. Het is te verwachten dat deze stijging zich voortzet. Er is dus niet alleen een tendentie naar daling van het relatieve aantal samenwoningen, maar ook in die gevallen waar samenwoning voorkomt naar een sterkere mate van scheiding van de huishoudingen.

Beëindiging Van de in het voorgaande beschreven samenwoningen is ten
samenwoning tijde van de enquête reeds twee derde beëindigd. Als voor-
naamste oorzaak kan worden genoemd het overlijden van de
personen waar de geënquêteerden bij zijn ingetrouwd. Vervolgens verhuizen
van de vorige bewoner naar een ander huis of het verhuizen naar een andere
woning door geënquêteerden. In de meeste gevallen is er tussen het moment
van introuwen en het moment van onderzoek al reeds geruime tijd verstre-
ken, zodat het hoge aantal beëindigde samenwoningen zeer wel verklaarbaar
is.

Huisvesting na de bedrijfsoverdracht In die gevallen, waarbij de bedrijfsopvolger bij het vorige bedrijfshoofd is ingetrouwd, is de huisvesting van de laatste duidelijk. Het abdicerende bedrijfshoofd bewoont dan een afgescheiden deel van zijn vroegere woning, of deelt de gehele woning met de opvolger en diens gezin. De overige huisvestingsmogelijkheden van het abdicerende bedrijfshoofd hangen van een groot aantal omstandigheden af, waarbij valt te denken aan de gezondheidstoestand, financiële mogelijkheden, eigendomstoestand van het erf en planologische maatregelen, de aanwezigheid van een bejaardencentrum of bejaardenwoningen in het dorp, enz. Huisvesting in het dorp heeft grote voordelen met het oog op de aanwezigheid van winkels en het deelnemen aan het sociale leven. Het kan soms een bezwaar zijn vanwege de afstand wanneer het abdicerende bedrijfshoofd nog regelmatig in het bedrijf van zijn opvolger meewerkt. De genoemde planologische maatregelen komen meestal hierop neer, dat de bouw van rentenierswoningen - niet-agrarische bebouwing - op het erf van de boerderij of ergens buiten het dorp door bepalingen in de gemeentelijke uitbreidingsplannen wordt tegengegaan.

In tabel 63 is weergegeven hoe de huisvesting van de ouders van de geënquêteerde bedrijfshoofden is geregeld. Daartoe zijn twee groepen onderscheiden; beide ouders nog in leven en één der ouders in leven.

Tabel 63

WOONSITUATIE VAN DE OUDERS TIJDENS DE ENQUÊTE (PROCENTUELE VERDELING)

	Op de boerderij	In zelfstandige woning		Inwonend	Aantal gevallen
		op het erf	elders		
A. Beide ouders in leven					
Kleibouwstreek	19	3	65	13	37
Weidegebied	20	4	54	22	46
De Wouden	19	7	57	17	42
Friesland 6 gem.	19	5	58	18	125
B. Een der ouders in leven					
Kleibouwstreek	8	-	46	46	39
Weidegebied	8	4	46	42	24
De Wouden	12	4	44	40	25
Friesland 6 gem.	9	2	46	43	88

De zin van deze scheiding komt duidelijk uit de cijfers naar voren. Zijn beide ouders in leven, dan komt het niet zelden voor, dat ze nog op de boerderij wonen. Het zijn bijvoorbeeld de ouders van wie een zoon een boerderij gekocht of gebouwd heeft, terwijl hij het grootste deel van de grond van het ouderlijke bedrijf heeft overgenomen. Verder zijn het de ouders van ongehuwde zoons die het bedrijf hebben overgenomen en bij hen inwonen. Soms ook woont de zoon in een ander huis, terwijl hij wél gebruik maakt van het bedrijfsgedeelte (o.a. in het geval van een gemeenschappelijke exploitatie door vader en zoon). Het komt betrekkelijk weinig voor dat de ouders in een renteniershuis op het erf van de boerderij wonen. Meestal wonen ze in een zelfstandige eigen woning (52%, huurwoning 6%) en wel voornamelijk in het dorp (44%, buiten het dorp 14%). De inwonende ouders wonen op een enkel geval na bij de kinderen in, slechts één ouderpaar woont in een bejaardencentrum.

De alleenstaanden zijn in mindere mate zelfstandig gehuisvest; 43% van hen is inwonend. Naar verhouding woont er een groter deel van hen bij familieleden in die geen landbouwbedrijf exploiteren. Waarschijnlijk is er een aantal na het overlijden van de echtgeno(o)t(e) bij kinderen in dorp of stad ingetrokken. De zelfstandig wonende alleenstaanden bewonen voor het merendeel een eigen huis in het dorp. Eén woont er in een bejaardenwoning en één in een bejaardencentrum. Het aantal ouders, dat gebruik maakt van een speciaal voor bejaarden getroffen voorziening - bejaardenwoning, bejaardencentrum - is op het moment van enquête buiten-gewoon laag, nl. 4 van 338 of ruim één procent.

Wensen van be- Aan de geënquêteerde bedrijfshoofden is de vraag
drijfsovernomers gesteld hoe deze denken over de meest wenselijke
over huisvesting huisvesting van rustende landbouwers. Velen van hen
waren blij dat ze juist hun zelfstandigheid hadden
verkregen en dat ze goed en wel onder de pannen waren. Over huisvestings-
mogelijkheden en -wenselijkheden voor rustende landbouwers hadden ze
zich nog geen beeld gevormd. Daarom wist 14% op deze vraag geen antwoord
te geven. De antwoorden zijn in tabel 64 opgenomen. De gegevens spreken
voor zichzelf, de zelfstandige woning is verreweg favoriet. Slechts één

Tabel 64

DOOR DE NIEUWE BEDRIJFSHOOFDEN GEWENSTE HUISVESTING NA BEDRIJFSOVERDRACHT

Gebied	Aantal- bedrijfs- hoofden	Perc. bedrijfshoofden met als gewenste huisvesting						
		zelfstandige woning			bejaarden-		samen-	onbe-
		op het erf	elders	totaal	woning	centrum	woning	kend
Kleibouwstreek	115	12	72	84	3	1	1	11
Weidegebied	136	7	75	82	1	4	1	12
De Wouden	120	2	79	81	-	1	1	17
Friesland 6 gem.	371	7	75	82	1	2	1	14

procent van de geënquêteerden geeft de voorkeur aan samenwoning. Daarom is eerder in dit hoofdstuk de verwachting uitgesproken dat het introuwen bij de bedrijfsopvolging in de landbouw zal verminderen. Tenminste, wanneer woningnood en geldzorgen er niet toe nopen. Bejaardenwoningen en bejaardencentra zijn weinig populair bij de geënquêteerde bedrijfshoofden; waarschijnlijk houdt dat wel verband met hun merendeels jeugdige leeftijd en kunnen de meningen in de loop der jaren nog wel veranderen. De bejaardencentra zijn juist in de laatste jaren sterk in aantal toegenomen, de inrichting van deze centra is aan de eisen van de tijd aangepast.

In totaal 82% van de geënquêteerde bedrijfshoofden heeft zich uitgesproken voor een zelfstandige woning: 7% zou die op het erf van de boerderij willen zien verrijzen. Veel meer voorstanders heeft een woning in het dorp, namelijk 45%, terwijl 25% voor een woning buiten het dorp geporteerd is. De overige 5% heeft geen bepaalde voorkeur. Waarschijnlijk

ligt het percentage dat in het dorp zou willen wonen wel hoger op hogere leeftijd. Enige verschillen tussen de gebieden zijn in dit opzicht vermeldenswaard. In de Kleibouwtreek zijn verhoudingsgewijs meer voorstanders voor een woning op het erf van de boerderij dan elders, vooral in de Wouden is hun aantal gering. In dit laatste gebied is het percentage voorstanders van een woning in het dorp lager dan in de beide andere gebieden, namelijk 32% tegenover 48% in de Kleibouwtreek en 53% in het Weidegebied. In de Wouden wonen dus in verhouding de meeste voorstanders van een zelfstandige woning buiten het dorp. Waarschijnlijk leent de omgeving - boomwallen, zandgrond - zich daar in de Wouden beter toe dan in de andere gebieden. De dorpen in de Kleibouwtreek - verschillende voormalige terpdorpen - hebben een veel compacter karakter dan de meeste Wouddorpen.

Er bestaat weinig verschil van mening met betrekking tot de vraag of de zelfstandige woning een eigen dan wel een huurwoning moet zijn; vindt 82% van de geënquêteerden een zelfstandige woning de meest wenselijke huisvesting voor rustende landbouwers, 80% zegt erbij dat dit een eigen woning moet zijn.

Een vergelijking met de wensen die er in het zuiden des lands en Drenthe bestaan brengt aan het licht dat in het Zuidelijk Zandgebied, Zuid-Limburg en het Drentse zandgebied veel sterker aan samenwoning wordt gedacht dan in Friesland. Een vergelijking met de huisvesting na abdicatie zoals die tijdens het onderzoek in deze gebieden bestond leert echter dat in Drenthe de populatiteit van de samenwoning relatief aan het afnemen is.

HOOFDSTUK X

SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING

In de eerste paragraaf zal een samenvatting worden gegeven van de belangrijkste resultaten van het onderzoek. Daarbij is dezelfde volgorde van behandeling in acht genomen als in de voorafgaande hoofdstukken.

Het doel van het onderzoek was na te gaan op welke wijze de generatiewisseling in de landbouw zich voltrekt en welke moeilijkheden zich hierbij voordoen. Onderwerpen van onderzoek waren o.m.: overgang van landbouwbedrijven tijdens het leven van de overdragers, maar ook gevolgsprocedures, financieringsmethoden bij de bedrijfsovername; oudedagsvoorziening van de overdragers. Het onderzoek heeft in verschillende delen van Nederland plaatsgehad, onder andere is een afzonderlijk rapport over de gang van zaken in het zuiden van het land verschenen. Een rapport over Drenthe zal ongeveer tegelijkertijd met deze studie het licht zien. De gegevens waar het onderzoek op is gebaseerd zijn verkregen door middel van een mondelinge enquête, gehouden in de winters van 1961/'62 onder de bedrijfsovernemers in de periode van 1947 tot en met 1960.

In de tweede paragraaf, de slotbeschouwing, zal nog enige aandacht worden gewijd aan een aantal punten, welke de bijzondere aandacht verdienen van degenen die op de een of andere manier bij de generatiewisseling in de landbouw zijn betrokken. Verschillende onderwerpen worden daar nog eens in een wat breder verband gezien, terwijl bevindingen getracht is aan de hand van de onderzoekresultaten tot enkele aanbevelingen te komen.

§ 1. S a m e n v a t t i n g

De enquête is gehouden in de gemeenten Westdongeradeel, Franekeradeel, Hennaarderadeel, Workum, Heerenveen en Achtkarspelen. In aanmerking kwamen de bedrijfshoofden welke gedurende de periode 1947 - 1959 voor het eerst zelfstandig werden, alsmede de bedrijfshoofden die in deze periode een ander bedrijf zijn gaan exploiteren. Bovendien zijn gegevens verzameld van bedrijven waarop deelgenoten in een gezamenlijke bedrijfsleiding als zodanig voor het eerst optraden of uit een gemeenschappelijke exploitatie alléén het bedrijf voortzetten. In totaal zijn 384 bedrijven in het onderzoek betrokken, op 79 andere bedrijven kon de enquête om verschillende redenen geen doorgang vinden. De laatste zijn gedeeltelijk vervangen door reserve-bedrijven; van een systematische invloed op de resultaten door het ontbreken van een aantal bedrijven is waarschijnlijk geen sprake.

Gezins- Gezins- en familiebanden spelen bij de overgang van land-
situatie bouwbedrijven van de ene op de andere generatie een be-
 langrijke rol. Daar hangt mee samen een grote beroeps- en
bedrijfscontinuïteit. Zo blijkt dat niet minder dan 88% van de bij het
onderzoek betrokken bedrijfshoofden boerenzoon is. Het is dan ook niet
verwonderlijk dat bijna 70% van deze bedrijfshoofden een bedrijf of grond
van familie heeft overgenomen. De opleiding tot hun beroep hebben zij
grotendeels thuis op het ouderlijke bedrijf ontvangen. Ruim 30% van de
bedrijfshoofden heeft zijn bedrijf echter geheel van buiten de familiekring
vallende voorgangers overgenomen, vergeleken met overeenkomstige gegevens
over het zuiden des lands en Drenthe ligt dit percentage aan de hoge kant.
Wat dit betreft bestaat er zeker een verband met het in Friesland veel
voorkomende verschijnsel van bedrijfswisselingen, het verlaten van een
bedrijf om elders op een ander - en veelal groter - bedrijf zijn werk-
zaamheden als boer voort te zetten.

De belangrijke rol van de familierelatie in de voortzetting van
het landbouwbedrijf doet de vraag rijzen hoe de opvolging binnen de ge-
zinnen wordt geregeld. Alle kinderen hebben recht op een gelijke portie
van het ouderlijke vermogen bij vererving. Van de onroerende goederen
kunnen zij zelfs hun deel in natura opeisen. Het gemiddelde kindertal in
de gezinnen van ouders en schoonouders is 4,6, namelijk 2,6 zoons en 2,0
dochters. Van de zoons waren er 1,6 op het moment van onderzoek zelfstan-
dig ondernemer in de land- en tuinbouw, terwijl gemiddeld per gezin 0,2
thuis op het bedrijf werkte of elders in de landbouw als landarbeider.
Dan zijn dus 0,8 zoons uit de landbouw afgevloeid, ongeveer een derde.
Er is dus in deze gezinnen een vrij zware opvolgingsdruk geweest, zelfs
als de 40% van de dochters, die met een landbouwer of tuinder zijn ge-
huwd, buiten beschouwing zijn gelaten. Gemiddeld per bedrijf waren er
1,5 rechtstreeks belanghebbenden bij de overneming. De oorzaak van deze
druk moet gezocht worden in een niet op de mogelijkheden afgestemde be-
roepskeuze, vooral niet in de grotere gezinnen. De crisisjaren, de gerin-
ge communicatie en voor de plattelander geringe doorzichtigheid van de
arbeidsmarkt alsmede oorlogsomstandigheden en waarschijnlijk ook wel
traditie, hebben daar zeker invloed op gehad.

Er is een zekere verwijdering merkbaar tussen zijn huwelijksleef-
tijd en de leeftijd waarop de jonge boer zelfstandig wordt. Het aantal
huwelijken vóór de bedrijfsaanvaarding is toegenomen. Het is mogelijk
dat de opvolgers in mindere mate bereid zijn om met trouwen te wachten
tot het moment van bedrijfsoverneming, omdat dit, o.a. door de zware
financiële lasten die de overneming met zich brengt, verder buiten het
bereik komt te liggen.

Bedrijfs- De beschrijving van de bedrijfsoverdrachten beperkt zich
overdracht tot de ouderlijke bedrijven. Degene, die de bedrijfsover-
 drachten in de landbouw wil bestuderen, dient er rekening
mee te houden dat er op dit gebied allerlei variaties mogelijk zijn. Zo
kan de overdracht min of meer geleidelijk verlopen; er kan verdeling
optreden. Het uitgangspunt is de maximale grootte van het ouderlijke be-
drijf. Niet altijd wordt er, uitgaande van deze grootte, het eerst grond
aan kinderen overgedragen, wel wijzen de gegevens erop dat er bij een
overdracht van grond aan derden met een in het verschiep liggende over-
dracht aan kinderen rekening wordt gehouden. Zo wordt er weinig grond

aan derden verkocht en voornamelijk - waarschijnlijk tijdelijk - verpacht. Verdwijnt er grond door pachtbeëindiging, dan heeft dit zeker in vele gevallen een gedwongen karakter.

Iets meer dan de helft van de gebruiksoverdrachten is binnen de tijdsduur van een jaar tot stand gekomen, met de overige gebruiksoverdrachten is een langere periode gemeoid. Onder andere wanneer de vader nog te jong is om het bedrijf over te dragen en tij toch zijn naar zelfstandigheid verlangende zoon aan een begin wil helpen, maar ook wanneer de ouders nog een gering deel van het bedrijf in eigen exploitatie willen houden na de eigenlijke abdicatie, komt een meer geleidelijke gebruiksoverdracht tot stand. Er valt niet aan de indruk te ontkomen dat gebruiksoverdrachten soms van (te) lange adem zijn. Geleidelijkheid van de gebruiksoverdracht gaat bijna altijd gepaard met verdeling, bij de gebruiksoverdrachten die binnen een jaar zijn voltooid - "ineens" genoemd - is er veel minder vaak van verdeling sprake. Van ouderlijke bedrijven waarvan de gebruiksoverdracht op het moment van enquête was voltooid, is precies de helft verdeeld. Daar is bijinbegrepen - voornamelijk tijdelijk - aan derden overgedragen grondgebruik. Verdeling onder kinderen is bij een derde van de voltooide gebruiksoverdrachten voorgekomen. Dat laatste stemt aardig overeen met wat in Zuid-Limburg, het Westelijk Kleigebied en in Drenthe is gevonden. Het Zuidelijk Zandgebied vertoont met meer dan de helft verdelingen onder kinderen een geheel ander beeld.

Het aantal kinderen per gezin is - voornamelijk vanwege de gebrekkige beroepskeuze - bepalend geweest voor het al of niet verdelen van het ouderlijke bedrijf. Gelukkig verandert de opvolgingssituatie zich de laatste tijd snel ten goede. Een goede beroepskeuzevoorlichting en ruime werkgelegenheid buiten de landbouw zullen de opvolgingsdruk verder doen verminderen.

Bedrijfsoverdracht betekent overdracht van grond en gebouwen, wordt het bedrijf in zijn geheel overgedragen, dan is het geen probleem wie de beschikking over de gebouwen krijgt. Bij verdeling van het grondgebruik onder kinderen zijn in 25% van de gevallen de gebouwen overgedragen aan het kind dat de meeste grond gekregen heeft, in 30% van de gevallen was er door de aanwezigheid van meer gebouwen verdeling mogelijk en in 31% van de gevallen zijn de gebouwen overgedragen aan een gemeenschappelijke exploitatie. Voor het overige gingen de gebouwen naar een kind dat minder grond kreeg toebedeeld, waren er geen gebouwen of kwamen ze in handen van derden.

Een deel van de ouders (14%) heeft bedrijven en los land in eigendom gehad, die zij niet zelf gebruikten. De betrokken bedrijven en ook het losse land zijn voornamelijk aan kinderen overgedragen. Veelal betreft het ten behoeve van de kinderen gekochte bedrijven.

Hierboven bleek, dat vele bedrijfsoverdrachten geleidelijk tot stand zijn gekomen, doordat het gebruik van de grond niet altijd in zijn geheel ineens is overgedragen. Bij de bedrijven met eigendomsgrond bestaat de bedrijfsoverdracht niet alleen uit de overdracht van het gebruik van de grond, maar ook uit de overdracht van de eigendom. De bedrijfsoverdracht kan bij de bedrijven met eigendomsgrond ook geleidelijk tot stand komen, doordat de eigendom niet gelijktijdig met het gebruik wordt overgedragen. Dat dit vaak voorkomt, blijkt uit het feit, dat van de ouderlijke bedrijven met eigendomsgrond, waarvan de gebruiksoverdracht is voltooid, slechts

in ruim een derde van de gevallen door de overdracht van het eigendomsrecht de bedrijfsoverdracht geheel tot stand gekomen is. Neemt men alle ouderlijke bedrijven waar de bedrijfsoverdracht is voltooid tezamen, dan is 71% van de bedrijfsoverdrachten geregeld tijdens het leven van de ouders, 23% na het overlijden der ouders en 6% gedeeltelijk voor en gedeeltelijk na het overlijden van de ouders tot stand gekomen. Vooral door de verpachting van de eigen grond aan de opvolgers komt de laatste fase van de bedrijfsoverdracht, de overdracht van het eigendomsrecht, veelal laat tot stand. In de helft van het aantal voltooide gebruiksoverdrachten van bedrijven met eigendomsgrond is overdracht van het eigendomsrecht tijdens het leven der ouders geschied.

Verpachting van de eigen grond aan de opvolger kan een verlichting betekenen van zijn financiële last. Aan de andere kant kan een tijdige regeling van de overdracht van de eigendom er misschien toe bijdragen dat er met de bepaling van de prijs rekening wordt gehouden met bijvoorbeeld in het verleden niet uitbetaald loon. Bovendien kan daardoor worden voorkomen dat de opvolger in onzekerheid verkeert over het toekomstige eigendoms- en gebruiksrecht van de grond die hij bewerkt.

Deze onzekerheid is niet denkbeeldig. Een belangrijk deel van de overnemers van bedrijven waarvan de overdracht nog niet is voltooid zegt in onzekerheid te verkeren over de definitieve regeling van de bedrijfsoverdracht. Een dergelijke onzekerheid is niet bevorderlijk voor de goede verhoudingen tussen de geadigden en de betrokken ouders. Bovendien komt het de bedrijfsvoering niet ten goede.

Bedrijfs- Tot de bedrijfsoverneming is gerekend het eerste deel van
overneming het overgenomen bedrijf met alle toevoegingen die in het
 kalenderjaar van de overneming hebben plaatsgehad; samen
"het eerste deel van het bedrijf". Dit is door 70% van de geënquêteerde
bedrijfshoofden geheel of gedeeltelijk van ouders overgenomen, door 8%
van andere familie en door 22% geheel van vreemden 1). De familieband
speelt bij de bedrijfsovernemingen een voorname rol, in de Kleibouwstreek
en de Wouden meer dan in het Weidegebied. Bedrijfsovernemingen kunnen be-
staan uit één of meer "overnemingen", in de eerste plaats door verschil-
len in herkomst van de betrokken grond, maar ook door verschillen in de
juridische wijze van gebruiksverwerving. Het totale aantal overnemingen
bedraagt voor 294 bedrijven 441; toch is er bij 250 van deze 294 be-
drijfsovernemingen slechts één bedrijf betrokken geweest. Niet bij deze
bedrijfsovernemingen zijn begrepen de bedrijven van landbouwers die reeds
eerder zelfstandig een landbouwbedrijf in exploitatie hadden en de be-
drijven van vrouwelijke bedrijfshoofden.

Verreweg de meeste overgenomen bedrijven worden geheel gepacht:
niet minder dan 80%. Bij 14% wordt een combinatie van eigendom en pacht
aangetroffen en 6% is geheel in eigendom overgenomen. Het hoge percentage
pachtbedrijven vindt zijn oorzaak in het feit dat ouders in de regel de
eigendomsgrond na de overdracht aan de zoons verpachten. Na verloop van
tijd neemt dus het aantal gehele of gedeeltelijke eigendomsbedrijven toe.
De pachtovereenkomsten tussen familie en bedrijfsovernemers zijn lang
niet altijd schriftelijk vastgelegd; aan een derde van deze pachtverhou-
dingen ligt geen schriftelijke overeenkomst ten grondslag. Mogelijk is
dit een voorlopige situatie. De pachtverhoudingen met vreemde verpachters

1) Exclusief die bedrijfshoofden, welke van bedrijf gewisseld zijn.

dan de maximale oppervlakte van het ouderlijke bedrijf. Vooral in de Wouden en het Weidegebied was dit het geval.

De oppervlakte cultuurgrond die één persoon kan bewerken zonder het grondgebruik belangrijk te intensiveren neemt voortdurend toe. Deze factoren hebben een grote drang naar bedrijfsvergroting tot gevolg gehad; bijna een derde van de geënquêteerden is daarin geslaagd. Dat daarmee de kous niet af is, blijkt uit het feit dat ruim twee derde van de geënquêteerden streeft naar bedrijfsvergroting in de toekomst, van degenen die er reeds in geslaagd zijn hun bedrijf te vergroten nauwelijks minder dan van de overigen. De oppervlakte waarmee de per saldo vergrote bedrijven gemiddeld zijn vergroot bedraagt, zowel in de verschillende gebieden als in de verschillende grootteklassen bij bedrijfsoverneming, ruim 3 ha. Niet alle vergrotingen zijn in één keer tot stand gekomen, het aantal toevoegingen van grond is 1,57 gemiddeld per bedrijf. Ongeveer een kwart van de door vergrotingen verkregen grond is van familie afkomstig, van ouders 13 à 14%. In een aantal gevallen zal er een samenhang bestaan met de geleidelijke overdracht van het ouderlijke bedrijf. Grond, afkomstig van bedrijven van schoonouders, speelt slechts een zeer geringe rol; naar verhouding is nog meer afkomstig van andere familie. Ruim driekwart van de grond komt van vreemden; het is niet ondenkbaar dat dit voor een deel grond is van opgeheven bedrijven. De toegevoegde grond wordt voornamelijk bijgepacht: 67% - 82% van de bij vergrotingen betrokken oppervlakte. Daarnaast is er nog enige pachtoverneming van ouders. Bedrijfsvergroting door kopen of erven is in Friesland - behalve in de Wouden (28% van de oppervlakte) - weinig voorgekomen.

Verkleiningen na de bedrijfsoverneming zijn slechts in een beperkt aantal gevallen opgetreden. Van vrijwillige verkleining zal er slechts sprake zijn geweest, in 18 van de 19 gevallen was de reden pachtbeëindiging.

De uitkomsten van het onderzoek illustreren duidelijk de behoefte die bij de jonge boeren bestaat om hun veelal in verhouding kleine bedrijf te vergroten. Zeer velen zijn echter zeer pessimistisch met het oog op de mogelijkheden die zich daartoe voordoen. In de Wouden, waar blijkbaar het grondverkeer een intensiever karakter draagt dan in de andere gebieden, is men in dit opzicht iets optimistischer.

Financiering van de overneming

De financiering van de bedrijfsoverneming zal voor een deel met eigen vermogen moeten geschieden. De aanstaande boer staat om verschillende redenen voor

de opgave voor de bedrijfsoverneming zoveel mogelijk kapitaal te vormen. Deze redenen zijn onder meer het feit dat hoe langer hoe meer kinderen de boerderij verlaten en daardoor uiteindelijk een groot deel van het ouderlijke vermogen aan het bedrijf onttrekken, stijgende grondprijzen, toenemende kapitaalbehoefte door vervanging van menselijke arbeid door machines.

Deze aanstaande boer dient er zich in de eerste plaats van te overtuigen, dat de uitkomsten van het bedrijf hem in staat zullen stellen zijn financiële verplichtingen na te komen. Een voldoende nauwkeurige administratie heeft bij de ouders van de geënquêteerde bedrijfsovernemers

meestal ontbroken, het had dus weinig zin om naar een inzicht in de rentabiliteit van het ouderlijke bedrijf te vragen. Met de duidelijker waarneembare vermogenspositie echter was nog meer dan een kwart van de overnemers niet bekend. De meeste boeren hebben hun praktische opleiding op het ouderlijke bedrijf ontvangen, de vorming van een beginkapitaal moet dus hebben plaatsgehad in de periode die ze als meewerkende zoon op dit bedrijf hebben doorgebracht. De meerderheid heeft voor deze arbeid geen reële beloning ontvangen en heeft dus bijgedragen tot de kapitaalvorming in het ouderlijke bedrijf. Het komt echter regelmatig voor dat de zoon die het bedrijf overneemt bij de overdracht van de inventaris door de ouders schappelijk behandeld wordt. Ook op deze wijze kan beloning van de verrichte arbeid plaatshebben, het blijft echter de vraag of deze beloning in overeenstemming is met de geleverde prestaties. Wanneer alle kinderen op dezelfde wijze hebben meegewerkt of wanneer elders werkende kinderen het daar verdiende loon thuis hebben afgedragen, behoefde het achterwege blijven van een beloning met het oog op een billijke verdeling van het ouderlijke vermogen geen bezwaar te zijn; de rechten daarop waren dan voor ieder gelijk. Het bezwaar van deze handelwijze is gelegen in het geringe inzicht in de rentabiliteit van het bedrijf.

Anders wordt het wanneer de wegen welke kinderen uit één gezin bewandelen uiteenlopen. Dan vraagt de rechtvaardigheid een nauwkeurige afweging van ieders recht op het ouderlijke vermogen. De resultaten van het onderzoek doen aan het licht komen dat met deze afweging om welke reden dan ook niet altijd de gewenste nauwkeurigheid is betracht. Meestal ten nadele van de meewerkende zoon, die geen loon voor zijn arbeid kreeg uitgekeerd. In bijna de helft van de voorkomende gevallen is bij een boedelverdeling of boedelscheiding met het niet uitgekeerde loon niet of onvoldoende rekening gehouden. Waar nog een boedelverdeling of -scheiding plaats moet hebben denkt bijna 40% van de betrokkenen niet aan zijn trekken te komen. Verrekening van studiekosten, van huwelijksgiften in natura en van schenkingen die niet voor alle kinderen gelijk geweest zijn, blijkt ook niet altijd plaats te hebben. Door middel van een testament wordt zeer zelden de overdracht van het ouderlijke vermogen geregeld. De meeste testamentaire beschikkingen voorzien in een regeling van het levensonderhoud van de langstlevende echtgenoot.

Hier is de vraag op zijn plaats of de bedrijfsoverneming wel met alle gerechtigden is besproken. Inderdaad blijkt dat in het algemeen wel het geval te zijn; in de Wouden is echter in 23% van de gevallen geen overleg geweest.

Het ligt wel voor de hand dat de geënquêteerden geneigd zijn hun eigen toestand niet te rooskleurig te schetsen. Toch wijzen hun antwoorden vaak op een weinig bevredigende gang van zaken. Door agrarisch-sociale voorlichting is het wellicht mogelijk daar verbetering te brengen door te wijzen op de gevolgen welke het moderne beroepskeuzepatroon van de kinderen kan hebben voor de aanspraken op het ouderlijke vermogen. Niet in de laatste plaats dient er daarbij op het belang van een reële beloning van meewerkende kinderen te worden gewezen: in geld of b.v. in de vorm van schuldbekentenissen. Een benadeling van de meewerkende kinderen wordt op die manier voorkomen en de uitkomsten van het bedrijf tekenen zich scherper af.

Het vraagstuk van de financiering van de bedrijfsovername is meestal zonder grote schokken opgelost, onder andere omdat de ouders de eigen grond en de gebouwen eerst aan hun opvolgers verpachten. Bij de overdracht van de inventaris bijvoorbeeld komt in vele gevallen geen geld op tafel, de zoon gaat op dat moment een onderhandse lening - al of niet op schuldbekentenis - aan bij zijn ouders. Onderhandse leningen komen veelvuldig voor, vervolgens hypotheek. Een enkele bedrijfs-overnemer voorziet moeilijkheden op het gebied van de financiering, wanneer b.v. mede-erfgenamen hun deel uit de ouderlijke boedel opeisen. Door het geleidelijke karakter van de bedrijfsovername en doordat er sinds de overname, die in de periode 1947 - 1959 plaats had, vaak al enige tijd verstreken is, is het aantal bedrijfsovernemers dat financieringsmoeilijkheden - let wel: na de overname - verwacht, gering.

Gemeenschappelijke exploitatie Wanneer door twee of meer personen een bedrijf voor gezamenlijke rekening wordt geëxploiteerd is er sprake van een gemeenschappelijke exploitatie. Een aantal van deze gemeenschappelijke exploitaties is in het onderzoek opgenomen, deels omdat er een uitbreiding van het aantal exploitanten heeft plaats gehad, deels omdat er een bedrijf is overgenomen door twee of meer personen gezamenlijk. In het eerste geval is het meestal de zoon die mede-exploitant wordt van het ouderlijke bedrijf: er zijn dan leden van twee generaties bij betrokken. In het tweede geval nemen leden van een zelfde generatie - en meestal uit hetzelfde gezin - een bedrijf over. Van de 92 gemeenschappelijke exploitaties - 24% van alle bedrijven - zijn er 55 van twee generaties en 37 van één generatie.

Beide onderscheiden vormen van gemeenschappelijke exploitatie vertonen nauwe samenhang met de generatiewisseling. Gemeenschappelijke exploitaties van twee generaties komen meestal tot stand doordat de vader de opvolgende zoon in zijn bedrijf opneemt. Het is blijkens zijn tijdelijke karakter een overgangsvorm naar de bedrijfsoverdracht. Gemeenschappelijke exploitaties van één generatie komen meestal tot stand doordat er meer dan één gegadigde is voor de overname van het ouderlijke bedrijf. Waarschijnlijk is er daarbij in het verleden te weinig rekening gehouden met de toekomstmogelijkheden van de zoons. Daarbij komt nog dat één man hoe langer hoe meer aan kan, zodat het gezamenlijk vinden van een bestaan op het van ouders overgenomen bedrijf moeilijker wordt. Zodoende blijken gemeenschappelijke exploitaties door leden van één generatie ook niet bestendig te zijn; een groot deel (11 van de 36) is na verloop van tijd opgeheven. Betrekkelijk weinig van de gemeenschappelijke exploitaties zijn in een juridische vorm gegoten. Mede daardoor is het aantal regelingen met betrekking tot de te verrichten arbeid, de verantwoordelijkheid naar buiten en de verdeling van de geldelijke opbrengsten gering. Het meeste geschiedt op fifty-fifty-basis.

Na de abdicatie Gedurende de gemiddelde 30 à 35 jaar waarin een boer zelfstandig een bedrijf beheert moet hij niet alleen trachten zijn bedrijf in stand te houden, maar zal hij er bovendien voor moeten zorgen dat het het gezinshuishouden niet aan de nodige financiële middelen ontbreekt en dat hij in staat is na de bedrijfsoverdracht in zijn levensonderhoud en dat van zijn echtgenote te voorzien.

Het tijdstip van de bedrijfsoverdracht zal er zeker mee van afhangen in hoeverre hij daarin is geslaagd. De gemiddelde abdicatieleeftijd van de ouders bedraagt precies 66 jaar. Er is evenwel een ruime spreiding in de leeftijden waarop zij het bedrijf hebben overgedragen, onder meer afhankelijk van de redenen van de overdracht. Houden die redenen verband met het op de weg van zelfstandigheid helpen van een zoon - b.v. bij diens huwelijk - dan ligt de abdicatieleeftijd gemiddeld lager dan wanneer hoge leeftijd of overlijden tot overdracht heeft gepocht. Er is, over het geheel genomen, een daling van de gemiddelde abdicatieleeftijden waar te nemen gedurende de onderzoeksperiode. Met een groter bedrijf en een hoger percentage pachtgrond blijkt een lagere gemiddelde abdicatieleeftijd gepaard te gaan.

De gemiddelde abdicatieleeftijd van "vreemde" voorafgaande grondgebruikers ligt beduidend lager dan bij ouders en bedraagt 50,4 jaar. De oorzaak van dit verschil is te vinden in de veelal afwijkende redenen van bedrijfsoverdracht. Bij vergelijkbare redenen als overlijden, hoge leeftijd, rentenieren, ligt de gemiddelde abdicatieleeftijd op hetzelfde niveau: 65,5 jaar. Velen hebben echter elders een toekomst in of buiten de landbouw gezocht en hun bedrijf op een leeftijd van gemiddeld 46,8 jaar overgedragen.

De meeste ouders van de bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden leven van in de produktieve jaren gevormd vermogen in de vorm van pacht, rente - voor het merendeel van in het bedrijf geïnvesteerd vermogen - en van het interen op kapitaal. Ruim een tiende heeft nog inkomsten uit eigen grondgebruik of door gemeenschappelijke exploitatie van het bedrijf tezamen met een zoon. Uitkeringen van particuliere verzekeringen zijn voor het levensonderhoud van deze groep nog van geringe betekenis, de aantallen verzekerden zijn gering - ouders 1/3, schoonouders 1/4 - en de verzekerde bedragen zijn merendeels laag. De sinds 1 januari 1957 krachtens de A.O.W. uitgekeerde bedragen zullen voor velen een welkome aanvulling van de inkomsten betekenen in een periode van relatieve waardevalling van het geld. Van niet geringe betekenis is tenslotte, dat minstens 58% van de ouders (beide nog in leven) in een eigen huis woont.

Aan de nieuwe bedrijfshoofden is de ontwikkeling van het verzekeringswezen niet ongemerkt voorbijgegaan: 70% heeft een verzekering afgesloten. Het percentage echte ouderdomsverzekeringen (lijfrenteverzekeringen) is echter aan de lage kant: 7%; vooral de gemengde verzekering is bij hen populair. Gesteund door de uitkeringen van deze verzekeringen hopen zij later in het algemeen in hun levensonderhoud te kunnen voorzien door middel van dezelfde bronnen als de ouders: pacht, rente, kapitaalconsumptie en vruchtgebruik.

De meest gewenste huisvesting van het nieuwe bedrijfshoofd is op het bedrijf. Dat gebeurt dan ook als regel wel. Uit het ten aanzien van het levensonderhoud na de abdicatie van de ouders naar voren gebrachte valt reeds af te leiden dat het z.g. "introuwen" in Friesland geen traditie is. Het feit, dat 60% der ingetrouwden (28% van alle nieuwe bedrijfshoofden) is ingetrouwd vóór de bedrijfsovername en slechts 32% bij de bedrijfsovername, wijst erop, dat er hier waarschijnlijk ten gevolge van woningschaarste e.d. meer sprake is van "inwoning" dan van "introuwen". In het zuiden des lands en in het Drentse zandgebied

komen nog vele gevallen van traditionele samenwoning voor. In de Wouden ligt het aantal gevallen van introuwen naar verhouding hoger dan in de beide andere gebieden; het sluit derhalve enigszins aan bij het Drentse zandgebied. Gedurende de periode van onderzoek is er een afnemende tendentie waarneembaar met betrekking tot het introuwen; de meningen van de opvolgers met betrekking tot de meest gewenste huisvesting van rustende landbouwers wijzen in de richting van een verdere afneming. Vele bestaande samenwoningen - voor het merendeel met gescheiden huishoudingen - zijn reeds beëindigd doordat er tussen het tijdstip van introuwen en enquête meestal reeds geruime tijd is verstreken. De ouders wonen dus voornamelijk in een zelfstandige eigen woning, meestal in het dorp. Zijn beide ouders nog in leven, dan komt inwoning weinig voor: 18%. Is één der ouders nog in leven, dan komt inwoning voor in 43% van de gevallen. Van bejaarden-centra of bejaardenwoningen is door de ouders nog slechts sporadisch gebruik gemaakt. Het is te verwachten dat daar in de toekomst wel verandering in zal optreden. De bedrijfsvoerders verklaren, voor zover zij daar een mening over hebben (14% weet het nog niet), bijna unaniem (80%) dat een zelfstandige eigen woning de meest wenselijke huisvesting is voor rustende landbouwers.

§ 2. S l o t b e s c h o u w i n g

Inleiding De voor dit onderzoek verzamelde gegevens dragen een min of meer historisch karakter. De bedrijfsvergangen, waaraan zij zijn ontleend, hebben in de periode 1947 - 1959 plaatsgehad of zijn tenminste in die jaren gestart. Tussen deze periode en het moment van heden hebben zich reeds weer ingrijpende wijzigingen voorgedaan. Zo is het aantal meewerkende zoons op bedrijven in Friesland in de periode 1947 tot 1960 met 42% afgenomen. Deze daling zet zich voort. Het aantal landarbeiders is in de periode van 1947 tot 1960 bijna gehalveerd en neemt nog regelmatig af. Het aantal melk- en kalfkoeien is in dezelfde periode met omstreeks 18% toegenomen, de melkproduktie met ongeveer 30%. De opvolgingssituatie verandert, de kapitaalbehoefte neemt sterk toe. Toch behoeft één en ander nog niet tot gevolg te hebben, dat er sinds de periode van onderzoek revolutionaire wijzigingen in de wijze van bedrijfsopvolging zijn opgetreden. Met een accentverschuiving hier en daar zijn de resultaten van deze studie ook nog op de tegenwoordige situatie van toepassing. In dit licht behoort de wijze van behandeling, in het hiernavolgende, van een aantal op de generatiewisseling betrekking hebbende onderwerpen te worden gezien. Deze behandeling mondt telkens uit in enkele aanbevelingen. De aanbevelingen zijn doorlopend genummerd van 1 tot en met 26.

Beroepskeuze en afvloeiing Het aantal gegadigden voor opvolging op de ouderlijke bedrijven lag in de periode van onderzoek hoog. De opvolgingsdruk wordt veelal aangeduid met het begrip generatiedruk 1). Deze geeft aan de verhouding tussen het aantal in een bepaald gebied (en/of grootteklasse) in een bepaald jaar voor overneming vrijkomende bedrijven en het aantal daarvoor in aanmerking komende

1) De generatiedruk wordt in dit geval berekend door $\frac{1}{15}$ van het aantal potentiële opvolgers te delen door $\frac{1}{35}$ van het aantal bedrijven in een bepaald gebied of een bepaalde grootteklasse.

boerenzoons. Is de generatiedruk 1, dan is er een -- theoretisch -- evenwicht. Blijkens in de zomer van 1957 verzamelde gegevens 1) bedroeg de generatiedruk in dat jaar in het Noordelijk zeekleigebied 1,10, in het Noordelijk Weidegebied 1,30 en in het Noordelijk zandgebied 1,09. In 1963 zijn in deze gebieden opnieuw gegevens verzameld, de generatiedruk is dan in het Noordelijk zeekleigebied 0,82, in het Noordelijk weidegebied 1,00 en in het Noordelijk zandgebied 0,76. In deze 6-jarige periode is de generatiedruk reeds belangrijk afgenomen: veel meer boerenzoons hebben een beroep buiten de landbouw gekozen. Of het probleem van de bedrijfsopvolging daarmee is opgelost kan worden betwijfeld. Er is namelijk een groei naar grotere eenheden in de landbouw merkbaar: een toenemende oppervlakte grond per bedrijf. Uit de in 1963 verzamelde gegevens komt duidelijk naar voren dat op bedrijven van voldoende grootte om aan tenminste één man voldoende werk te bieden de generatiedruk aanmerkelijk hoger ligt dan gemiddeld op alle bedrijven. Zo is in 1963 op bedrijven van 15 ha en groter de generatiedruk in het Noordelijk zeekleigebied 1,02, in het Noordelijk weidegebied 1,21 en in het Noordelijk zandgebied 1,30. Het is te verwachten, dat de generatiedruk op de bedrijven van 15 ha en groter in de toekomst zal afnemen. De hier gekozen minimumgrens van 15 ha zal echter ook naar boven opschuiven, met het gevolg dat de generatiedruk op de grotere bedrijven steeds hoog zal blijven. Met andere woorden: lang niet elke boerenzoon, die zich momenteel op het zelfstandig ondernemerschap in de landbouw voorbereidt zal in de gelegenheid zijn een bedrijf te verwerven van een grootte die hem in staat stelt daarop een goed bestaan te hebben.

Een aspect van het opvolgingspatroon dat op deze plaats ook nog even de aandacht verdient, is gelegen in de leeftijd van de opvolger bij huwelijk en bedrijfsaanvaarding. Het verschil tussen beide leeftijden is in de periode van onderzoek gemiddeld groter geworden. Er kunnen daardoor spanningen in de opvolging voorkomen. Deze zullen des te groter zijn naarmate het leeftijdsverschil tussen de vader en de zoon kleiner is. Met andere woorden en afgezien van de geschiktheid die een eerste eis moet zijn: wanneer een jongere zoon de vader opvolgt levert het vaststellen van het tijdstip van de bedrijfsoverdracht minder problemen op dan wanneer de oudste zoon opvolgt. Een losse band met het ouderlijke bedrijf is eveneens een middel om de bezwaren van een geringe generatieafstand op te heffen.

1. In het algemeen zal men er bij de beroepskeuze van de zoons rekening mee moeten houden dat slechts één zoon in het ouderlijke bedrijf kan opvolgen.
2. Bovendien kan men er zeker van zijn dat voor bedrijven van een aantrekkelijke grootte, ligging, ontsluiting, etc. altijd een grote belangstelling zal bestaan. Men doet er dus goed aan de kansen op een bedrijf waar wat op valt te verdienen, niet te overschatten.
3. In het algemeen kunnen moeilijkheden over de vaststelling van het tijdstip van de overdracht van de exploitatie worden beperkt wanneer het leeftijdsverschil tussen de vader en de opvolgende zoon -- de generatieafstand -- groter is. Dat zal dus het geval zijn wanneer een jongere zoon opvolgt.
4. Een ander middel om aan de bezwaren van een geringe generatieafstand tegemoet te komen is een verminderde bedrijfscontinuïteit. De gang van zaken in Denemarken kan in dit geval als voorbeeld dienen.

1) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw".
Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage 1959, blz. 87.

Bedrijfsovergang,
geleidelijkheid,
informaliteit

Deze studie is min of meer het verhaal van het geleidelijke en het informele. Overdracht van gebruik, eigendom en vermogen volgen elkaar veelal geleidelijk op, zodat met de gehele bedrijfsoverdracht soms jaren gemoeid kan zijn. De eigendomsgrond wordt meestal door de ouders aan de opvolger verpacht, de inventaris wordt meer dan eens in ruil voor een schuldbekentenis overgedragen. De opvolger groeit er in financieel opzicht langzaam in. Zelden ondervond hij daardoor grote moeilijkheden bij de financiering van de bedrijfsovername. Toch is de geleidelijkheid niet altijd zonder bezwaren, met name waar om de één of andere reden het gebruik geleidelijk wordt overgedragen. Tussen verdeling van het grondgebruik en geleidelijkheid van de overdracht blijkt een duidelijk waarneembaar verband te bestaan. Tijdelijke versnippering van de exploitatie geeft velerlei problemen; bovendien is niet aan de indruk te ontkomen dat wat als tijdelijk is bedoeld maar al te vaak een permanent karakter aanneemt.

Informeel zijn vele regelingen in de arbeidsverhouding tussen vader en zoon en de betaling van die arbeid; de feitelijke overdracht van het bedrijf aan één van de zoons; de pachtverhoudingen tussen ouders en kinderen, de samenwerking tussen de gezamenlijke exploitanten van een bedrijf. Geleidelijkheid en informaliteit danken hun bestaan aan de sterk persoonlijke verhoudingen in de generatiewisseling. Deze persoonlijke verhoudingen staan nogal eens meer zakelijke regelingen in de weg. Het ontbreken van zakelijke regelingen echter kan spoedig leiden tot een breuk in deze persoonlijke verhoudingen. Bijvoorbeeld wanneer de betrokkenen hun eigen belang laten overwegen op het moment, dat er tenslotte zakelijke regelingen moeten worden getroffen, dus bij de verdeling van de ouderlijke bezittingen. Dan blijkt er bijvoorbeeld onvoldoende rekening te worden gehouden met het niet betaalde loon aan meewerkende kinderen. Soms eisen de erfgenamen hun legitieme van de onroerende goederen op en ziet de "opvolger" een deel van het bedrijf aan zijn beheer ontnomen worden. Het onderzoek heeft uitgewezen dat deze gevaren niet denkbeeldig zijn. De resultaten kunnen in dit opzicht een waarschuwing inhouden bij de bedrijfsoverdracht, maar ook ten aanzien van de vermogensoverdracht, toch vooral duidelijke, zakelijke regelingen te treffen. Uit hoofdstuk II blijkt wel dat dit zeer wel mogelijk is. Hoewel de indruk bestaat, dat ook hier zich veranderingen voltrekken en dat het aantal formele regelingen toeneemt, is het te verwachten dat de door dit onderzoek gesignaleerde verschijnselen ook in de toekomst nog veelvuldig zullen voorkomen.

5. Het is in het belang van alle betrokkenen dat het tijdstip en de wijze waarop de bedrijfsoverdracht tot stand zal komen zo mogelijk reeds jaren van te voren wordt besproken en overlegd met de toekomstige opvolger en de andere rechthebbenden.
6. Men doet er goed aan de bedrijfsoverdracht te zien als een vraagstuk, dat niet alléén opgelost kan worden, maar alleen tezamen met de betrokken partijen en met het advies van deskundigen. De verschillende mogelijkheden tot overdracht van de exploitatie zouden in de overwegingen moeten worden betrokken: verpachting, verkoop, maatschap of combinaties van deze vormen.

7. Als het enigszins kan dient geleidelijke bedrijfsoverdracht te worden vermeden; zij leidt tot tijdelijke versnippering en moeilijkheden bij de exploitatie. Wanneer het leeftijdsverschil tussen vader en zoon gering is en het bedrijf groot genoeg, dan is het wellicht verstandiger het bedrijf gemeenschappelijk te gaan exploiteren.
8. De bedrijfsoverdracht moet bij voorkeur zo gerogeld worden, dat er door onwelwillende partijen "geen speld" tussen te krijgen is.
9. Wanneer de opvolger niet direct de grondeigendommen overneemt, maar het bedrijf pacht of wel gemeenschappelijk met zijn vader exploiteert, dan verdient het overweging in het pachtcontract een recht van koop na overlijden of in het maatschapscontract een verblijvensbeding en een overnemingsbeding op te nemen.
10. Een goede regeling van de overdracht van de exploitatie en bovendien van de aanwezige eigendommen en het vermogen, komt tijdens het leven van de overdrager tot stand.
11. Er is alles te zeggen voor een goede administratie van vermogensoverdrachten aan rechthebbenden die plaatsgchad hebben tijdens het leven van de overdrager.

Bedrijfs-grootte-
structuur

- Blijkens de mei-inventarisaties in de desbetreffende jaren was de gemiddelde oppervlakte van bedrijven van (hoofdberoep) landbouwers in Friesland in 1947 13,04 ha, in 1950 12,53 ha, in 1955 13,06 ha en in 1959 14,24 ha. Na een aanvankelijke afneming tot omstreeks 1950 heeft er sedertdien een toename van de gemiddelde bedrijfs-grootte plaats. Uit de voor dit onderzoek verkregen gegevens komt duidelijk naar voren dat de geënquêteerde bedrijfs-hoofden, welke een bedrijf van vreemden overnemen, heel vaak op een geringere oppervlakte begonnen dan van het ouderlijke bedrijf. Maar van de ouderlijke bedrijven die aan kinderen zijn overgedragen is reeds bijna de helft niet in handen van één opvolger gekomen. Ook de aldus verkregen bedrijven zijn in het begin nogal eens kleiner dan het ouderlijke bedrijf geweest. De drang tot bedrijfsvergroting is onmiskenbaar, er zijn al heel wat vergrotingen gerealiseerd en er zullen er nog vele volgen door de volgende stimulansen: aanvangsoppervlakte kleiner dan de oppervlakte van het ouderlijke bedrijf en noodzakelijke groei van de produktie-eenheden. Door de geringere opvolgingsdruk vooral op kleinere bedrijven, zal deze groei voortgaan. De kleinere bedrijven, waarvoor geen opvolgers meer zijn, worden in hun geheel of in delen aan andere bedrijven toegevoegd.
12. Niet de voortzetting van een familietraditie schenkt de jonge boer het meeste plezier in zijn werk, maar wel het inkomen dat hij voor zich en zijn gezin kan verwerven. Men dient zich vooral op de kleinere bedrijven vroegtijdig af te vragen of er nog wel mogelijkheden voor een opvolger in zitten.
 13. Wanneer een zoon van plan is een bedrijf van geringe grootte over te nemen, dan is het verstandig reeds lang van te voren naar vergrotingsmogelijkheden uit te kijken. Daar zit bovendien het voordeel aan vast, dat in zo'n geval terdege moet worden onderzocht of het mogelijk is de uitbreiding van de produktie-eenheden tot de noodzakelijke grootte te financieren.

Gemeenschappe- Een vorm van geleidelijke overdracht van de ex-
lijke exploitatie ploitatie van vader op zoon is de gemeenschappe-
lijke exploitatie. Er kan een geringe generatie-
afstand aan ten oorzaak liggen, niet zelden heeft het huwelijk van de
meewerkende zoon een herziening van zijn status ten opzichte van het
bedrijf tot gevolg. Het feit, dat een vader en een zoon een bedrijf
gezamenlijk gaan exploiteren houdt op zichzelf nog geen garanties in
voor een ongestoorde voortzetting door de laatste na de abdicatie van
de vader. Is dat wel de bedoeling, dan kan daar contractueel in worden
voorzien. Kunnen gemeenschappelijke exploitaties door leden van twee
generaties in het leven zijn groepen met het doel de bedrijfsovergang
zo soepel mogelijk te doen verlopen, gemeenschappelijke exploitaties
door broers en/of zusters zijn meestal een illustratie van hoe de over-
dracht niet had moeten verlopen. Te weinig is met de toekomstmogelijk-
heden rekening gehouden en op een gegeven moment nemen deze opvolgers
dan maar gezamenlijk het bedrijf over, waarschijnlijk wel in de wetenschap
dat het toch te weinig, emplooi zal bieden. Dat is geen beste basis om
een samenwerking op te bouwen, de stranding laat in vele gevallen niet
lang op zich wachten.

14. Bij samenwerking tussen vader en kind, maar ook tussen broer(s) en
zuster(s) is het van groot belang, dat men (schriftelijke) regelin-
gen maakt omtrent de samenwerking. Deze regelingen zijn voor het
functioneren van belang, maar wellicht meer nog wanneer de samenwer-
king wordt beëindigd.
15. Wanneer de samenwerking tussen vader en zoon de geleidelijke over-
dracht van het bedrijf beoogt, is het verstandig schriftelijk vast
te leggen dat de zoon het bedrijf kan voortzetten en overnemen, wan-
neer de vader zou komen te overlijden (b.v. verblijvensbeding en
overnemingsbeding in het maatschapscontract).
16. Het aanwezig zijn van meer belanghebbenden bij de bedrijfsovername
is meestal geen reële basis voor de overdracht van het bedrijf aan
hen om het in gemeenschappelijke exploitatie voort te zetten. Deze
situatie dient zo veel mogelijk voorkomen te worden door een aan de
mogelijkheden op eigen bedrijf afgestemde beroepskeuze of door an-
ders te trachten een bedrijf voor de andere belanghebbende(n) te
vindvinden.

Beloning Wanneer de arbeid van een meewerkende zoon niet wordt be-
taald in de vorm van een normaal arbeidsloon, dan houdt dat
verschillende gevaren in. Ten eerste zou het op een aantal bedrijven wel-
eens kunnen blijken dat er na aftrek van zo'n arbeidsloon nauwelijks enig
arbeidsinkomen voor de vader overblijft. Bijvoorbeeld er kan op deze bedrij-
ven verborgen werkloosheid heersen welke niet aan de dag treedt doordat
men geen besef heeft van de arbeidskosten. In de tweede plaats komt op
deze wijze het arbeidsloon van de meewerkende zoon ten goede aan het be-
drijfsvermogen, dus aan het vermogen van de ouders. Uit de uitlatingen van
de geënquêteerde bedrijfshoofden is het wel duidelijk geworden dat met
deze factor bij de overdracht van het ouderlijke vermogen onvoldoende
rekening wordt gehouden.

De tijd, waarin een zakelijke arbeidsverhouding tussen vader en zoon werd gezien als een inbreuk op de gezinsverhouding is nu toch wel haast voorbij. Nu de verschillende kinderen uit één gezin zoveel verschillende wegen inslaan, terwijl het loonpeil voortdurend stijgt, is een beloning van de arbeid van de meewerkende zoon naar formele zakelijke maatstaven een eerste vereiste. Waarschijnlijk is er in dit opzicht de laatste jaren al veel verandert en dus verbeterd. Natuurlijk bestaat er geen enkel bezwaar tegen wanneer de zoon een gedeelte van het verdiende geld in het bedrijf besteedt als er maar een schuldbekentenis tegenover staat en als er maar rente voor berekend wordt.

Uit de vraaggesprekken is wel naar voren gekomen dat verreweg de meeste geënquêteerden een arbeidsloon voor de meewerkende boerenzoon wenselijk vinden. Verder blijkt wel dat er bijna zonder uitzondering direct vanaf het huwelijk van een meewerkende zoon een arbeidsloon wordt betaald. Er zijn ook wel bezwaren naar voren gekomen tegen een loonverhouding. Deze liggen meestal op het gebied van de bij te houden loonadministratie en op fiscaal gebied. Met behulp van deskundigen is het van geval tot geval mogelijk de beste wijze van beloning te vinden. Als er maar van beloning sprake is!

17. De toekomstige opvolger dient vóór het zelfstandig worden vermogen te vormen. Werkt hij mee op het ouderlijke bedrijf, dan dient deze vermogensvorming zodanig te geschieden, dat de financiële positie van het ouderlijke bedrijf er niet door in gevaar wordt gebracht. Dit is noodzakelijk én voor de financiering van de overneming én voor de vergroting van het inzicht in de rentabiliteit van het bedrijf.
18. Er zijn verschillende mogelijkheden om te komen tot een goede zakelijke beloning van de arbeid van de meewerkende zoon. Deze verschillende mogelijkheden hebben ieder hun voor- en nadelen. Het is in elk geval aan te raden dat men over deze zaak een deskundige raadpleegt.
19. Al gaat er misschien iets meer naar de fiscus en al is er misschien enige rompslomp aan verbonden, het zal wel erg zwaar moeten wegen wil het een goede zakelijke arbeidsverhouding in de weg mogen staan.

Financiering Vele van de geschetste ontwikkelingen hebben op de een of andere wijze invloed op de financiering van bedrijfs-overnemingen. Met een aantal andere factoren verzwaren zij bijna zonder uitzondering de taak van de bedrijfsovernemer om de financiering rond te krijgen. Te noemen zijn:

- a. het uiteenvallen van de gezinnen door de toegenomen afvloeiing en geringere bereidheid van de gezinsleden om hun erfdeel in het bedrijf te laten;
- b. toenemende kapitaalbehoefte door verdergaande vervanging van menselijke door machinale arbeid;
- c. toenemende kapitaalbehoefte voor aanpassing van bedrijfsgebouwen aan de eisen die meer efficiënte werkmethoden stellen;
- d. toenemende bedrijfsgrootte en aanpassing van de bedrijfsgebouwen aan na de bedrijfsoverneming gerealiseerde bedrijfsvergrotingen;
- e. stijgende grondprijzen. De prijs van boerderijen van 1 ha en groter ontwikkelt zich volgens C.B.S.-gegevens 1) als volgt (in gld. per ha):

1) "Landbouwcijfers 1964", Landbouw-Economisch Instituut, pag. 131 en "Statistisch Bulletin" van het C.B.S., 23-6-1964.

	1955/'56	1959/'60	1961/'62	1963 I)	
				1e halfjaar	2e halfjaar
Zeekleigebieden	3.970	4.620	4.800	6.400	7.530
Woïdestreken	3.420	3.920	4.640	6.300	6.820
Zandgebieden	3.580	4.020	4.840	5.240	5.520

De verschillen tussen 1963 - vervallen van de Wet op de Vervreemding van Landbouwgronden - en voorgaande jaren zijn in de praktijk waarschijnlijk iets geringer door betalingen "onder de tafel door"; 6. door de sterk gestegen grondprijzen zijn meer verpachters ertoe overgegaan grond die eenmaal pachtvrij is gekomen te verkopen in plaats van weer opnieuw te verpachten.

Waarschijnlijk zijn er nog een aantal factoren op te noemen, vorenstaande opsomming bedoelt niet uitputtend te zijn. De uitwerking is duidelijk genoeg. De boer zal, ook reeds bij de bedrijfsovernemïng, over een behoorlijk eigen vermogen moeten kunnen beschikken. Met des te meer klem dient er derhalve te worden gewezen op de vorming van kapitaal vóór de bedrijfsovernemïng door een goede beloning van de - voornamelijk op het ouderlijke bedrijf - verrichte arbeid, hetzij in loondienst, hetzij als deelgenoot in een gemeenschappelijke exploitatie.

De typische financiering van het gezinsbedrijf in de landbouw kan een gevaar betekenen voor de continuatie van het bedrijf. Tijdens de exploitatieperiode stijgt normaliter het aandeel van de in het bedrijf gestoken hoeveelheid eigen kapitaal. Bij de overdracht wordt het eigen kapitaal - afhankelijk van het aantal rechthebbenden op het ouderlijke vermogen - dikwijls sterk gereduceerd. Het is de vraag of het eigen vermogen dan altijd groot genoeg is om de gewenste hoeveelheid vreemd kapitaal aan te kunnen trekken. In de huidige bedrijfsvorm vertoont de hoeveelheid eigen vermogen dus - als alles naar wens gaat - het beeld van een langzaam stijgende lijn die op een bepaald moment sterk terugvalt, dan weer langzaam stijgt onder de volgende exploitant, weer terugvalt enz. Het is voor de landbouw te hopen, dat het aantal keren waarbij de val te diep is, beperkt blijft.

20. Het is van het grootste belang dat de opvolger tijdig wordt ingelicht over de inkomens- en financiële positie van het bedrijf. De ouders zouden te dien einde moeten nagaan wat het inkomen en de financiële positie van de opvolger zou zijn, wanneer het bedrijf vandaag de dag zou worden overgedragen.
21. Voor de ouders is het van niet minder groot belang dat ze zich bovendien realiseren wat hun financiële positie (met name de inkomenspositie) na de overdracht zal zijn.
22. Wanneer iemand van plan is een bedrijf over te nemen, moet hij onder meer overwegen:
 - a. welke inkomensverwachtingen hij mag koesteren;
 - b. welke de financiële positie na de bedrijfsovernemïng zal zijn;
 - c. of het bedrijf een vol jaar werk biedt.
23. Bij de bedrijfsovernemïng moet men zich reeds afvragen of in de naaste toekomst investeringen nodig zullen zijn voor bijvoorbeeld mechanisatie en/of bedrijfsvergroting en in de tweede plaats of onder de te verwachten financiële positie deze investeringen mogelijk zullen zijn.

1) Voorlopige cijfers.

Oudedags- Uit het onderzoek is wel duidelijk naar voren gekomen
voorziening dat voor de inkomsten voor de oudedagsvoorziening van
 de rustende landbouwers het eigen vermogen van uiter-
mate grote betekenis is. De verzekeringen hebben meer tot doel om risi-
co's op te vangen dan om in het levensonderhoud te voorzien. Hoe zal
dat nu in de toekomst gaan? Uit de voor dit onderzoek verkregen gege-
vens is reeds duidelijk geworden dat er door de jonge boeren naar ver-
houding veel levensverzekeringen zijn afgesloten. Uit de vorm van de
verzekeringen - echte kapitaalverzekeringen - valt al wel af te leiden
dat het ook bij hen niet zozeer de oudedagsvoorziening dan wel risico-
dekking geldt. Er zijn aanwijzingen dat deze situatie niet zo gauw
zal veranderen ten gunste van de zuiver op de oudedagsvoorziening af-
gestemde verzekeringen (o.a. lijfrenteverzekering). Ten eerste verto-
nen de uitkeringen krachtens de volksverzekeringen (A.O.W., A.W.W.)
een voortdurende stijging (hoewel gedeeltelijk teniet gedaan door waar-
dedaling van de gulden). Ten tweede en dit is wel de belangrijkste
reden, zal de financiering van bedrijfsoverneming en bedrijfsvoering
welhaast alle spaarcenten van het nieuwe bedrijfshoofd opeisen. Hij
is dus min of meer reeds door de omstandigheden gedwongen een eigen
kapitaal te vormen. In de toekomst blijft derhalve het in het bedrijf
belegde eigen vermogen de belangrijkste bron van inkomsten voor de
oudedagsvoorziening van de boer.

De meeste rustende landbouwers in Friesland wonen al in een zelf-
standige woning. Nu de kinderen ten opzichte van de ouders, ook op het
platteland, in toenemende mate zelfstandiger en onafhankelijker worden,
zal de band met het bedrijf voor de ouders verder in sterkte afnemen.
Ook de gehele cultuur verandert in die zin. Vrije tijd is een goed waar
een ieder recht op meent te hebben. De uitkeringen van de A.O.W. be-
ginnen zo gauw de mens 65 jaar wordt, ze markeren als het ware de grens
tussen de tijd die iemand actief moet zijn en de tijd om uit te rusten.
Ten slotte worden er de laatste tijd overal op het platteland bijzon-
der comfortabele bejaardenwoningen en -tchuizen gebouwd. Voor groepen
van bejaarden die om gezondheidsredenen bijvoorbeeld niet in staat zou-
den zijn een eigen huis te bewonen en een eigen huishouding te voeren,
zijn deze instellingen een uitkomst. Ook deze groepen zullen in de toe-
komst hoe langer hoe minder met de opvolger samenwonen. Samenwoning
heeft grote bezwaren, aan de andere kant zal het opvolgende bedrijfs-
hoofd er nog vaak veel plezier van kunnen hebben wanneer zijn ouders
niet te ver uit de buurt wonen. In deze tijd van toenemende vrije tijd
en arbeidsschaarste zal hij graag eens een beroep doen op zijn ouders
om in te vallen of in te springen.

24. Het is in het algemeen niet nodig en bovendien niet verstandig tot
het uiterste door te gaan met boeren. Beter is, wanneer de zoon
er rijp voor is en de financiën laten het toe, het heft over te
dragen aan de jongere generatie.
25. Bij het bespreken van de opvolging met de gerechtigden en de opvol-
ger is het juist reeds de regeling van de huisvesting na de over-
dracht in het gesprek te betrekken.
26. Voor de ontplooiing van de jonge boer en zijn vrouw kan het van be-
tekenis zijn, dat de huishouding van bedrijfsoverdrager en bedrijfs-
overnemer gescheiden zijn en zelfs, wanneer dit financieel mogelijk is,
dat de ouders elders gaan wonen, doordat het generatieverschil toeneemt.

LITERATUUR

1. Dr. E. V. Sanders, Verdeling der Nalatenschappen met betrekking tot onroerende goederen in verband met de Belgische Wet van 16 mei 1900 en het Duitse Anerbenrecht, 1905.
2. Prof. Mr. D. van Blom, Boerenerfrecht (met name in Gelderland en Utrecht). De Economist, 1915.
3. Dr. J. van Anrooy, De "Oude Gewoonten" (met betrekking tot de vererving van huis en hof) bij onze Twentsche boeren, De Economist, 1917.
4. Mr. J. Baert, Deling van grond bij boerennalatenschap, De Pacht, 1949.
5. Prof. Mr. C.H.F. Polak, Landbouw en Erfrecht, Landbouwkundig Tijdschrift, 1952.
6. Dr. O. Wöhrmann, Das Zuweisungsverfahren nach Schweizem und nach Deutschem Recht, Recht der Landwirtschaft 1957.
7. J. Lunze, Ergebnisse der Untersuchung über die Auswirkungen des Gesetzes über eine Altershilfe, 1957-1958.
8. Dr. F. Cohen, Het Blijversrecht, 1958.
9. C.A.A. Luyten en Mr. J. Rombach, De ouderlijke boedelverdeling volgens de art. 1167 e.v., B.W., 1958.
10. Prof. Mr. J.M. Polak, Landbouw en Erfrecht, Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie, 1958.
11. Rapport van de Commissie van advies inzake aspecten van het koloniatiebelid ten aanzien van nieuwe domeingronden, 1959.
12. Het Landbouwkrediet in Nederland, Rapport van de Commissie landbouwkrediet ingesteld door C.C.B., C.C.R., K.N.B.T.B., K.N.L.C. en N.C.B.T.B., 1960.
13. Hofübergabe und Erfolge in der Landwirtschaft, Arbeiten der Deutschen Landwirtschafts-Gesellschaft, 1960.
14. Landbouwschap, Werkgroep Agrarisch Erfrecht, Advies over het agrarisch erfrecht in het Nieuwe Burgerlijke Wetboek, Mededelingenblad, 1960.
15. Prof. Mr. P. de Haan, Beredeneerd Verslag voor de enquête Agrarisch Erfrecht, 1961.
16. Mr. N.M. Zijp, Landbouwwetgeving en bedrijfsgrootte, Sociaal-Economische Wetgeving, 1962.

17. Prof. Dr. Th. L.M. Thurlings, Bedrijfs-grootte en Wetgever, Sociaal-Economische Wetgeving, 1962.
18. Dr. Hr. W.B. Helmich e.a., Bedrijfsopvolging in de Landbouw, 1961.
19. P.P. Wijk, Moeilijkheden en mogelijkheden voor het gezinsbedrijf, Landbouw-Economisch Instituut, Studie No. 2, 1963.
20. D.B. Baris en R. Rijnveld, ec. drs., Bedrijfsopvolging en wisseling in het gebruik van de grond, 1956-1959. Landbouw-Economisch Instituut, rapport 385, 1962.
21. Dr. A. Maris en R. Rijnveld, ec. drs., Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw, Landbouw-Economisch Instituut, rapport 326, 1959.
22. J.P. Groot en F.L. Verhey, Moderne Agrarische bedrijfsopvolging, 1964.
23. Dr. B. van Deenen, Familienarbeitskräfte und soziale Sicherung in der Landwirtschaft, Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie, E.V. Bonn, Nr. 142.
24. Ulrich Planck, Der Bäuerliches Familienbetrieb, Zwischen Patriarchat und Partnerschaft, Stuttgart 1964.
25. Dr. G.A. Kooy, De oude samenwoning op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek, Assen 1959.
26. Sociale problematiek van boer en tuinder, Belgische boerenband-Boerenjeugdband, Louven 1963.

BEDRIJFSOVERNEMING, OUDEDAGSVORZIENING EN VERERFING

Naam	m/v	Bedrijfstype	Bouwl.	ha
Adres		Beroepsgroep	Grasl.	ha
Gemeente		Overgenomen van	Tuinl.	ha
Datum	196. Paraaf	Gevormd door	Cultg.	ha

A. PERSONALIA

1. Geboorteaar		8. Beroepsgeschiedenis		
2. Geboorteplaats		Periode	Beroep	B. opp.
3. Kerkgenootschap		19. -19.	Z/L/O	ha
4. Burgerl. staat	G/O/W/Ges/2 G	19. -19.	Z/L/O	ha
5. Huwelijksjaar		19. -19.	Z/L/O	ha
6. Ingetrouwd	neen	19. -19.	Z/L/O	ha
	bij: V/W/SV/SM/E/Vr.			
type	gescheiden/niet gesch.	19. -19.	Z/L/O	ha
tijdstip	vóór/bij/na bedr. overgang	19. -19.	Z/L/O	ha
7. Beëindigd	neen	19. -heden	Z/L/O	ha
	door: overlijden/			
9. Schoonouders	beroep	Beroep vader:		
	familienaam	S. ouderlijk adres		

10. Deze vraag beantwoorden: a. als grond alleen van vreemden is verkregen; indien het bedrijfshoofd jonger dan 50 jaar is en zijn (schoon)ouders in een enquêtegemeente wonen (woonden);
b. in alle gevallen waarin grond of een bedrijf van (schoon)ouders verkregen is.

Met X tussen de volgnummers geboortenummer van geënquêteerde en echtgenote aangeven.
Halfbroers/-zusters/-zwagers aangeven door HB/HZ/HZW. 1)

Geb.-nr.	B/Z/ZW	Naam 2)	Geb. jr.	Beroep	Huidig bedrijf	Gemeente/adres
				Z/L/O	ha	
				Z/L/O	ha	
				Z/L/O	ha	
				Z/L/O	ha	
				Z/L/O	ha	
				Z/L/O	ha	
				Z/L/O	ha	
				Z/L/O	ha	
				Z/L/O	ha	

1) Zwagers op geb.nr. van hun echtgenote. 2) Van zwager familienaam vermelden.
1637

B. WIJZE VAN INGEBRUIKNAME HUIDIG BEDRIJF; VERKRIJGING HUIDIG GRONDEIGENDOM

11.

+/- volg- nr. 1)	Gebruiksoverdracht				Eigendomsoverdracht				Vorige eigenaar	Vorige gebruiker	Bijzonderheden
	opper- vlakte	jaar	wijze 2) K, BV, E, ontg. BS, OB, P, Po, Ge, S, Vp, Pe, B, O	schr. pacht- contr.	opper- vlakte	jaar	wijze 2) K, BV, E, BS, OB, Ge, S, Vk, B, O	O, S, F, V, M, R, Ge, OB 4)			
	c/w	ha		m/z	ha						
	c/w	ha		m/z	ha						
	c/w	ha		m/z	ha						
	c/w	ha		m/z	ha						
	c/w	ha		m/z	ha						
Hoofdgebouw				m/z							

- 1) Volgnummer naar tijdstip van ingebruikname, bij verkleining (-) volgnummer van verkleinde oppervlakte vermelden
- 2) Indien door beëindiging van Ge of OB, dan B voorvoegen (b.v. BGe of BOB); O = onteigening.
- 3) Z= vorige eigenaar.
- 4) Bij Ge-vorm teruggaan tot daarvoor.

12. Niet eigen exploitatie	cult.gr. _____ ha	verpacht aan F/V _____
	woeste gr. _____ ha	" " F/V _____
	gebouwen ja/nee	" " F/V _____

12a. Is het huidige bedrijf het eerste bedrijf? Ja/nee (hetzelfde bedrijf voorafgegaan door Ge-vorm = ja).

C. AFSTAND DOOR (SCHUW)OUDERS

(alleen bij gehele of gedeeltelijke verkrijging door geënuqueterde)

	0	S
13. Nog in leven?	man/vrouw/beiden	man/vrouw/beiden
13a Indien overleden, welk jaar?	man 19 _____ vrouw 19 _____	man 19 _____ vrouw 19 _____
14. Beroep	Z/L	Z/L
15. Reden afstand?		
16. Afstand door	man/vrouw/beiden	man/vrouw/beiden
17. Abdicatieleeft./jaartal	jaar/19 _____	jaar/19 _____
18. Indien nog in leven, regeling onderhoud	pacht/rente/vruchtgebr./A.O.W./ winstdeling/kapitaal/zelfst.lb of td/medefirmant/onderhoud door A 10/ _____	pacht/rente/vruchtgebr./A.O.W./ winstdeling/kapitaal/zelfst.lb of td/medefirmant/onderhoud door A 10/ _____
19. Woonplaats		
20. Inwonend bij	kind(eren) A 10/ _____ fam./anderen/bej.cent.	kind(eren) A 10/ _____ fam./anderen/bej.contr.
21. Zelfstandig wonend	op erf boerderij e/h elders buiten dorp e/h in een dorp e/h bejaardenwoning e/h op boerderij	op erf boerderij e/h elders buiten dorp e/h in een dorp e/h bejaardenwoning e/h op boerderij

32		33		36/37		38		39	
Kaveldeeling bij splitsing		Gedraging		Schijnsplitsing		Aantal			
oorspr. kavel-grootte	aantal kavels ontstaan	bedrijfs-onder-deel	in gebruik bij R of A 10 No.	opgeheven; toegevozen aan	nog bestaand verw. teev. aan	erfge-namen	Aantal	rechtstroeks belang-hebbenden	
				opp.					
				ha					
				ha					
				ha					

40

41

42

Bedrijf van O/S	G = grond I = inventaris S = gebouwen	Uitkoop andere gerechtigden in geld		bij leven beide O/S	door deskundige	Taxatie		lijnings-verschil ja/nee
		na overlijden van beide O/S (erven, BS)	na overlijden van een der O/S (erven, BS)			met andere gerechtigden	alleen	
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.				
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.				
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.				
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.				
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.				
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.				
		geh./ged.	geh./ged.	geh./ged.				
Opmerkingen								
		0					S	

43. Waarom wer geërfquēteerde gekozen?

44. Waarom eigendom niet geheel overgenomen?

45. Te verwachten definitieve regeling

G. FINANCIERING VAN DE BEDRIJFSOVERNEMING

70. Verdient loon (geen zakgeld) b.v. arb.loon, schenking in geld, sp.boekjes, produkten, in Ge	bij ouders	neen/vorm leeft. jaar	
	bij schoonouders	neen/vorm leeft. jaar	
	elders	neen/vorm leeft. jaar	
	afgedragen	ja/neen tot jaar	
71. Uitkering bij boedelverdeling, -scheiding (excl. meubilair)		geld/roerende goederen/onroerende goederen/.....	
72. Schenking van	ouders	geld/roerende-/onroerende goederen/.....	
	schoonouders	geld/roerende-/onroerende goederen/.....	
		geld/roerende-/onroerende goederen/.....	
73. Lening op schuldbekentenis		neen/van	
74. Hypotheek		neen/van BLB/HB/LvMij/..... verzek. ja/neen	
75. Overige kredieten		neen/van	
76. Verwachte moeilijkheden in de toekomst op financieringsgebied (van belang indien wel overdracht, doch geen scheiding of deling) welke?		neen/broers-zusters uitkeren/aflossing/pachtgrond kopen/.....	
77. Gerechtigd in onverdeelde boedels		neen/van O/S/F	
78. Betekenis van onverdeelde boedels voor het bedrijf (financiering, bedrijfsvergroting, e.d.)		geld/grond/gebouwen/geen/NVT/.....	
Bij regeling van (schoon)ouderlijke boedel rekening te (ge)houden met:		0	S
79. Niet-ontvangen loon van één of meer kinderen		ja/neen/gelijk/NVT-geb/ verw.	ja/neen/gelijk/NVT-geb/ verw.
80. Studiekosten		ja/neen/gelijk/NVT-geb/ verw.	ja/neen/gelijk/NVT-geb/ verw.
81. Inspan van gehuwde kinderen		ja/neen/gelijk/NVT-geb/ verw.	ja/neen/gelijk/NVT-geb/ verw.
82. Gedane schenkingen		ja/neen/gelijk/NVT-geb/ verw.	ja/neen/gelijk/NVT-geb/ verw.
Indien het bedrijf van (schoon)ouders geheel of gedeeltelijk is overgegaan			
84. Bekend vóór de overdracht met de financiële positie van het bedrijf		O: ja/neen S: ja/neen	
85. Overdracht met alle andere gerechtigden besproken		O: ja/neen S: ja/neen	
86. Na overlijden van (schoon)ouders was testament aanwezig		NVT/neen/gemaakt door O/S	
87. Regelingen in dit testament		NVT/.....	
H. OUDEDAGSVORZIENING, DIVERSEN			
88. Oudedagsvoorziening (b.v. levensverzekering met/zonder lijfrenteclausule)		O. geen/kap.+ris./kap./lijfrent./SPK/ S. geen/kap.+ris./kap./lijfrent./SPK/ geëng. geen/kap.+ris./kap./lijfrent./SPK	
89. Bedrijfsvergroting in de toekomst (alleen oppervlakte-uitbreiding)		geneigdheid: ja/neen mogelijkheden: geen/.....	
90. Erfgewoonten in het gebied (t.a.v. opvolger, inspan, schenking, overdrachtmoment, toewijz.wett. deel in natura)			

